

časopis za
etnološke i
kulturno-
antropološke
teme GOD 4. BR. 4

KAZIVAC

Kazivač, časopis za etnološke i kulturnoantropološke teme
Kazivač, Journal for Themes in Ethnology and Cultural Anthropology
 GOD 4. BR. 4. (2021)

IZDAVAČ

Klub studenata etnologije i kulturne antropologije
 Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

ZA IZDAVAČA

Ines Bačan

GLAVNA UREDNICA

Rea Drvar

IZVRŠNI UREDNIK

Josip Čekolj

UREDNIŠTVO

Ines Bačan, Petra Benčec, Ema Grgić, Iva Novak

SLUŽBENA STRANICA

<https://kazivac.wordpress.com/>

LEKTURA (HRVATSKI JEZIK)

Josip Čekolj, Ivona Gašparić, Vanesa Petrinić,
 Monika Posavec, Martina Premor, Robert Sviben

LEKTURA (SRPSKI JEZIK)

Katarina Kostić

NAKLADA

200

DIZAJN NASLOVNICE

Antonija Vuletić

GRAFIČKA PRIPREMA

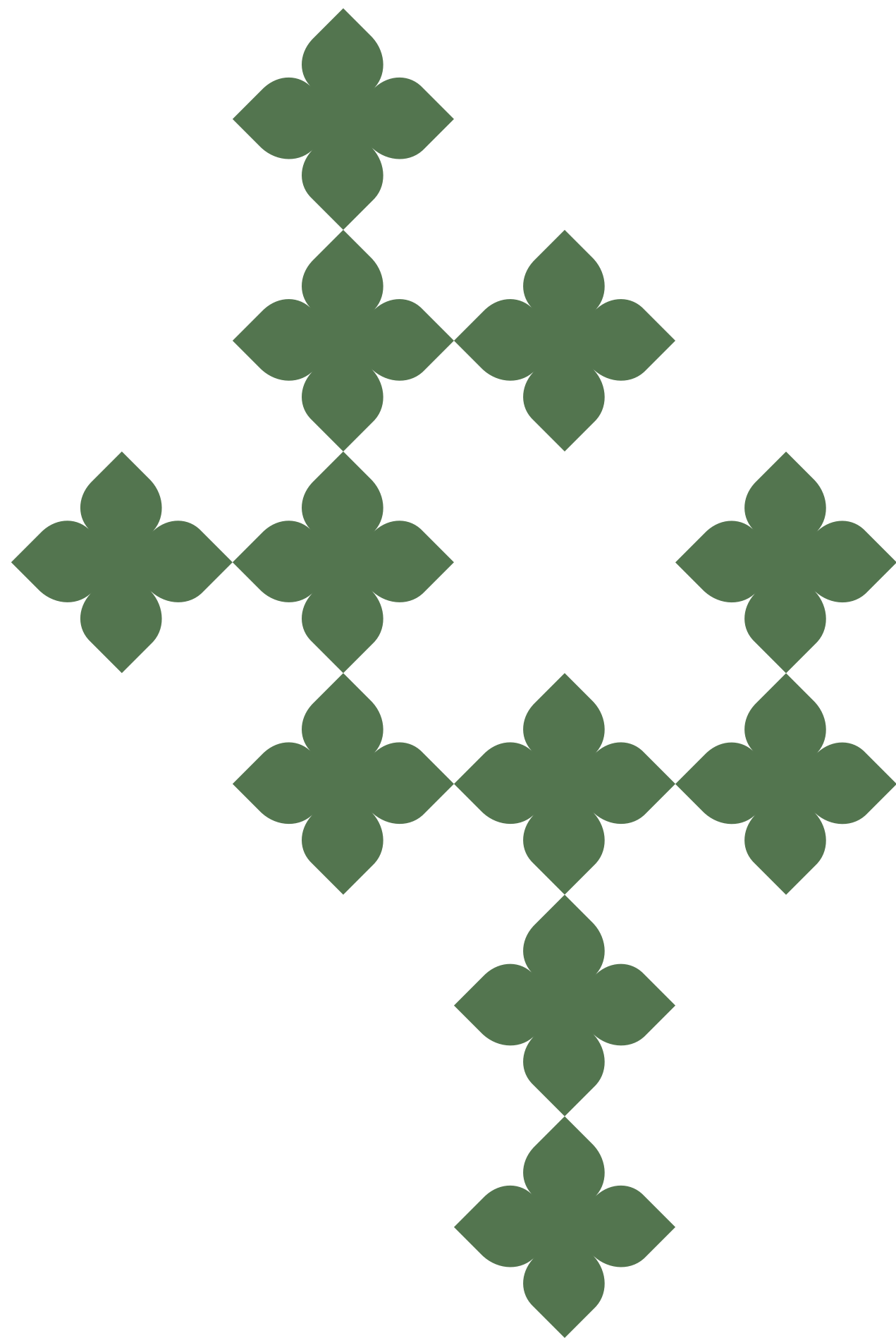
Antonija Vuletić

TISAK

ISSN
 184 - 9201

Autori pridržavaju sva prava. Tekstovi u radu odražavaju stavove autora, i nisu stavovi uredništva niti Kluba studenata etnologije i kulturne antropologije.

Authors maintain all rights. The papers in the journal reflect the personal opinions of the authors and do not represent the opinions of Editorial Board or the Ethnology and Cultural Anthropology Students' Club.

SADRŽAJ

Predgovor

Prikazi & recenzije

- 8 EMA GRGIĆ**
Tkalčić Simetić, Mirna. 2016. Hrelić – antropologija prijepornog mjesta. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 112 str.
- 9 IVA NOVAK**
Grubiša, Iva. 2019. Okus doma: kulturnoantropološki osvrt na integraciju migranata u Zagrebu. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 82. str.
- 11 INES BAČAN**
Tolić, Helena. 2019. Splitska Radunica kao turistička destinacija: studija društvenih interakcija. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 123 str.
- 12 ANA ANTOLKOVIĆ**
Prikaz terenskog istraživanja na projektu „Estetizacija i rehumanizacija bolničkog prostora. Umjetnost kao terapija.” Listopad 2016. – ožujak 2017. (KBC Zagreb)
- 15 MAGDALENA JANŽIĆ**
Osvrt na studentsku konferenciju „CITYSCAPES: Envisioning Urban Possibilities”
-

Radovi

- 18 MAŠA BOROVIĆ**
(Post)socijalistička ostavština: Bivša tvornica Cetinka u Trilju
- 30 VIKTORIJA ČURLIN**
Plavuša i Neposlušna: zadružna pivovara Brlog u kružnom toku kulture
- 38 PETRA ČALETA, MATIJA JERKOVIĆ, JULIJA NOVOSEL, KLARA ZEČEVIĆ BOGOJEVIĆ**
„Zagrebačke špancirancije” Soundscape Adventa u Zagrebu
- 48 MATIJA KRIZMANIĆ**
„Dobro smo i obitelj smo.” Iskustva jedne dugine obitelji u Hrvatskoj
- 56 NIKOLINA NOVAKOVIĆ**
(De)konstrukcija sjećanja na omladinsku radnu akciju „Sava 74.”: od krađe margarina do „druženja raznih”
- 64 ALEKSANDAR RADULOVIĆ**
„Dvesta na sat, u krivinu”: elementi narativa o modernizaciji željeznice kao sredstvu zamišljanja države u savremenoj Srbiji
- 74 MARIJA ROJKO**
Kolektivne sfere izvedbe rituala unutar imaginarnih svjetova *table top role-playing* igara
- 82 LUCIJA TOMAC**
„O tome se onda šušalo, govorilo, ali uglavnom o spolnom odgoju nije nikad ništa spominjao” – Promišljanja o spolnom odgoju u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća
- 88 GLORIA OLIĆ**
O pokladnim puntarskim običajima
-

96 Kontakti autora

PREGOVOR

Drage čitateljice i dragi čitatelji,

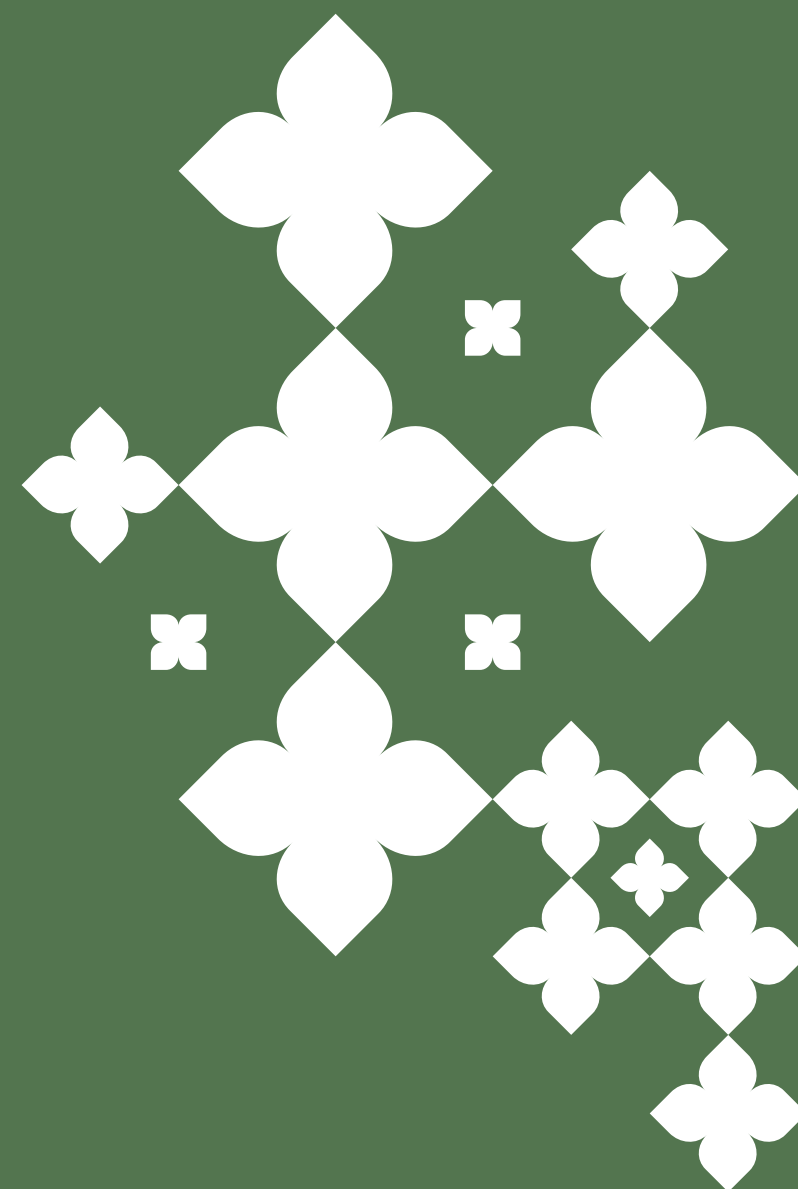
Pred vama se nalazi četvrti broj Kazivača – časopisa za etnološke i kulturnoantropološke teme kojeg izdaje Klub studenata etnologije i kulturne antropologije. Kako su studentska istraživanja sve raznolikija, samim time i njihovi radovi, u ovom smo broju pripremili one tekstove koji najbolje predstavljaju bogatstvo naše struke.

Određivanje slobodne teme ovog broja časopisa rezultiralo je izvanrednim radovima studenata etnologije i kulturne antropologije, ali i srodnih društveno-humanističkih studija. Istraživanja studenata pokazala su njihova razmišljanja o društvu i kulturnim fenomenima, kao i spremnost za pružanje etnoloških i kulturnoantropoloških odgovora za razumijevanje pojava u okolini. Time ovaj časopis ispunjava svoju ulogu osiguravanja platforme za prezentaciju studentskih radova, praćenja studentskih interesa te njihova poticanja na daljnji akademski razvoj, ali i populariziranja specifičnosti etnološke i kulturnoantropološke znanosti.

Na uloženom naporu u izradi ovog broja časopisa svesrdno se zahvaljujemo svim sudionicima – ponajprije autorima i autoricama članaka i prikaza, vrijednim lektorima i lektoricama te posebice našim stručnim recenzentima i recenzenticama. Zahvaljujemo na zajedničkom radu, potpori i velikom trudu kojima ste pomogli dovršavanje četvrtog broja Kazivača.

Uredništvo

Prikazi & recenzije

Tkalčić Simetić, Mirna. 2016. Hrelić – antropologija prijepornog mjesta. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 112 str.

– Ema Grgić

Knjiga Hrelić – antropologija prijepornog mjesta Mirne Tkalčić Simetić, izdana u srpnju 2016. godine u nakladi Hrvatskog etnološkog društva, predstavlja mikroetnografiju o zagrebačkom sajmu rabljene robe – Hreliću. Vođena ponajviše vlastitim šestomjesečnim terenskim istraživanjem i gradom koju je pritom prikupila intervjuirajući kazivače, autorica se u radu oslanja i na urbanističku dokumentaciju (socijalističkog i tranzicijskog razdoblja) te (ne)postojeću literaturu.

Tkalčić Simetić u okviru vlastite domene istraživanja – antropologije prostora i mjesta – polazi od Hrelića kao mjesta koje nije geografski i fiksno zadano, već je oblikovano ljudskim iskustvom i društvenim praksama. Sagledavajući ga kao prijeporno i heterotropično mjesto, istražuje se njegova povijesna, prostorna i društvena marginalizacija, ali i ističe njegova važnost kao fenomena čije se značenje stvara na nekoliko međuvrsta razina. Stoga su formirana dva velika poglavlja – „Društvena proizvodnja Hrelića” te „Društveno oblikovanje Hrelića”, s pripadajućim potpoglavljima.

U poglavlju „Društvena proizvodnja Hrelića”, kako bi objasnila dio prostorne i povijesne marginaliziranosti, autorica sistematično prikazuje povijest sajmovanja u Zagrebu. Tradiciju sajmovanja pronalazi još u doba Bele IV., otkada prati njihovo daljnje širenje i mijenjanje prostornog održavanja, sve do današnjeg položaja sajma Hrelić na Jakuševcu, uz desnu obalu Save. Pritom daje urbanistički i političko-ekonomski kontekst koji je „omogućio” njegov položaj na tadašnjoj, ali i sadašnjoj, margini društvenog prostora. U fokus postavlja razdoblje socijalističke izgradnje stambenih naselja na jugu Zagreba krajem 1970-ih, koja je uključivala i planiranu urbanizaciju sela Hrelić (po kojemu je i istoimeni sajam dobio naziv). Zbog navedene planirane urbanizacije Hrelić se s tadašnje lokacije seli na Jakuševac 1979. godine, otkad se priključuje Sajmu automobila. Istovremeno Tkalčić Simetić suprotstavlja i sajmovanje na otvorenom naspram sajmovanja u prostorima izgrađenima isključivo s tom namjenom kako bi „ukazala na ideološku uvjetovanost socijalističke marginalizacije sajмова kao praksi trgovanja na otvorenom naspram izgradnje Zagrebačkog vele-

sajma kao centra moći i označitelja progressa čitave bivše Jugoslavije” (str. 101). Na kraju analizira i iznosi brojne urbanističke planove nastale tijekom godina koji dovode do sporova Grada Zagreba, Uprave Sajma automobila i Društva, zbog čega sudbina Hrelića i dalje ostaje neizvjesna.

Drugo poglavlje, „Društveno oblikovanje Hrelića”, donosi iskustvenu dimenziju stvaranja Hrelića kao značenjskog mjesta. Odnosno iskustvenu dimenziju njegovih neposrednih stvaratelja – kupaca i prodavača. Intervjuima, ali i vlastitim iskustvom i vremenom provedenim na Hreliću i prije početka istraživanja, autorica iznosi svakodnevne prakse i naracije sudionika bez kojih Hrelić u ovom kontekstu ne bi postojao. Naglasak stavlja na iskustvene, emocionalne, osjetilne i refleksne aspekte boravka ondje. Po navedenim aspektima propituje razloge dolaska na Hrelić (bilo u ulozi kupca bilo u ulozi prodavača), pritom se osvrćući i na dobno, socijalno, ali i interesno stanje pojedinaca te se dotiče međusobnog procjenjivanja kupaca i prodavača, a potom i njihova (su)odnosa i uspostavljanja kontak(a)ta. Opisuje proces kupovine – prodaje, koji uključuje i cjenkanje, potencijalne rasprave, ali i sukobe između prodavača oko mjesta prodaje. Istražuje i prostornu organizaciju Hrelića, koja otkriva pridržavanje nepisanih pravila, formiranje osjećaja zajednice, ali i hijerarhije među prodavačima („starosjedoci” – „novopridošlice”).

U knjizi se razrađuje i osjetilna dimenzija stvaranja mjesta – „pogled, sluh, njuh, miris i opip postaju tako iskustva koja bivaju opisana specifičnim ‘duhom mjesta’ ili ‘folklorom’” (str. 16). Na kraju otvara i pitanje mogućnosti „utjecaja sudionika

sajma na budućnost Hrelića i propitivanje ‘pozicije nemoći’ (s kojom se identificira većina sudionika)” (str. 16). Ključna mjesta za sve navedene oblike odnosa koji se ostvaruju na Hreliću orijentirana su na *najlone* – „oni su *locusi* društvenosti, konstituiraju ‘vlastita mjesta’, usmjeravaju kretanja kupaca i prodavača, u okviru njih (...) prenose se kružeći narativi te u njihov sadržaj bivaju projicirana različita značenja, sjećanja i emocije kupaca i prodavača” (str. 104).

Uz navedeno konstruiranje prostora Hrelića te vrijednosti i značenja koja mu sudionici pridaju ističu se i značenja proizašla iz diskursa ugrađena u samu percepciju mjesta. Tako autorica ističe društvenu marginalizaciju i od strane samih sudionika sajma, iznoseći njihovo poimanje Hrelića: „[N]aime, gotovo da ne postoji kazivanje u okviru kojeg kazivači

(kupci i prodavači) nisu spomenuli naziv ‘smeće’ ili ‘krameraj’ za sajmišnu robu, te naziv ‘smetlište’ ili ‘ciganluk’ za sam sajam rabljene robe” (str. 82). Knjiga *Hrelić – antropologija prijepornog mjesta* daje pregled urbanističkog, povijesno-ekonomskog te društvenog konstruiranja i poimanja ovog sajma rabljene robe. Kombinacijom analize i terenskog istraživanja ponuđeni su odgovori na problematiku postavljenu u samom naslovu knjige, ali i rastumačeni pogledi na Hrelić kao istovremeno „(...) važnu povijesnu baštinu i ‘zatečeno stanje u prostoru’, (...) kao alternativno mondeno okupljalište i refugij za siromahe, kao društveni spektakl i društvenu sramotu, kao prostor sive ekonomije i *shopping centar* na otvorenom” (str. 11). Na kraju knjiga postiže i jedan od svojih zadanih ciljeva, a to je ukazivanje na važnost Hrelića kao povijesnog, urbanog i socio-kulturnog fenomena.

1 Najlon kao prodajno mjesto, bilo da je riječ o stvarnim najlonima, dekama ili sklopivim stolićima.

Grubiša, Iva. 2019. Okus doma: kulturnoantropološki osvrt na integraciju migranata u Zagrebu. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 82 str.

– Iva Novak

Knjiga Okus doma: kulturnoantropološki osvrt na integraciju migranata u Zagrebu koju potpisuje Iva Grubiša, izašla je u ožujku 2019. godine u izdanju HED-biblioteke. Ovo je izdanje zapravo novo ruho diplomskog rada kojeg je I. Grubiša obranila na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Glavni cilj, odnosno osnovno istraživačko pitanje kojim se autorica vodila bila je integracija migranata na primjeru grada Zagreba. Točnije, ostvaruje li se i na koje načine integracija migranata u Zagrebu kroz djelovanje i aktivnosti Okusa doma. Okus doma je platforma koja putem raznih radionica i druženja pomaže migrantima (tražiteljima azila/izbjeglicama) kako bi se lakše integrirali u društvo, te prostor gdje se trenutno nalaze. Većinom su to bile kulinarske radionice i druženja na kojima su

mogli govoriti o svom podrijetlu, domu, obitelji, kulturi, ali i razlozima zašto su otišli iz svoje zemlje. Na radionicama su pripremali jela koja su ih podsjećala na dom i obitelj koje su izgubili ili ostavili za sobom. Autorica je odabrala upravo Okus doma kao fokus svojeg istraživanja želeći pisati o fenomenu izbjegništva bez senzacionalizma, s jedne strane potaknuta senzacionalističkim medijskim izvještavanjima u jeku migrantske krize, a s druge strane potaknuta vlastitim iskustvom volontiranja na terenu gdje se suočavala s teškom situacijom. Svojim je radom željela ponuditi prostor u kojem se mogu čuti glasovi i iskustva samih migranata. Dakle autorica se u svojoj analizi usmjerila na „pogled iznutra”, na to kako prvenstveno migranti, a zatim i drugi članovi Okusa doma doživljavaju sebe i svoj angažman u kolektivu Okusa doma, odnosno što on za njih predstavlja.

Kako je autorica za vrijeme tzv. migrantske krize volontirala u Okusu doma na raznim događanjima koje su organizirali u suradnji s migrantima dobila je „pogled iznutra” te je ujedno i stekla njihovo povjerenje za kasnije provođenje dubinskih intervjua. Knjiga je podijeljena u dvije cjeline. Prva cjelina propituje grad, odnosno prostor grada i iskustva sugovornika u kontekstu njihova angažmana u Okusu doma. Druga cjelina posvećena je ulozi koju imaju kulinarska iskustva i prakse u radu kolektiva i životima sugovornika. No važno je naglasiti kako su dvije navedene cjeline isprepletene u mnogim aspektima te ih nije moguće promatrati odvojeno. U prvom dijelu knjige autorica analizira kako u očima njenih sugovornika grad Zagreb poprma različita značenja, pri čemu njihov angažman u Okusu doma ima značajnu ulogu. Upravo je priključivanje radu Okusa doma bila prekretnica oko koje su sugovornici gradili značenja koja pridaju Zagrebu i svojem životu u Zagrebu. U svojim kazivanjima sugovornici često pričaju o životu prije i nakon priključivanja Okusu doma. Razdoblje „prije” uglavnom opisuju negativno, dok razdoblje od uključivanja u kolektiv opisuju kao iskorak iz margina društva te korak prema integraciji i kontakt s lokalnim stanovništvom. Djelovanjem u Okusu doma sugovornici su bili u mogućnosti upoznati ne samo lokalno stanovništvo, već i druge dijelove grada Zagreba, što je rezultiralo jačanjem osobnog dojma o integriranosti samih sugovornika. S druge strane je kolektiv pružao i platformu za međusobno upoznavanje drugih ljudi migrantskog podrijetla. Na taj su način upoznali ljude sličnih životnih iskustava, koji razumiju kontekst trenutne životne situacije. Tako su se rodile snažne emocionalne povezanosti između samih migranata, što sugovornici kolektiv Okusa doma često nazivaju svojom obitelji. Ono pitanje koje autorica ostavlja otvorenim jest: u što se zapravo migranti integriraju? Kroz razgovore s migrantima autorica je dobivala odgovore koji su bili povezani s Okusom doma, dakle migranti su bili integrirani u društvo kroz svoj angažman u Okusu doma, ali se nisu cijelosti smatrali dijelom šireg društva. U drugom dijelu knjige autorica se bavi hranom kao medijem integracije. Hrana se u sklopu djelovanja Okusa doma za migrante pokazala kao medij pomoću kojeg su dobili priliku izaći iz marginaliziranosti migrantskih skupina, izaći iz pasivnosti te su dobili priliku približiti svoju kulturu, koju su morali napustiti, lokalnom stanovništvu. Uz pripremanje hrane migranti su mogli ispričati svoju priču, govoriti o sebi samima, svojim prošlim iskustvima, ali i o svojoj budućnosti. Isto tako, pripremanjem jela koja ih podsjećaju na dom i obitelji koje su ostavili za sobom, približavali su sebi ono što im u Zagrebu možda nedostaje te su se dijeljenjem te hrane mogli su se približiti lokalnom stanovništvu koje

ih ponekad etiketira kao „divlje” i „opasne”. No taj proces integracije uz hranu, kroz angažman u Okusu doma, samo je dobar temelj za cjelovitu integraciju i samim djelovanjem u kolektivu taj proces nije i ne može se smatrati završenim. Toga su svjesni volonteri Okusa doma, ali i sami migranti. Djelovanje u Okusu doma samo je početak društvene, kulturne i ekonomske emancipacije migranata.

Pitanja koja za autoricu ostaju otvorena jesu ta hoće li se dojam integriranosti i pripadanja s vremenom širiti izvan domene djelovanja kolektiva Okusa doma te o kojim će faktorima taj dojam ovisiti. Autorica napominje kako se tijekom dovršavanja knjige zatvorila *catering* služba koju vidi kao najaktivniji aspekt djelovanja Okusa doma. Kako je Okus doma puno značio za migrante, za njihov vlastiti osjećaj pripadnosti nekoj skupini, pitanje koje ostaje otvoreno je kako će taj osjećaj zadržati/održati ako izgube mrežu solidarnosti i podrške koju su dobivali djelovanjem u kolektivu. Osim toga autorica govori kako su se tijekom istraživanja otvorila nova pitanja koja su ostala izvan dosega njene analize. U drugom dijelu knjige samo se kratko dotiče odnosa između egzotiziranja kulture migranata te pripremanja hrane i predstavljanja raznih kultura kroz kulinarstvo. Također, kako se autorica bavila samo „pogledom iznutra”, nismo dobili uvid u percepciju kolektiva Okusa doma od strane većinskog društva, odnosno kako društvo doživljava i percipira kolektiv.

Knjiga *Okus doma: kulturnoantropološki osvrt na integraciju migranata u Zagrebu* daje glas marginaliziranim skupinama koje se u današnjem medijskom diskursu rijetko čuje. Autorica izlaže problematičnu poziciju migranata te analizira njihov položaj i integraciju u društvo, ali i prostor u kojem se trenutno nalaze. Knjiga pruža viđenje Okusa doma iz perspektive samih migranata i volontera te daje uvid u to kako teče proces integracije migranata kroz razne aspekte djelovanja Okusa doma.

Tolić, Helena. 2019. *Splitska Radunica kao turistička destinacija: studija društvenih interakcija*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 123 str.

– Ines Bačan

Knjiga Helene Tolić *Splitska Radunica kao turistička destinacija: studija društvenih interakcija*, izdana 2019. godine u nakladi Hrvatskog etnološkog društva, rezultat je etnološkog i kulturnoantropološkog istraživanja poznate splitske kalette Radunice.

Motivirana naglim promjenama uzrokovanih razvojem turističke djelatnosti u ulici u kojoj je odrasla, autorica svoj dom pretvara u teren te ga sagledava očima istraživača kako bi razumjela procese mijenjanja Radunice u njezin današnji izgled. Autoetnografski rad problematizira utjecaj pojave turizma na svakodnevnicu mirne četvrti Lučar koja se iz male lokalne zajednice razvila u popularnu turističku atrakciju – *Multiradunica* – čije stanovništvo nakon pojave turizma prolazi kroz prizmu društvenog oblikovanja. Promatranjem Radunice zahvaćene procesima promjene Tolić pomoću etnologije istraživanja bliskog također propituje etnografska obilježja pristupajući im fenomenološki – *jednostavnim sjećanjem* – i provodeći intervjue s domaćim stanovništvom iz ulice i s onima koji se bave turističkom djelatnošću. Cilj autoričinog kulturnoantropološkog rada bio je analizirati Radunicu i tamošnju pojavu turizma kao globalnog fenomena i značajnog faktora u definiranju Lučca kao kulturnog prostora.

Knjiga, podijeljena u tri poglavlja, u kontekstu razvijanja turističkih djelatnosti problematizira društveno – poslovne odnose, identifikaciju mjesta s Mediteranom i međusobne odnose u zajednici kao pozitivne i negativne posljedice društvenih promjena lokalne zajednice.

U prvom poglavlju *Mediteranstvo i povijesni okvir Radunice* autorica izučava način na koji stanovnici najpoznatije splitske ulice izražavaju vlastiti identitet. Promatranjem pojava turističkih atrakcija *iznutra*, a potaknutih stalnim posjetiteljima Splita, Tolić naglasak stavlja na povijesno – urbanistički aspekt Radunice kao središnje ulice splitskog naselja Lučac. Razradom pitanja mediteranskog identiteta kao dijela identiteta istraživačkog „prostora” te pitanja

mediteranizacije mjesta kao naglašenog isticanja tradicija i praksi lokalne zajednice, autorica zaključuje da gospodarska važnost turizma utječe na infrastrukturu ulice i pojavu mediteranskih simbola. Stoga se organiziraju igre – *briškule*, *balote* – i pjevaju klape kako bi stanovnici istaknuli svoj identitet, tj. pripadnost Mediteranu, no pritom dolazi do tzv. *izmišljenih tradicija* koje su proizvod društvenog idealiziranog sjećanja. Festival kojim se najviše doprinosi osjećaju pripadnosti i zajedništva jesu *Dani Radunice*. Radi se o izmišljenoj tradiciji obilježavanja blagdana sv. Petra i sv. Pavla koja je poslužila upravo za rekonstrukciju mediteranskog identiteta. No ovdje se ne radi o iskorištavanju kulturnog nasljeđa, već istraživanje ističe kulturni identitet kao proces podložan stalnoj promjeni okoline.

Multiradunica: Radunica kao turistička lokacija drugo je poglavlje knjige s predstavljanjem preobrazbe jednog mirnog lokaliteta u poznatu turističku lokaciju. Iako se turizam u Radunici počeo razvijati tranzitno, u okolnostima neformalne ekonomije mjesto se pod utjecajem industrije turizma preobrazilo zajedno s cijelim Splitom u jednu od najposjećenijih lokacija. Došavši do toga, Lučar i danas podliježe stalnim uređivanjima, estetiziranjima i renovaciji mirnih splitskih ulica, a to se odražava u kulturnoantropološkom određivanju same Radunice. Autorica tvrdi da suvremeni izgled Radunice u njoj izaziva osjećaj otuđenosti – od doma do turističkog resursa – kada makrorazina pri utjecaju na mikrorazinu razvija novi oblik svakodnevnice. Knjiga prikazuje i razvoj ekonomije. Tolić u intervjuu navodi da razlozi bavljenja turizmom nisu samo loši ekonomski položaj pojedinca, već i želja za vlastitim napretkom pomoću apartmanizacije. A kako sve to utječe na društvene interakcije stanovnika u Radunici, autorica objašnjava u zadnjem poglavlju.

U *Društvenim interakcijama i odnosima u Radunici* Tolić razmatra kako pojava turizma utječe na društvene odnose stanovnika Radunice i njezinih posjetitelja. Naglašava se problematika zajednice koja svoju *kaletu* promatra gotovo kao turističko

naselje zbog okolnosti koje su uzrokovale proces preoblikovanja. Redefiniranjem kulture, značajki, svakodnevnice i kulturnog identiteta lokaliteta, dolazi do stvarne transformacije prostora pri kojoj dom postaje *drugi grad*. Početak bavljenja turizmom rezultat je dogovora lokalnog stanovništva, a kasnije on postaje izvorom zarade. U knjizi su prikazani početci djelatnosti te su obrazložene uloge i odnosi *sakupljača turista* i *iznajmljivača* kao njezinih glavnih predstavnika. Prestankom bavljenja neformalnom ekonomijom profit i zarada postali su prioriteti u ekonomsko – poslovnom odnosu lokalne zajednice. A zbog sve većeg broja turista

mijenja se i odnos prema njima, odnosno oni nisu više dobrodošli kao u početku.

Turistička djelatnost u Radnici postala je uzrok mijenjanja mjesta, razvitka grada i pojave novih praksi, a analitički autorica joj pristupa s ciljem shvaćanja samog procesa i isticanja mjere u kojoj on može izmijeniti lokalnu zajednicu. Istraživanje koje knjiga predstavlja osvrće se na problematiku urbane antropologije i antropologije turizma te na svakodnevnicu mjesta pružajući nam pritom uvid u radnički kulturni prostor.

Prikaz terenskog istraživanja na projektu „Estetizacija i re-humanizacija bolničkog prostora. Umjetnost kao terapija.” Listopad 2016. – ožujak 2017. (KBC Zagreb)

– Ana Antolković

U listopadu 2016. godine započelo je provođenje projekta *Estetizacija i rehumanizacija bolničkog prostora. Umjetnost kao terapija.* čija je idejna začetnica bila dr. art. Melinda Šefčić. Projekt je nastao u sklopu većeg europskog projekta *Cre Art*.

U provođenju su sudjelovale četiri institucije: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika (dr. art Melinda Šefčić), Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu (dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević), Institut za etnologiju i folkloristiku (dr. sc. Valentina Gulinić Zrnić i dr. sc. Jasna Čapo) i Uprava KBC-a Zagreb. Terenski rad trajao je od kraja 2016. godine do početka 2017. te je bio zaključen izlaganjima na znanstveno-stručnom skupu i izložbom 21. ožujka 2017, a uključivao je promatranje slikarskih intervencija na šest odjela KBC-a Zagreb¹. Dr. sc. Melinda Šefčić bila je zadužena za moderiranje rada šestoro akademskih slikara, ujedno i članova HDLU-a², a i sama je u projektu sudjelovala kao slikarica. Glavni zadatak za slikare, koji je ujedno bio i jedan od ciljeva projekta, bio je

oslikati murale na odjelima KBC-a Zagreb, kojima bi pak glavna svrha bila ukasiti prostor bolničkih zidova u čekaonicama i hodnicima ispred pojedinih odjela te tako opustiti pacijente kojima bi murali mogli biti pozitivna distrakcija tijekom čekanja liječničkog pregleda.

Za moderiranje istraživačke komponente projekta koja je uključivala etnološko i kulturnoantropološko istraživanje postavljanja slikarskog djela u specifični javni prostor bolnice bile su zadužene dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević (FFZG), dr. sc. Valentina Gulinić Zrnić i dr. sc. Jasna Čapo (IEF). Istraživanje je provodilo šest studenata s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu³.

Na prvome sastanku radne skupine podijelili smo se u šest umjetničko-istraživačkih parova koji su podrazumijevali jednog slikara/slikaricu i jednog studenta/studenticu. Parovi su mogli biti proizvoljno sastavljeni, ovisno o preferencijama istraživača i samih slikara. Meni je kao istraživaču bila bitna frekventnost prostora, odnosno da se u prostoru pojavljuje popriličan broj ljudi kako bih mogla prikupiti što više povratnih podataka. Parovi su formirani već prilikom sljedećeg sastanka u prostorijama KBC-a Zagreb. Jedini prostor koji je svima djelovao zastrašujuće za istraživati i oslikavati bio je prostor onkologije, jer je smatran emocionalno teškim. Jedan od parova činile smo slikarica OKO i ja. Ona je imala želju raditi na očnom odjelu KBC-a Zagreb zbog motiva oka koji se pojavljuje među motivima koje slika, a ja sam imala iskustvo liječenja na istom odjelu, što nas je i povezalo u par.

Nakon što su parovi utvrđeni, slikari su imali nekoliko tjedana za nacrtati skicu murala. Prije samog početka postavljanja murala u prostor, OKO je bila primorana odustati od sudjelovanja u projektu. Na njezino mjesto je već vrlo kasno u procesu, došla slikarica Sanja Stojković. Sanja je nažalost imala samo oko dva dana da napravi skice za čiju su pripremu drugi slikari imali nekoliko tjedana, a što se odrazilo i na kasnija događanja prilikom postavljanja murala. Upoznale smo se tek 23. siječnja 2017, na sam dan kada su drugi slikari već počeli postavljati svoje murale na odjele. Zajedno s osobljem Uprave KBC-a Zagreb te ostalim sudionicima u projektu i Sanjinim skicama zaputile smo se prema odjelu očne poliklinike na kojoj smo trebale raditi. Skice su bile na licu mjesta pogledane i u nekoliko sekundi potvrđene, što je također bilo različito od pristupa skicama ostalih slikara, koje su bile pomnije proučene i na koje se još i moglo intervenirati prije samog postavljanja ako bi bilo potrebe. Samo je oslikavanje u Sanjinu slučaju trajalo tri dana.

Metodologija koju smo primjenjivali tijekom rada bila je: promatranje sa sudjelovanjem, polustrukturirani intervju sa Sanjom, blic-intervju za koje smo svi dobili dopuštenje Uprave KBC-a Zagreb uz napomenu da ih možemo zapisivati na papire kao kratke osvrte prolaznika te iščitavanje literature koja nam je bila ponuđena na početku rada na projektu uz dodatnu literaturu koju je svaki istraživač još prema vlastitoj procjeni dodavao. Također, imali smo obvezu vođenja etnografskog dnevnika terenskog istraživanja pa donosim pročišćenu verziju zabilježenu tijekom tri dana postavljanja rada:

Prvi dan rada, 24. 1. 2017.

Sanja prenosi skicu na zid pomoću projektora.
Izvor: Ana Antolković

Dr. Šefčić, Sanja, fotograf koji je pratio projekt i ja okupili smo se u hodniku ispred čekaonice očne poliklinike, gdje nas je dr. Šefčić upoznala s opremom koja nam je bila potrebna. Sanja je osim boja koje su bile naručene za slikare i potrebe izvođenja projekta odlučila koristiti i svoje specifične boje. Čistačice su bile jako susretljive te su nas pozvale da im se slobodno pridružimo u pauzama od rada. Sanja je skice na zid odlučila prenositi pomoću projektora, a za vrijeme postavljanja projektora oko nas se skupilo brojno bolničko osoblje, ali i pacijenti koji su se tamo zatekli. Odlučila je da želi raditi u doba kada je čekaonica već gotovo potpuno prazna, nakon 15 sati. Za istraživača koji se radovao frekventnom prostoru punom ljudi od kojih bi se mogle dobiti popratne informacije to baš i nije bila poželjna odluka. Sanja je tijekom procesa bila veoma sretna što radi uz pomoć projektora jer je tako brže mogla raditi skicu. Rad je bio gotovo do kraja dovršen te je Sanja krenula prenositi drugu skicu na zid u čekaonici. Prijelazom u prostor čekaonice i ponovnim postavljanjem projektora pridružilo nam se još bolničkog osoblja koje je počelo nagađati o ishodu rada i dinamici koju će oslikavanje unijeti u sam prostor.

¹ Soba za otpust bolesnika u transportu Hitne pomoći, čekaonica poliklinike Klinike za onkologiju, zid u hodniku ispred ulaza u polikliniku Klinike za oftalmologiju, predvorje u zgradi poliklinike u Bijeloj zgradi, zid u hodniku kod ulaza u polikliniku Klinike za pedijatriju, tihe komore u dvjema kabinama na Odjelu za audiologiju Klinike za bolesti uha, nosa i grla i kirurgiju glave i vrata.

² Ana Ratković Sobota, Damir Sobota, Sanja Stojković, Stipan Tadića i Tomislav Buntak.

³ Tia Glavočić, Dinko Duančić, Ana Antolković, Sara Mikelić, Maša Borović i Marijana Paula Ferencić.

Drugi dan rada, 31. 1. 2017.

Također smo počele oko 15 sati kao i prvoga dana. Prolaznici su se ipak u manjem broju zatekli oko nas tijekom slikanja. Pridružio se i jedan laboratorijski tehničar koji je poduže vrijeme ostao s nama i pričao nam o svojem slikarskom iskustvu. Sanja je toga dana dovršila rad u hodniku te je započela rad u čekaonici bojeći samo nekoliko motiva tamno ružičastom bojom.

„Problematicni“ mural u čekaonici očne poliklinike prije prebojavanja.
Izvor: Ana Antolović

Treći dan rada, 10. 2. 2017.

08. veljače javljeno mi je da će se započeta slika u čekaonici očne ambulante morati prebojiti bijelom bojom te se rad na njoj neće nastaviti jer je rad „pobrao“ loše kritike. Sanja mi je toga dana telefonom javila da nije previše uznemirena oko prebojavanja zida. U čekaonici se Sanji i meni pridružila dr. Šefčić te je zid prebojen i u roku od jednog sata bile smo izvan bolnice. Trenutak prebojavanja zida pratila je vidna uznemirenost svih triju, što je pokazalo veću potresenost no što smo si putem telefona htjele priznati.

1 Prebojala je zid sama.

Kraj istraživanja (13. 3. 2017.) i znanstveni skup (21. 3. 2017.)

U još dva navrata odlazila sam na odjel očne poliklinike promatrati kako rad funkcionira u prostoru nakon što je postavljen, te nakon što je pored nje postavljena pločica s natpisom slikaričina imena. Pločice su pored murala bile postavljene netom prije konferencije za novinare sazvane 13. 3. 2017. unutar kompleksa KBC-a Zagreb. Na konferenciji su sudjelovale javne i privatne televizijske kuće, čiji su novinari i snimatelji pratili umjetničko-istraživačke parove po bolničkim prostorima. Morali smo u nekoliko rečenica predstaviti rad te rezultate istraživanja. Na samom znanstvenom skupu, tjedan dana nakon konferencije, novinari se nažalost nisu pojavili.

Konferencijom je projekt i službeno bio završen, no istraživanje sam i dalje nastavila. Postavljanje murala u prostore bolnice i istraživačko praćenje pridonijelo je vidljivosti, ali i stanju i statusu slikarske umjetnosti u bolničkom prostoru. Mjesta sporova i problemi koji su se pojavljivali na ovome terenu pokazali su se kao zlatni rudnik iskustva za upotrebu prilikom novih postavljanja murala u bolničke prostore. Bilo je moguće sagledati ne samo novu dinamiku koju su slikari već svojim prisustvom u prostoru tijekom slikanja potaknuli već i izazove koordinacije ljudskih faktora te načine na koje je mjesta sporova i neočekivane usputne komplikacije moguće sagledati i kako im učinkovito pristupiti tijekom budućih radova, čiji je broj nakon ovoga projekta nastavio rasti, ponajviše radom dr. Melinde Šefčić.

Dio sudionika na projektu
Estetizacija i rehumanizacija
bolničkog prostora.
Izvor: Facebook stranica HDLU-a

Osvrt na studentsku konferenciju „CITYSCAPES: Envisioning Urban Possibilities“

– Magdalena Janžić

2019. od 15. do 17. svibnja na Filozofskom fakultetu u Zagrebu održana je multidisciplinarna konferencija „Cityscapes: Envisioning urban possibilities“ u organizaciji Kluba studenata etnologije i kulturne antropologije. Kao što ime najavljuje, cilj konferencije je bio okupiti aktiviste i studente različitih disciplina kako bi predstavili svoje projekte vezane za fenomene grada, te promisliti na koji način zajedno pristupiti problemima naših gradova.

Ideja za konferenciju formirala se postepeno, a okosnica je bila uspostavljanje kontakta između fragmentiranih studija urbanog, osvijestiti i uvažiti drugačije pristupe i povezati sadašnje i buduće stručnjake s nevladinim udrugama koje teoriju pretaču u praksu. Važan je element bio i pozicioniranje etnologije i kulturne antropologije u kontekst studija urbanizma. Kao studenti EKA-e kroz studij usvajamo i usavršavamo kvalitativnu metodologiju istraživanja, a raznolik, blizak i kompleksan teren na kojega se često upućujemo upravo je: grad. Upravo ta kompleksnost grada zahtijeva sveobuhvatan pristup njegovu proučavanju. Iz tog razloga, konferencija je težila uspostaviti platformu za razmjenu znanja i ideja između društvenih i tehničkih znanosti, kvalitativnog i kvantitativnog pristupa, teorije i prakse kako bismo se povezali, učili jedni od drugih, i konačno, upotrijebili svoja znanja i vještine za boljitak grada.

U duhu interdisciplinarnosti i aktivizma, tri dana konferencijskog programa bila su ispunjena raznolikim programom.

Službeni početak programa dočekala je unaprijed postavljena izložba umjetničkih instalacija Lorene Almaši „Bum!“ u atriju Filozofskog fakulteta. Stožastim tijelima oblikovanim od plakata i postera koji su nekada sačinjavali ulice Zagreba, umjetnica, riječima Ree Drvar, „problemizira količine nepotrebnih informacija koje prikupljamo“ hodajući gradom, a koje zatvorene u prostor galerije „određuju naš smjer kretanja i nesvjesno oblikuju naše misli“. Ovaj kreativni poziv na promišljanje interakcije pojedinca s prostorom grada umjetnički je obogatio i najavio program konferencije.

Uvodno predavanje održale su etnologinje Tihana Rubić (FFZG) i Valentina Gulin Zrnić (IEF) na temu održivog razvoja i urbanog vrtlarstva u Zagrebu te arhitekt Rene Lisac (AFZG) predstavivši nam projekt „Akupunktura grada” koji intervencijama na problematičnim lokacijama grada poboljšava iskustvo prostora i kvalitetu života. Isti dan započeli smo sa serijom studentskih izlaganja s područja geografije i arhitekture te poslušali četiri rada vezana za teme tehnologije, revitalizacije i zdravlja. Iza kulise, uređili smo „recepciju” žutim plakatima, dočekali smo kolege iz Zadra, Beograda i Novog Sada, registrirali izlagače i popili zavidne količine kave koju su nam pripremile tete čistačice i tete iz ureda na čemu im se ovim putem zahvaljujemo .

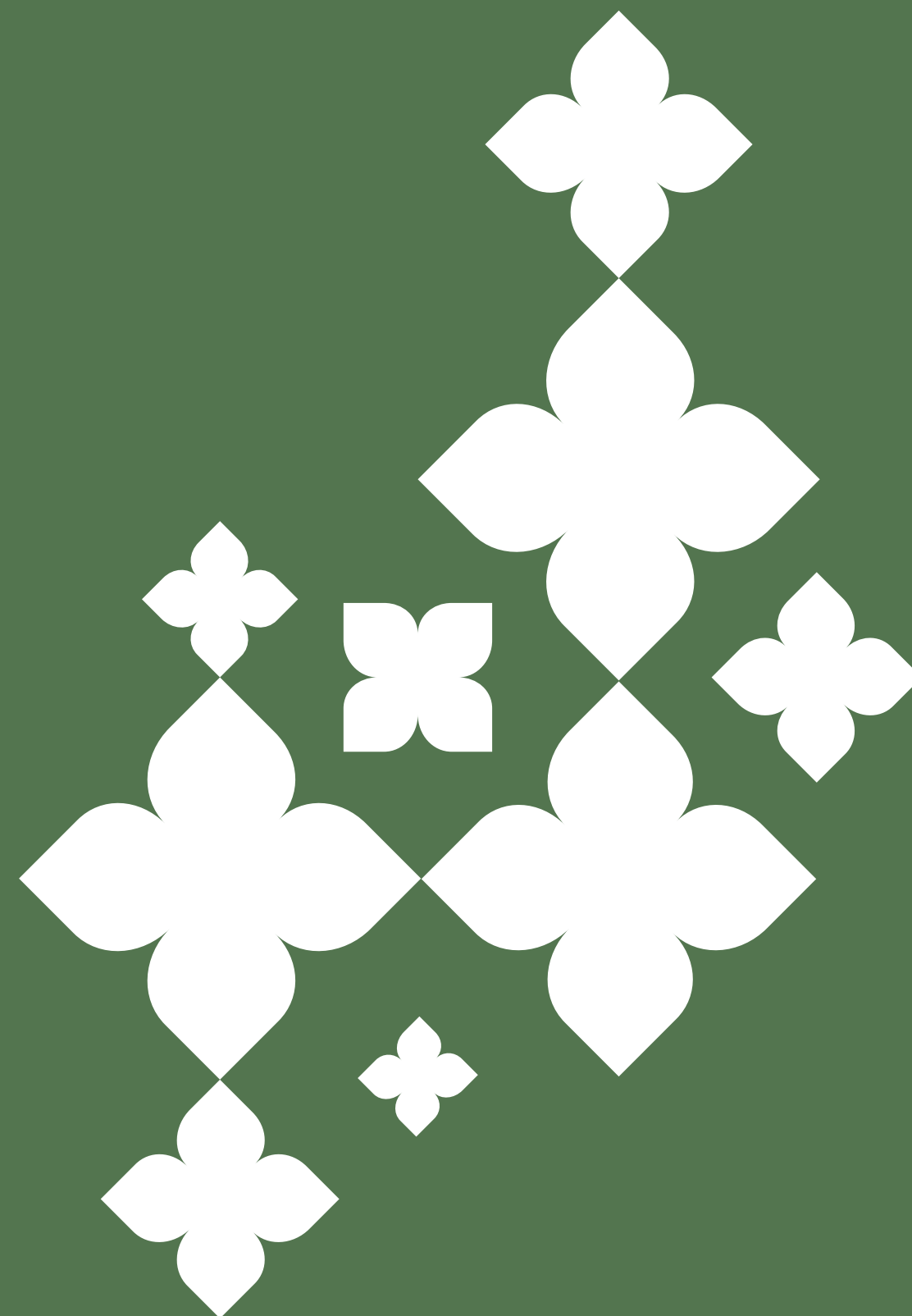
U drugi dan konferencijskog programa uvela su nas tri studentska izlaganja s područja urbanog aktivizma, a zatim je uslijedila trosatna šetnja Zagrebom u vodstvu povjesničara arhitekture i aktivista Saše Šimprage. Šetnji su se, osim sudionika konferencije, pridružili i drugi zainteresirani građani. U fokusu vodstva bile su šume i zelene površine grada te manje poznate priče koje se za njih vežu. Mnoge zanimljivosti smo prvi put čuli i mi koji već dugo boravimo u Zagrebu. Ruta Donjim gradom nas je umorila, ali i izvrsno uokvirila temu panela održanog slijedeći dan. Nakon šetnje, slijedio je manje formalan dio programa – otvoreni razgovor s aktivistima uz piće u Booksi. Tamo smo imali priliku upoznati predstavnike zagrebačkih udruga i inicijativa čiji je rad posljednjih godina značajno oblikovao naš grad, i od njih iz prve ruke saznati kako i sami možemo doprinijeti.

Jutro zadnjeg dana smo proveli slušajući posljednji blok studentskih predavanja te razmjenjujući iskustva i ideje o revitalizaciji u sklopu moderiranog razgovora s arhitekticom Nevenom Kerešom, menadžericom turizma Ivom Klarić Vujović i prostornim planerom Aleksandrom Lukićem. Naporan akademski program odlučili smo završiti zajedničkom diskusijom o provedenom programu konferencije.

Taj neformalni sastanak uvelike nam je koristio u osvještavanju cijelog procesa organizacije i provedbe te u prikupljanju znanja za buduće projekte. Za sam kraj, u zagrebačkom klubu Pločnik, u sklopu programa „Cine-trance” udruge Vizantrop, pogledali smo film „Buffet Željezara” te se na njega se kritički osvrnuli s redateljem Goranom Devičem. Nakon „cine” dijela, noć se nastavila u „trance” ritmovima.

Konačno, prema riječima sudionika, konferencija je bila uspješna. Iz perspektive voditeljice Organizacijskog odbora vjerujem da su tome najzaslužniji (naši) kolege kulturni antropolozi i aktivni članovi Kluba studenata Rea Drvar, Marija Rojko, Josip Čekolj, Ines Siuc i Maja Flajsig. Naravno, neizostavan je doprinos svih volontera, profesora i pokrovitelja, koji su projekt podržali na različite načine. Nadamo se da je ovakav program otvorio prostor za kreativno promišljanje upotrebe znanja, vještina i interesa stečenih na studiju kulturne antropologije, i najvažnije: potaknuo volju za aktivnim doprinosom zajednici.

Radovi

(Post)socijalistička ostavština: Bivša tvornica Cetinka u Trilju

– Maša Borović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

„...da je u tim sjećanjima sadržan osjećaj i mišljenje da je onda uvijek bolje nego sada i da je neka utopijska slika života ostala u prošlom razdoblju...”

Ovaj rad bavi se temom postsocijalizma kroz industrijsku baštinu u Cetinskoj krajini ističući važnost bivše tvornice i predionice konca Dalmatinske u Sinju i bivše tvornice za preradu plastičnih masa Cetinka u Trilju. Naglašava se važnost tadašnjeg sudjelovanja u procesima radničkog samoupravljanja i na koji način je to utjecalo na promjene u toj sredini. Osvrćući se na tvornicu Cetinku ističe se kako je rad u tvornici utjecao na konstrukciju sjećanja mještana i novih generacija vezanih za život u bivšoj Jugoslaviji i zašto je moguće u ovom slučaju istaknuti odnos između sjećanja i konstrukcije osjećaja. Raspravlja se kako je na to utjecala specifična okolina i kontekst propadanja tvornica te vizura grada koja sadrži fizički dokaz propadanja bivše države u obliku opustošenih tvornica.

KLJUČNE RIJEČI: bivša tvornica za preradu plastičnih masa Cetinka, Trilj, postsocijalizam, sjećanje, industrijska baština

Uvod

Gledajući unatrag na doba socijalizma u Jugoslaviji i osvrćući se na to razdoblje kao na razdoblje izgradnje tvorničkih divova diljem bivše države, a tako i Hrvatske, neizostavno je napomenuti kako je to bio jedan od važnih elemenata koji je promijenio ljudsku svakodnevicu. Posebice se mijenjala svakodnevnica u ruralnim područjima jer je došlo do spajanja novog jugoslavenskog radničkog identiteta i praksi s prijašnjim praksama koje su uključivale određen odnos prema zajednici, načinu života, patrijarhalne vrijednosti, način odnosa prema ženama te svemu tome pripadajući socijalni status, obrazovanje itd. Promjene su se u cijeloj Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata isticale u zaokretu prema ubrzanom industrijskom rastu i postepenom stjecanju statusa industrijske zemlje (Perić Kaselj i Mesarić Žabčić 2011:287). To je posebno dolazilo do izražaja u većinski poljoprivredno orijentiranim područjima poput Cetinske krajine u kojoj se u Sinju 1951. godine otvara tvornica i predionica konca Dalmatinka, a 1958. i tvornica Cetinka u Trilju. Industrijska ostavština Jugoslavije u Hrvatskoj zanimljiva je iz nekoliko razloga. Osim shvaćanja ekonomske važnosti tih industrijskih pogona za određena područja te važnosti društvenih implikacija koje je nova etika rada i konstrukcija jugoslavenskog radništva sa sobom nosila¹, jugoslavenska industrijska baština zanimljiva je i kao polazište za istraživanje politike pamćenja i kulture sjećanja (Assmann 2006), važnosti njezine arhitekture, socijalno povijesne vrijednosti, spomeničke baštine te konstrukcije i interpretacije narativa koji se tvore oko povijesti i iskustva rada u tvornici (Čurković 2018:36). Ono što se pokazalo korisnim i adekvatnim za razumijevanje procesa konstrukcije sjećanja je koncept postsocijalizma kao okvira koji omogućava da shvatimo na koji način su zemlje, koje su nekoć bile socijalističke te prošle tranziciju, konstrukciju države-nacije, demokratske procese, ali i rat, konstruirale specifična zajednička sjećanja na određene prakse i procese (Chari, Verdery

2009:10). Dakle, u ovom radu ću se fokusirati na povijesni i društveni kontekst osnutka tvornice Cetinka u Trilju i njezinog značaja za to područje, ali i specifične okolnosti i probleme s kojima su se stanovništvo i uprava tvornice susreli uslijed prilagodbe na novi identitet jugoslavenskog radnika/radnice. Također, istaknut ću problematiku *bastardnog*² primjera tržišnog i ekonomskog zaokreta Zapadu uslijed promjena ekonomske strategije početkom šezdesetih godina što je rezultiralo „dobivenom rundom za liberalnu struju” (Zovak 2017:153). Važno je ocrtati i fenomen jugoslavenskog radničkog samoupravljanja i kreiranja radničkog identiteta koje nam je za slučaj sela Dalmatinske zagore, točnije Trilja i Sinja te uže okolice koja je bila slabije razvijena regija, daje dobar uvid u to na koji način su se radnici u tvornici Dalmatinka i Cetinka poistovjećivali, ali i imali poteškoće s uvođenjem i realizacijom tog procesa (usp. Zovak 2017:149). Ovdje ću se koristiti radničkim listom Cetinke koji oslikava tadašnji društveno politički kontekst te konkretne probleme s kojima se poduzeće nosilo uslijed promjene ekonomskih prilika. Radničke ili tvorničke novine kao periodičke publikacije „nisu isključivo ekspresija klase, bilo radničke, upravljačke ili vladajuće, nego i određena društvena forma socijalističkog društva, kao i artikulacija njegovih klasnih odnosa” (Cvek 2017:104), stoga su bogat izvor saznanja o tadašnjem radničkom društvu tvornice Cetinka i konteksta u kojem se nalazilo. Kao jedan od problema uslijed propadanja tvornice Cetinka u njezinom tadašnjem glasilu radnika jedan radnik navodi upravo nemogućnost takve prilagodbe – radnici često nisu vidjeli društvenu korist u tom radu, nego im je bio bitniji rad kod kuće i na polju te uzgoj povrća i stoke za osobne potrebe (Glasilo radnika Cetinke, 1988:2). Dakle, kao specifičnost sinjskog i triljskog kraja tijekom prilagodbe na rad u tvornici može se istaknuti potreba za obrazovanjem i prekvalifikacijom mahom poljoprivrednog radništva u industrijsko

¹ Primjerice, rad u tvornici Dalmatinka omogućio je ženama da se uključe u proizvodni proces i imaju priliku barem dijelom biti ekonomski neovisne (Čurković 2018:16). Također, rad u tvornici omogućio je stanovništvu obrazovanje, mogućnost rješavanja stambenog pitanja, sudjelovanja u raznim sportskim i društvenim aktivnostima te različite oblike druženja koja su uključivala ljetovanja i putovanja (Modrić 2018:131).

² Maša Kolanović se na period sedamdesetih i osamdesetih u Jugoslaviji referira kao na bastarden fenomen uslijed kojeg društvo preuzima popularnokulturne američke sadržaje i implementira ih u mainstream sadržaje. (<https://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=2312&naslov=amerika-i-drugovi>)

radništvo, ali to nije značilo potpuno napuštanje poljoprivrede, nego je dio radništva istovremeno obavljao poslove u poljima i sa stokom kod kuće, ali i u tvornici. To je posebno značajno za dio ženskog radništva jer su se žene morale prilagoditi novoj ulozi industrijske radnice, a istovremeno su obavljale radove u poljima, ali i kućanske radove i odgoj djece koji su tipično pripisani ženama. Ovom temom se bavila Vedrana Premuž Đipalo u tekstu „Žene u doba socijalizma: Slučaj Dalmatinka” koji je 2017. izašao u publikaciji *Što je nama naša Dalmatinka dala?* u sklopu projekta Industrijsko nasljeđe i kultura sjećanja na primjeru tvornice Dalmatinka – Sinj. S obzirom na manjak literature o tvornici Cetinka zbog još uvijek malog broja istraživanja o tom lokalitetu koristit će se tekstovima i istraživanjima koji se bave tvornicom Dalmatinka te pokušati oslikati i neke sličnosti i razlike s obzirom na to da su te dvije tvornice bile nositeljice industrijskog razvoja u području oko gornjeg toka rijeke Cetine (Bartulović 2016:149).

Važno polazište ovog rada temelji se na konstrukciji društvenog sjećanja o tvornici Cetinka koje nije nužno utjelovljeno u fizičkom prostoru. Cetinka kao mjesto sjećanja ne postoji kroz obilježavanje obljetnica, komemoracija i proslava ili kroz isticanje simbola (usp. Nora 2006:28), nego se može govoriti o simboličkom prostoru u koji su upisani narativi čiji su subjekti pamćenja pojedinci, dok određeni politički i povijesni okviri organiziraju njihovo sjećanje (Assmann 2006:52). Tako, primjerice, iz neformalnih razgovora s mještanima Trilja saznamo kako je sjećanje na tvornicu dvojako: s jedne strane postoji određena evokacija sjećanja na „bolja vremena” kada se industrijalizacijom tog područja podigao životni standard (uvedena je električna energija, provedeno opismenjanje i kvalifikacija stanovništva, omogućeno djelomično rješavanje stambenog pitanja dijela radnika i radnica, omogućeno sudjelovanje u društveno-kulturnim sadržajima, izgrađen viseći most, postavljena skulptura Vanje Radauša u triljskom parku...), a s druge strane postoji ogorčenost uzrokovana naknadnim obolijevanjima radnika zbog dugotrajnoj izloženosti opasnim kemikalijama i azbestnom okruženju. Raymond Williams razvija koncept „strukture osjećaja” koji objašnjava formativni proces življenog iskustva u određene „odnose, institucije i formacije u koje smo i dalje uključeni i preoblikovani” (Williams 2015:20). Ističući „strukturu osjećaja” možemo govoriti o nikad gotovim društvenim proizvodima ili sjećanjima, već o njihovim trenutnim artikulacijama koje se stvaraju između dominantnog diskursa i življenog iskustva. Chiara Bonfiglioli se u svom tekstu „Struktura osjećaja nakon Jugoslavije: Slučaj radnika Dalmatinke” bavi tim pojmom u okviru sjećanja na rad u tvornici Dalmatinka ističući određene osjećaje radništva vezane uz period tijekom kojeg je tvornica omogućavala radnicima i radnicama brojne životne pogodnosti poput odlaska na ljetovanje, sudjelovanja u sportskim klubovima, proslavama, godišnjicama, obroka u tvorničkom restoranu, novca koji su dobivali za školske udžbenike itd. (Pavlinušić 2017:17–18).

S druge strane, prisutno je i određeno ogorčenje zbog propadanja tvornice i njezinog neadekvatnog vođenja te postepenog opadanja „vrijednosti radništva” posebice tokom perioda tranzicije 90-ih uslijed čega je zagovarani zaokret tržištu zapravo značio konačan prelazak na kapitalizam (Cvek 2017:102). Simbolički i društveno je indikativno brisanje spomeničke baštine u Cetinskoj krajini uslijed kojeg je razrušeno Titovo spomen obilježje u dvorištu Dalmatinke i Titov kip u dvorištu Cetinke. U ovom slučaju to se može okarakterizirati kao simptom procesa zaborava koji je tekao postepeno i namjerno jer se nakon raspada Jugoslavije prijašnji sustav u javnom diskursu u Hrvatskoj često pokušavao prikazati u negativnom kontekstu. Ako o gradu govorimo kao o „simultanosti različitosti i nedovršenosti varijabilnosti, različitosti fluidnosti, a naglasak je na čovjeku, pojedincu i zajednici koji kreativno prerađuju fizički, izgrađen, zadan prostorni okoliš, koji adaptira i transformira, priređuje i prerađuje” (Gulin Zrnić 2006:7) onda za, danas, devastirani prostor bivše tvornice Cetinka možemo reći da je fizički i simbolički element evokacije višestrukih sjećanja koja se u susretu s tom vizurom uvijek iznova formiraju. Taj proces će svakako biti zanimljiv za buduće razdoblje koje će obilježiti trenutno pokrenut projekt od strane Grada Trilja koji revitalizira prostor bivše tvornice i prenamjenjuje ga za izgradnju društveno korisnog sadržaja³.

Što se tiče metodologije istraživanja, korišteni su relevantni izvori i literatura koji daju dosljedan pregled i uvid u temu industrijske baštine i jugoslavenskog radništva. Također, korištene su radničke novine tvornice Cetinka koje su pružile prikaz fotografije i kronološkog slijeda razvoja tvornice, ali je provedena i analiza dijela sadržaja iz tih novina čime se dobiva uvid u diskurs i kontekst tadašnjeg vremena te društveno ekonomskih problema s kojima se poduzeće susretalo. Korišteni su i medijski izvještaji o tvornici te nekoliko neformalnih razgovora s bivšim radnicima i radnicima tvornice te mladima iz grada Trilja. Isto tako, korisne podatke i literaturu mi je ustupila Sanja Budić Leto iz Muzeja triljskog kraja, a sami doživljaj o cijeloj temi sam upotpunila posjetom bivše tvornice Cetinka u kolovozu 2020. Ova tema svakako iziskuje opsežniju metodologiju i provođenje formalnih polustrukturiranih intervjua kako bi se koncept sjećanja i strukture osjećaja mogao adekvatnije analizirati.

Slika 1. Tvornica Cetinka Trilj. Godina i autor nepoznati.

Tvornica plastičnih masa Cetinka Trilj

S obzirom na to da je pisanih i dostupnih materijala na internetu o tvornici Cetinka iznimno malo, većinu podataka sam izvukla iz radničkog lista tvornice čiji je prvi broj objavljen 1969. godine pod nazivom List radne organizacije koji je pokrenut deset godina nakon otvaranja tvornice, a idući broj pod nazivom Glasilo radnika OUR-a⁴ za preradu plastičnih masa izlazi sedam godina nakon prvog - 1976. godine. U prvom broju na tek par stranica piše se o pokretanju prvog pogona i o namjeri koja stoji iza pokretanja tog lista čija je svrha bila da prvenstveno bude okrenut svim radnicima, ali isto tako da ”okupi sve društvene radnike, članove organa upravljanja, rukovodioce, stručnjake i aktiviste, da se angažiraju u listu, gdje će naši radni ljudi sasvim slobodno iznositi svoja gledišta o mnogim pitanjima iz našeg svakodnevnog života i prakse” (1969:1). Ideja o stvaranju prvog industrijskog pogona na području Triljske regije nastala je u prvoj polovici 1958. godine, a prvi pogon i primitivni strojevi za proizvodnju češljeva⁵ nastaju u sastavu Poljoprivredne zadruge te se zapošljava svega 6 radnika. Uz pomoć rukovodstva tvornice ”Jugovinil” i daljnjeg ulaganja u Cetinku, 1959. godine donosi se odluka o samostalnom djelovanju poduzeća i zapošljava se oko 90 radnika (1969:1). Otvaranje Cetinke bilo je zaslužno za uvođenje električne energije u Trilj, što je uvelike unaprijedilo grad. U par godina nakon osamostaljenja poduzeća Cetinka zapošljava oko 200 radnika, a 1961. godine izgrađena je tvornička hala u kojoj na dva dvovaljka i preši započinje proizvodnja tvrdih i mekih plastičnih ploča i podolita (1969:2). U listu se ističe kako je ”najznačajniju i presudnu ulogu odigrao

⁴ OUR je kratica za organizacije udruženog rada koje su u jugoslavenskim tvornicama bile podjeljene u različite sektore proizvodnje ili obrade te je svaki OUR imao svoju funkciju i stroj u tvornici.

⁵ Mještani su prvi pogon neformalno zvali ”Češljara” jer je većinom sadržavao strojeve za proizvodnju češljeva. Pretpostavljam da su se ti češljevi proizvodili i za tvornicu Dalmatinka te da su se koristili za češljanje konca i prediva.

³ Izvor: <https://www.portal.hr/vijesti/clanak/triljane-vise-nece-ismijavati-doznali-smo-sto-misle-napraviti-na-rusevinama-cetinke-foto-20190210>

entuzijazam i volja zaposlenika koji su u tim momentima bili spremni na svakojaka odricanja, pa i na veoma niske osobne dohotke” (ibid.). Godine 1965. tvornica je poslovala sve uspješnije zbog mjera privredne i društvene reforme, a 1967. uz pomoć direktora tvornice Jugovinil Ive Šantića dolazi do investicijskog elaborata za rekonstrukciju tvornice. Godine 1967. zapošljavaju se brojni stručnjaci kemijske struke i struka potrebnih za modernizaciju tvornice, što među domaćim stanovništvom i radnicima donosi nepovjerenje, pa je često dolazilo do ”nepoželjnih ispada i ogovaranja” (ibid.). Slično je bilo prisutno i kod tvornice Dalmatinka gdje su „radnice koje su se zaposlile netom nakon otvaranja tvornice doživljavale različite vrste optužbi” (Premuž Đipalo 2017:32). Optužbe i ogovaranja su često išli u smjeru prozivanja djevojaka nemoralnima iz razloga što se odjednom izrazito patrijarhalna sredina susrela s novim društvenim obrascima koje je omogućio industrijski razvoj tog kraja i sudjelovanje žena u najamnom radu (usp. Premuž Đipalo 2017:32).

U poslijeratnim godinama cetinski kraj bilježio je visoku stopu nepismenosti i područje je bilo gospodarski nerazvijeno te se stanovništvo većinom bavilo poljoprivrednim djelatnostima (Bartulović 2017:47). U prvom radničkom listu iz 1969. godine kroz razgovor s Ivom Šantićem, tadašnjim direktorom „Jugovinila” saznajemo o proizvodima tvornice Cetinka, ali i o tome koliko je ključno bilo obrazovanje novih i potencijalnih radnika, jer su to većinom bili nekvalificirani radnici. Osim što se provodilo elementarno opismenjavanje stanovništva, formirale su se grupe za obrazovanje radnika – provedeno je obrazovanje sistema koncentričnih krugova, u prvom planu su bile predviđene četiri grupe od po 30 ljudi, a prve dvije su bile sastavljene od ljudi bez ikakve kvalifikacije koji su trebali biti na sporednim radnim mjestima. Druge dvije su bile sastavljene od ljudi koji su imali stručnu spremu, ali im je trebala prekvalifikacija u plastičare. Šantić navodi kako je Cetinka sebi stavila zadatak rješavanja socijalnog pitanja Trilja i okolice, pa su tako partijskoj organizaciji, organizaciji Socijalističkog saveza i Saveza omladine prepustili biranje kadra iz okolnih sela kako bi oni slabog socijalnog statusa dobili priliku za zapošljavanje i rad u tvornici. Uvjet je bio minimalno obrazovanje od šest razreda osnovne škole, a imali su i psihologa koji je ocjenjivao psihofizičke sposobnosti primanih. Primljen je mogao biti samo jedan iz obitelji kojemu je zapošljavanje bilo najpotrebitije, a ističe se i potreba za zapošljavanjem još jednog psihologa i socijalnog radnika kako bi „kadrovska koncepcija stvarno bila u skladu s tehnološkom i kako bi se izbjegao tragičan jaz između čovjeka i mašine” (1969:3).

U novinama su vidljive rečenice poput „Radnička se borba vodila uz ustrajnost radnog naroda u Trilju” što upućuje na stvaranje određenog kolektivnog radničkog identiteta koji se poklapa sa slikom jugoslavenskog društva gdje se njegovao „rad na normu, samoprijegor i općenita akceleracija proizvodnje uspostavljena za unaprjeđenje jugoslavenske privrede” (Ćurković 2018:17). Pokušaj stvaranja klasne svijesti i radničke klase koja je bila potrebna za razvoj socijalističkog društva i ekonomije prisutan je upravo i kroz opismenjavanje stanovništva, ali i radničke novine koje su radnicima/radnicama prenosile određene poželjne radne vrijednosti, ali i zajedničku kulturu koju su radnici konzumirali.⁶ U rubrici koja u kasnijim brojevima nije zaživjela pod nazivom „Naši portreti” saznajemo o doživljajima prvih radnika i radnica o radu u tvornici te se ističe kakav značaj je to imalo za njih: „Bili smo slabi i nemoćni. Zrak zasićen mirisima na koje nismo navikli. Anavalo nas je kad smo počeli. Bože moj kako smo radili! Strojevi koji su onda bili novi, danas nam izgledaju stari, prema ovima danas. Malo će se tvornica prošiti ko naša!” (Mara Sliškić, 1969., str. 3). Unatoč teškim uvjetima rada i teškoj prilagodbi, broj zaposlenih je u tim godinama stalno rastao jer je rad u tvornici jamčio bolji životni standard. „Kruh – kamen zamijenila je kruhom. Marine su kose slabe – odsjekla ih je. Šotana je bila preširoka i nepraktična – zamijenila ju je suknjom”. U tvornici Dalmatinka radnice su seljačke nošnje s vremenom zamijenile hlačama, a dugačku kosu su počele šišati kratko što je također izazivalo osudu društva, pa su mnoge radnice koje su dolazile sa sela zadržale svoj način odijevanja (Premuž Đipalo 2017:35). Važno je istaknuti da je otvaranje Cetinke značilo

⁶ Novine su imale i humoristične rubrike poput stripova ili karikatura koje su se na šaljiv način kritički osvrtnale na postojeće društveno stanje te su informirale ljude o dostupnim kulturnim događanjima i sadržajima.

„U tvornici Dalmatinka radnice su seljačke nošnje s vremenom zamijenile hlačama, a dugačku kosu su počele šišati kratko...”

djelomičnu ekonomsku i društvenu emancipaciju žena u tom kraju, posebice 1980.-ih kada se zapošljava i najviše radnika (80-ih Cetinka zapošljava između 1100 i 1300 radnika i radnica) te pogon Galanterije koji se sastojao većinski od ženskog radništva počinje proizvoditi gotove proizvode poput plastičnih torba za plažu, omota za školske knjige, novčanika, kozmetičkih torba, plivačkih rukavica i kolutova i slično. Socijalističko uređenje koje se zalagalo za provedbu ženske emancipacije omogućilo je ženama pristup zapošljavanju i opismenjavanju, ali i nudilo različite vrste socijalnih potpora poput vrtića i društvene prehrane, ali svejedno nije uspjelo dokinuti rodnu podjelu rada (Burcar 2014:121–122). Žene su često morale obavljati i zahtjevan rad u tvornici, ali i neplaćeni kućanski rad te rad u polju. U Cetinki je oformljen Aktiv žena putem kojeg su žene dobile priliku progovarati o problemima na radnom mjestu, ali i u društvu. Tvornička uprava vodila je računa o proslavama „Osmog Marta”, tj. „Dana žena” te su bili organizirani izleti i proslave za radnice.

Drugi broj glasila radnika Cetinka izlazi tek 1976. godine, dakle sedam godina nakon prvog broja, od 1976. izlazi periodički do 1990. godine (u sveukupno 48 brojeva). Kao uzrok sedmogodišnjoj stagnaciji glasila radnika uredništvo u drugom broju navodi „nagomilane teškoće i krizne situacije koje su u više navrata ugrožavale normalno poslovanje tvornice” (1976:1). U tom broju piše kako je bilo dilema, rasprava i diskusija o nedavnoj prošlosti Cetinke i njenoj tehnološkoj i ekonomskoj (ne)opravdanosti. Kritizira se nekontrolirano i neodgovorno dupliciranje proizvodnih kapaciteta bez osluškivanja tržišta, te nemogućnost plasiranja tih proizvoda zbog hiperprodukcije i ne istraživanja tržišta. Uslijedila je kriza uzrokovana rekonstrukcijom i modernizacijom tvornice bez dobro osmišljenog plana poslovanja nakon koje se navode novi uspjesi od 1973. nadalje te orijentacijski program koji je spriječio likvidaciju tvornice. Od 50-ih godina kada u Jugoslaviji kreće intenzivan industrijski razvoj zemlja se susrela s brojnim otežanim okolnostima kao što su „nerazvijenost industrijske proizvodnje, polufeudalni odnosi na selu, nerazvijene institucije, niska razina obrazovanja uz visok postotak nepismenog stanovništva, nepostojanje elementarnih javnih usluga itd.” (Berend 2009:166 prema Zovak 2017:148) pa je uvođenje samoupravljanja tada bilo ekonomska nužnost, ali je njegova uloga bila i „discipliniranje radne snage i davanje materijalnih poticaja za podizanje radne produktivnosti kako bi se u što kraćem roku izvela neophodna industrijalizacija zemlje” (Zovak 2017:150). Radničko samoupravljanje u početnim fazama je produbljivalo radničku participaciju i poticalo radništvo na uključivanje u radničke savjete i procese odlučivanja, ali se nakon zaokreta tržištu pojačavao pritisak svjetskog tržišta što je rezultiralo krizom samoupravljanja (Unkovski-Korica 2015:15). U izvješću s radnog mjesta navodi se kako je u deset mjeseci bilo 65 prijava zbog kršenja discipline, a najčešće se radilo o odbijanju rada po naređenju pretpostavljenog rukovodioca, dolazak na posao u napiutom stanju, nošenja alkohola u tvornički krug i njegovo konzumiranje i u radnom vremenu, bilo je i pokušaja fizičkog obračunavanja (Glasilo radnika Cetinka 1976:10).⁷

⁷ Iz neformalnih razgovora saznajem kako je postojala takozvana „Sunčana brigada”, skupina radnika koja je konzumirala alkohol na radnom mjestu unatoč zabranama. Alkohol su prebacivali preko ograde ili davali studentima na praksi da ga unesu u kompleks tvornice. Iako je alkohol bio zabranjen i od rukovodioca se takvo ponašanje nije toleriralo, sustav se prema njima odnosio ipak humano, pa su često, umjesto otpuštanja, slani na bolovanja i odvikavanja. Radnici su smatrali da je bolje da se „sunčaju” nego da alkoholizirani idu raditi za strojeve.

Slika 2. Isječak iz glasila radnika Cetinke

Problem discipline radnika bio je uvelike prisutan u ruralnim krajevima kao što je Cetinski kraj jer to stanovništvo nije bilo naviknuto na industrijski ritam rada te su često bježali s posla ili nisu dolazili na posao, posebice u vrijeme poljoprivrednih radova jer im se „činilo isplativijim obrađivati svoj komadić zemlje, nego tražiti zaposlenje unutar industrijskih postrojenja” (Zovak 2017:149).⁸

U razvojnom planu od 1976. do 1980. godine izgrađen je pogon za finalizaciju proizvodnje u Tijarici, pogon za izradu plastičnih regala u Zmijavcima te pogon za regeneraciju PVC-a u Vrlici. U glasilu radnika iz 1978. godine, najviše se ističe posjet Josipa Broza Tita tvornici povodom dvadesete obljetnice postojanja tvornice Cetinka u Trilju.

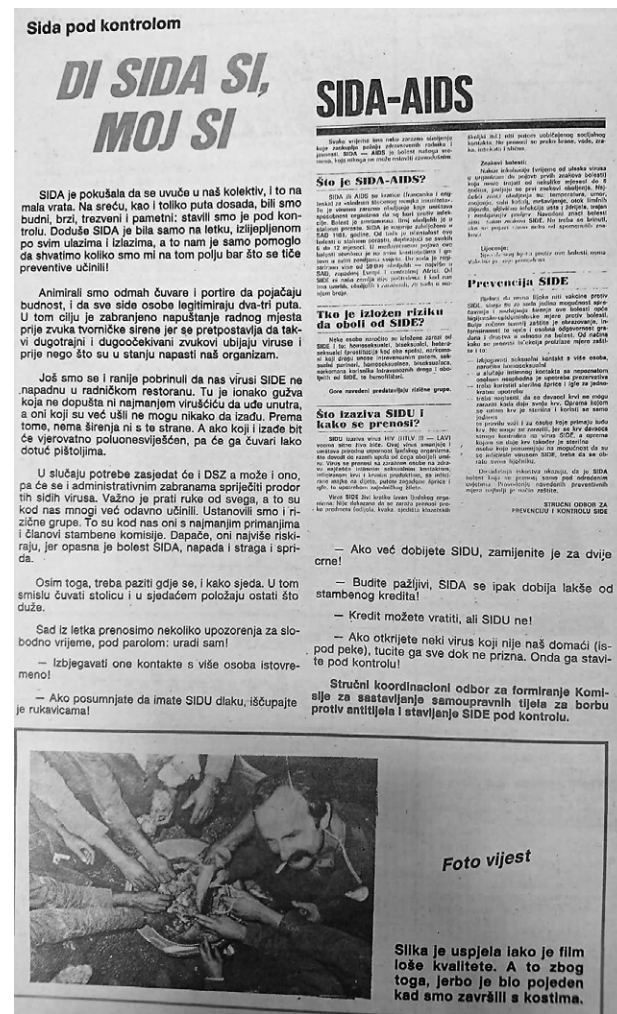
U tom broju navode se imena i prezimena radnika i radnica koji su dobili stanove u novoizgrađenoj zgradi u Trilju, te isto tako navode se oni koji su dobili kredite za individualnu stambenu izgradnju. Sveukupno je riječ o oko 75 radnika i radnica. Godine 1978. svečano se postavlja skulptura Josipa Broza Tita (kipar Miroslav Vuco) u dvorištu tvornice te predsjednica CK Saveza komunista Hrvatske Milka Planinc drži govor.

Slika 3. Kip Josipa Broza Tita okružen pionirima u dvorištu Cetinke – isječak iz glasila radnika Cetinke

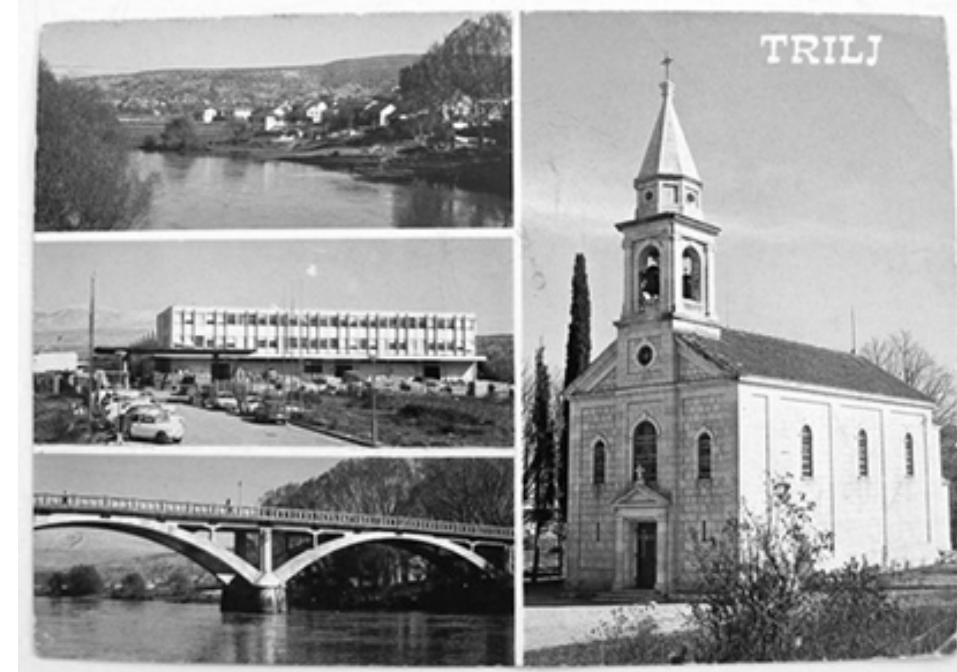
8 U listu iz 1977. godine u rubrici „Govorimo otvoreno” radnik Stipe Tadić priča o proteklim godinama u Cetinki i teškom radu na minimalcu. Kaže kako je bilo teško, ali ih je vodio cilj prema izlasku iz krize, a da bi to ostvarili morali su raditi i samo raditi. Žali se na slabe dohotke i nakon krize, navodi slabo razvijene samoupravne odnose te nemogućnost daljnjeg školovanja i unaprjeđenja koje bi trebala omogućiti tvornica (1977:7).

U ožujku 1990. godine spominje se stečaj. Zadnji broj glasila radnika izlazi u travnju 1990. godine i u njemu se piše o padu proizvodnje, bolovanjima koja su utjecala na pad radnog vremena i slabom funkcioniranju segmenata proizvodnje. Glasilo radnika s vremenom je informativno postajalo sve oskudnije, nije bilo opsežnih izvještaja o radu tvornice ni tekstova o radničkom samoupravljanju i mogućnostima poboljšavanja generalnog stanja u tvornici. Naravno, s vremenom se i Tito prestao spominjati i sve se manje pisalo o socijalističkim jubilejima, dok su stranice zamijenile priče iz Cetinskog kraja, humoristični kutak i mnogo više fotografskog sadržaja te sadržaja koji nije bio vezan isključivo za tvornicu već reportaže iz tog kraja i upozorenja o štetnosti alkoholizma. Ovaj prijelaz i osiromašenje diskursa o važnosti rada indikativno je za razdoblje tranzicije koje je uslijedilo i u kojem se retorika odozgo preusmjerila na prelazak na kapitalističku proizvodnju i vrijednosti (usp. Cvek 2017:115).

Slika 4. Humorističan ton pri komentiranju radničkih problema u radničkom listu Cetinke

Sjećanje i struktura osjećaja o tvornici Cetinka

Slika 5. Razglednica Trilja iz 1975. godine prikazuje znamenitosti grada Trilja među kojima je i tvornica Cetinka. Fotografiju mi je ustupila Sanja Budić Leto iz Muzeja triljskog kraja.

„Strukturu osjećaja” podrazumijeva specifične načine prisjećanja na rad u socijalizmu, odnosno, radi se o „industrijskoj strukturi osjećaja u postjugoslavenskim, postsocijalističkim državama, koja se pojavila u postsocijalističkom razdoblju, a još uvijek je veoma prisutna među generacijom industrijskih radnika rođenih nakon 1945. godine čiji je radni vijek završio u razdoblju od 1989. do danas” (Bonfiglioli 2017:61). Također, Bonfiglioli navodi:

„Na strukturu osjećaja industrijskih radnika izravno su utjecale dinamike moći postsocijalističke tranzicije koje su često imale za posljedice ostanak bez posla, neisplaćena socijalna davanja i plaće, izgubljene štednje na internim tvorničkim računima, kao i neizvjesne radne uvjete i smanjena radna prava u novo-privatiziranim tvornicama.” (ibid.)

Kod Cetinke se s jedne strane radi o nostalgичnom prisjećanju na vremena koja su im pružala sigurnost zbog sigurnog rada u tvornici, plaće, različitih aktivnosti u sklopu tvornice, izleta itd., dakle, tvornica je za njih imala ulogu svojevrsnog društvenog centra, dok s druge strane sjećanje seže do vlastite materijalizacije u smislu opustošenih i propalih tvornica u njihovom krajoliku koje stvaraju ogorčenje kod bivših radnika i radnica. Ono što je dodatno uzrokovalo ogorčenje kod radnika u tranzicijskom i postsocijalističkom razdoblju je „simboličan pomak u doživljavanju industrijske radničke klase, koja je iz pozicije političkog fokusa prešla u sveopću izopćenost i marginalizaciju” (Ibid.). Također, veliki problem kod kasnijih

generacija i kreiranja sjećanja na rad u tvornici bilo je obolijevanje dijela stanovništva zbog dugotrajne izloženosti opasnim kemikalijama, nekorištenja zaštitne opreme tokom rada i rada u azbestnom okruženju. Danas ne postoje zapisani podaci o ovome, ali iz neformalnih razgovora saznajem da su neki radnici naknadno obolijevali od raka što je sjećanje na period rada u tvornici ostavilo u negativnom kontekstu. Rad bez zaštitne opreme neki autori tumače kroz „ideju o muškosti”, odnosno kako su muškarci u teškoj industriji dokazivali svoju muškost putem nezaštićenog rada s opasnim kemikalijama ili ugljenom prašinom što su u konačnici plaćali vlastitim zdravljem (Johnston i McIvor 2004:137). Bivši radnik Cetinke u razgovoru navodi kako su njemački inženjeri tokom posjeta tvornici Cetinka izražavali čuđenje kada su vidjeli da radnici kao zaštitnu opremu koriste samo plave kute i gumene rukavice te da se takav pogon u Njemačkoj držao „pod staklenim zvonom”. U radničkom listu iz 1981. godine radnici progovaraju o ovom problemu i o odnosu plaće i rizika za zdravlje:

„Za toliki osobni dohodak ugroženo nam je zdravlje. Uvjeti rada su teški, a zaštita nikakva.”

Bonfiglioli navodi i to kako po riječima Mitje Velikonje sjećanja i svjedočenja radnika i radnica izražavaju reflektivnu nostalgiju ili retrospektivnu utopiju (2017:63) što znači da je u tim sjećanjima sadržan osjećaj i mišljenje da je onda uvijek bolje nego sada i da je neka utopijska slika života ostala u prošlom razdoblju, konkretno, u periodu kada se radilo u tvornici. Ovakvu konstrukciju osjećaja i sjećanja možemo pripisati razdoblju

u kojem su ljudi svjedočili poboljšanju životnih uvjeta, imali materijalnu sigurnost, ali i osjećaj ispunjenosti zbog vrijednosti koja se pripisivala radništvu kao nositeljima jugoslavenskog društva. Ako društveno sjećanje promatramo kao fenomen koji stvara određenu zajednicu koja posjeduje znanje o prošlosti konstruirano u sadašnjosti, onda se moramo osvrnuti i na procese zaborava jer su važni za razumijevanje postsocijalističke zbilje. Primijenimo li to na slučaj Cetinke, moramo imati na umu da se sjećanje o razdoblju rada u socijalizmu transformiralo u procesu raspada Jugoslavije, posredstvom iskustva rata, opadanja vrijednosti radništva, procesa tranzicije i zapuštanja tvornice. S obzirom na te transformativne procese možemo razlikovati pasivni i aktivni zaborav (Assmann 2008:97-98). Pasivni zaborav predstavlja onu vrstu kulturnog i društvenog zaborava koji uključuje „nenamjerna djela poput gubljenja, skrivanja, rasipanja, poricanja, napuštanja ili ostavljanja nečeg iza” dok „objekti nisu materijalno uništeni nego izmiču iz okvira pozornosti, vrednovanja i upotrebe” (Assmann 2008:98).

U slučaju Cetinke možemo reći da je sama tvornica prepuštena pasivnom zaboravu i da rijetko što evocira sjećanja na rad u tvornici osim vizure zapuštenog objekta, dok je primjerice, aktivni zaborav prisutan u slučaju namjernog uništenja Titovog kipa u dvorištu Cetinke koji je predstavljao simbolički identitet zajednice. U internetskom članku koji predstavlja projekt „Novi Trilj” piše: „...već gotovo tri desetljeća stoji srušeni postament davno miniranog spomenika. Bio je to golemi Josip Broz Tito u bronci, kažu, strateški smješten tako da prati tko ide na nedjeljnu misu. Početkom devedesetih odletio je u zrak u toliko snažnoj noćnoj eksploziji da mu glava do danas nije pronađena.”⁹ Provedba projekta započela je 2019. godine i pretpostavlja prenamjenu prostora Cetinke za izgradnju društveno korisnog sadržaja u sklopu kojeg se, kako navode, planira gradnja škole, vrtića, gradskog trga i parka te dvorane i bazena. Trenutačno je srušen jedan objekt u kompleksu tvornice na čijem mjestu se gradi vrtić i jaslice, o čemu su me informirali građevinski radnici koje sam zatekla u kompleksu bivše tvornice.

Slika 6. Ostaci postamenta nekadašnjeg Titovog kipa ispred Cetinke (foto: Maša Borović, kolovoz 2020.)

⁹ Izvor: <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/triljane-visce-ismijavati-doznali-smo-sto-misle-napraviti-na-rusevinama-cetinke-fo-to-20190210>

Zaključak

Razdoblje nakon 50-ih godina u Jugoslaviji obilježeno je intenzivnom industrijalizacijom koja je donijela i intenzivne društvene promjene. Tvornica Cetinka u Trilju počela je sa svojim radom 1958. godine nakon čega se širio pogon, ali i spektar proizvodnje. Otvaranje tvornice češljeva koja se nedugo nakon toga fokusira na proizvodnju plastičnih masa omogućila je poboljšanje životnog standarda stanovništvu tog područja. Zbog pokretanja pogona tvornice u Trilju je uvedena električna energija i vlast je uvela programe elementarnog opismenjavanja stanovništva, ali i radne kvalifikacije kako bi se novi radnici i radnice mogli zaposliti. Ruralno stanovništvo koje se bavilo pretežno poljoprivredom moralo se prilagoditi radu u tvornici i novim vrijednostima radništva što je uključivalo rad na normu, poštovanje radnog vremena, samoprijegor, disciplinu na radnom mjestu i konstantnu proizvodnu akceleraciju. Socijalizam se očituje kroz težnju društvenoj jednakosti, što nije ostalo samo na formalnoj razini društva nego je imalo stvarne učinke posebice kada je u pitanju socio-ekonomska emancipacija žena (Burcar 2014:112). U Cetinki su se žene zapošljavale od samog početka rada tvornice, a najviše ih se zaposlilo '80.-ih godina u pogonu Galanterije gdje nastaju i prvi gotovi plastični proizvodi široke upotrebe¹⁰. U izrazito tradicionalnoj i patrijarhalnoj sredini ovo je za žene značilo barem djelomičnu ekonomsku i socijalnu emancipaciju (usp. Perić Kaselj i Mesarić Žabčić 2011) te im omogućilo da formiraju ženske kolektive u sklopu tvornice i progovaraju o ženskim pitanjima i problemima.

Postsocijalistička industrijska baština u ovom kontekstu predstavlja materijalnu i nematerijalnu ostavštinu socijalizma koja se u pregovorima interpretacija, sjećanja i strukture osjećaja formirala kroz vrijeme. Materijalna ostavština predstavlja napuštenu i derutnu tvornicu koja u krajoliku grada stoji kao evokacija sjećanja na neka prošla vremena ili kao beskorisno i opasno „ruglo grada”, ali i ostatke nekadašnje spomeničke baštine koji su namjerno devastirani. Konflikti sjećanja također proizlaze iz nematerijalne ostavštine (ne)pripadnosti nekadašnjem kolektivnom identitetu radništva i strukture osjećaja i sjećanja koji se kreiraju u sadašnjosti. Jurica Pavičić u eseju o Cetinki nakon posjete tvornici 2018. godine piše:

„Tog sam dana po tko zna koji put nanovo shvatio da ono što se u Hrvatskoj površno zove ideološke podjele u sebi sadrži i duboki, nepomirljivi konflikt memorija. Da se Hrvatska [...] zapravo dijeli po tome kako i što tko pamti, a ta podjela duboko razdvaja one koji su bili usisani i integrirani u socijalistički modernizacijski zamašnjak te one koji su bili isključeni iz njega, ili su se barem tako osjećali.” (Pavičić 2018:189)

Konflikti sjećanja i različite interpretacije prošlosti i osjećaja o radu u Cetinki ne proizlaze samo iz kasnijih ideoloških podjela i nakon iskustva rata te tranzicije uslijed koje su brojne tvornice propale, nego i, kako smo vidjeli iz radničkog lista Cetinke i iz neformalnih razgovora s bivšim radnicima zbog štetnosti za zdravlje koje je nezaštićeni rad u tvornici imao. Ideja o besklasnom društvu u socijalizmu naišla je na prepreke tokom uvođenja samoupravljanja jer, iako se velika važnost pridavala radništvu i očekivalo se da radnici participiraju u radu svog poduzeća, rukovodeće pozicije i donošenje odluka nije bilo široko dostupno radnicima, a posebice radnicama. Specifičnost tog konflikta može proizlaziti iz već prethodne ekonomske periferije, odnosno klase koja je obilježena poljoprivrednim i ruralnim djelatnostima te niskom stopom razvijenosti i obrazovanja. S obzirom na to da se poljoprivredne djelatnosti nisu u potpunosti napustile ni tokom zapošljavanja u industriji, radnici su se teže prilagođavali traženoj radnoj disciplini iz razloga što su morali sudjelovati i u poljoprivrednim radovima, posebice u vrijeme intenzivnijih sezonskih radova na zemlji.

¹⁰ U Muzeju triljskog kraja izložen je kućni inventar triljskog područja (posude, škrinje, predmeti za pranje rublja, torbe, vreće...) i namještaj koji je koristio do 1950.-ih godina, a napravljen je od drva i vune, odnosno od prirodnih materijala. Tek nakon uvođenja proizvodnje gotovih proizvoda od plastike započinje „fascinacija” plastičnim predmetima i proizvodima koji su bili u širokoj upotrebi.

Slika 7. Tvornica Cetinka danas (foto: Maša Borović, kolovoz 2020.)

Trenutno ne postoji službena inicijativa ni od strane lokalne vlasti ni lokalnog stanovništva da se prikupi građa o Cetinki ili da se stvori arhiv i sačuvaju sjećanja o radu u tvornici i važnosti tvornice za triljski kraj. Važnost tvornice Cetinka s vremenom se i dalje prepušta zaboravu, a među mladim generacijama među kojima postoji i trend iseljavanja iz ovih krajeva ne postoji interes ili vrednovanje značaja tvornice. Svakako, u zadnjih nekoliko godina tema industrijske baštine u Hrvatskoj se popularizira u znanosti, umjetnosti i arhitekturi i postoje različite inicijative koje se bave prikupljanjem građe o nekadašnjim industrijskim divovima Jugoslavije. Etnografske metode i etnološki pristupi ovoj temi imaju potencijal za otvaranje prostora diskusije i evociranja sjećanja o nekadašnjoj tvornici i njezinom značaju, a uz provođenje intervjua s bivšim radnicima i radnicama te lokalnim stanovništvom dao bi se glas upravo njima kako bi se moguće premostila konfliktna sjećanja, osjećaji i diskursi.

Literatura:

- ASSMANN, Aleida. 2008. „Canon and Archive”. U *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. ur. Astrid Erll, Ansgar Nünning. Berlin ; New York: De Gruyter, 97 – 107.
- ASSMANN, Jan. 2006. „Kultura sjećanja”. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prleđa. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 47–78.
- BARTULOVIĆ, Vicko. 2016. *Cetinski kraj od kraja Drugog svjetskog rata do početka Domovinskog rata*. Doktorski rad.
- BURCAR, Ljiljana. 2014. „Iz socijalizma natrag u kapitalizam: repatrijarhalizacija društva i re-domestifikacija žena”. U: *Dva desetljeća poslije kraja socijalizma*. Zbornik radova. ur. Marko Kostanić. Zagreb: Centar za radničke studije, 112 – 150.
- BONFIGLIOLI, Chiara. 2017. „Struktura osjećaja nakon Jugoslavije: Slučaj radnika „Dalmatinke”. U *Što je nama naša Dalmatinka dala?* ur. Jelena Pavlinušić, Nikola Križanac i Dragana Modrić. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj, 56–63.
- CHARI, Sharad i Katherine VERDERY. 2009. „Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War”. U: *Comparative Studies in Society and History* 51(1):6 – 34.
- CVEK, Sven. 2017. „Class and Culture in Yugoslav Factory Newspapers”. U: *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)Socialism and Its Other*. ur. Dijana Jelača, Maša Kolanović, Danijela Lugarić. New York; Zagreb: Palgrave Macmillan.
- ĆURKOVIĆ, Jozefina. 2018. *Radnička kultura i društveno sjećanje na primjeru tvornice Dalmatinka u Sinju*. Diplomski rad.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2006. „Antropološka istraživanja grada”. U *Promišljanje grada*. ur. Setha M. Low. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 7–15.
- JOHNSTON, Ronnie i Arthur MCIVOR. 2004. „Dangerous Work, Hard Men and Broken Bodies. Masculinity in the Clydeside Heavy Industries, c. 1930–1970s”. U: *Labour History Review* 69: 135–153.
- MODRIĆ, Dragana. 2018. „Kako (je) tvornica mijenja(la) grad: primjer tvornice Dalmatinka”. U: *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*. 55(2):129-146.
- NORA, Pierre. 2006. „Između pamćenja i historije. Problematika mjesta”. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prleđa. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2 –43.
- PAVIČIĆ, Jurica. 2018. *Knjiga o jugu*. Zagreb: Profil.
- PAVLINUŠIĆ, Jelena. 2017. „Tvornica i predionica konca Dalmatinka Sinj” U *Što je nama naša Dalmatinka dala?* ur. Jelena Pavlinušić, Nikola Križanac i Dragana Modrić. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj, 12–19.
- PERIĆ KASELJ, Marina i Rebeka MESARIĆ ŽABČIĆ. 2011. „Žene i industrijska baština: Primjer ‘Dalmatinke’ Sinj”. U *Kulturna dediščina industrijskih panog/ Industrijska kulturna baština*. 11. Vzporednice među slovensko in hrvaško etnologijo/ 11. Hrvatsko-slovenske etnološke paralele., ur. Alenka Černelič Krošelj, Željka Jelavić, Helena Rožman. Ljubljana : Slovensko etnološko društvo. 287-300.
- PREMUŽ ĐIPALO, Vedrana. 2017. „Žene u doba socijalizma: Slučaj Dalmatinka” U *Što je nama naša Dalmatinka dala?* ur. Jelena Pavlinušić, Nikola Križanac i Dragana Modrić. Sinj: Kulturno umjetničko središte Sinj, 22–51.
- Tvornica „Cetinka”. 1969. *List radne organizacije*.
- Tvornica „Cetinka”. 1976.–1990. *Glasilo radnika OUR-a za prerađu plastičnih masa (periodička tiskovina)*
- UNKOVSKI KORICA, Vladimir. 2014. „Neke lekcije jugoslovenskog radničkog samoupravljanja za antikapitaliste danas”. U: *Dva desetljeća poslije kraja socijalizma*. Zbornik radova. ur. Marko Kostanić. Zagreb: Centar za radničke studije. 8-25
- WILLIAMS, Raymond. 2015. *Structures of feeling: Affectivity and the Study of Culture*. ur. Devika Sharma i Frederik Tygstrup. Berlin; Munich; Boston: De Gruyter.
- ZOVAK, Krešimir. „Teorija i praksa radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji: kritički pogled”. U: *3k: kapital, klasa, kritika*. Zagreb: Centar za radničke studije. 125-172.

Plavuša i Neposlušna: zadružna pivovara Brlog u kružnom toku kulture

– Viktorija Čurlin

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

„Veliki igrači fokusirani su dakle na maksimalizaciju profita, dok Brlogu prioritet nije zarada, već zadovoljstvo radom i pozitivan utjecaj na zajednicu unutar koje djeluju.”

Tijekom posljednjih nekoliko godina Hrvatsku je prožela nagla popularizacija craft piva, piva proizvedenog „tradicionalnim” ili „inovativnim” metodama, a zbog svoje se brzine proces često naziva i „craft revolucijom”. Iako se razvoj industrije te tržišta craft piva u Hrvatskoj odlikuje lokalnim specifičnostima, u isto vrijeme dijeli i mnoge sličnosti s procesom u zapadnoj Europi i Sjevernoj Americi, gdje se „revolucija” prvo pojavila 1970-ih godina. U radu se kroz teorijski aparat kulturalnih studija analiziraju kulturne vrijednosti, stavovi i prakse u proizvodnji craft piva u pivovari Brlog, ustrojenoj kao zadruzi s demokratskim odlučivanjem o radu i raspodjeli dobiti. Istražuje se značenje rada u vlastitoj tvrtci za same pivarice kao i kulturna trenja zadružnog modela upravljanja s dominantnim ekonomskim modelima i praksama, tj. pregovaranje između načela kooperacije i solidarnosti s jedne strane te imperativa kompetitivnosti i profita s druge strane.

KLJUČNE RIJEČI: craft pivo, pivo, zadruge, kulturalni studiji, kružni tok kulture

Uvod

Pivo se na prvi pogled može činiti vrlo banalnom i trivijalnom stvari, od marginalnog interesa za znanost, čiji se potencijal za intelektualni rad može iscrpiti povijesnim pregledom razvoja pivarstva te biomedicinskim opasnostima ili blagodatima piva. Površni je pogled, kao i obično, varljiv te se već u antropologiji naziru brojna područja u kojima proučavanje piva i njegove proizvodnje urađa vrijednim saznanjima. Radilo se tu o ritualima kuhanja piva u neindustrijaliziranim zajednicama i narodima ili pak socijalnoj ulozi piva u kompleksnim društvima, naizgled prozaična priroda toga pića pokazuje setek kao tanak privid iza kojeg leži velik prostor ispunjen kulturnim značenjima.

Predmet ovog rada je proizvodnja tzv. *craft* piva u maloj zadružnoj pivovari, čija specifičnost nisu samo tehnološke metode te obujam proizvodnje već i specifične kulturne prakse unutar kojih se odvija kuhanje *craft* piva. Razlikujući se po tradicionalnijim metodama proizvodnje, manjem obujmu proizvodnje te raznolikim okusima, *craft* pivo više je od obične robe¹, ono je kulturni proizvod te proizvodspecifične subkulture kojoj pripadaju *craft* pivari. Kulturnu narav *craft* piva možemo pronaći u svakoj od pet konceptualnih faza prolaskaobjekta kroz tzv. kružni tok kulture² (Barker 2004), koncepta koji dolazi iz područja kulturalnih studija, a u ovom ću se radu fokusirati na fazu proizvodnje, s obzirom na to da bi sveobuhvatna analiza rada istraživane pivovare zahtijevala rad monografskog opsega.

Metodološke crtice i epistemološka opravdanja

„Za [etnografiju i slojevit roman] svrha ne leži u proizvodnji ‘istinite’ slike svijeta, već u proizvodnji empatije te širenju kruga ljudske solidarnosti (Rorty 1989). Stoga etnografija ima osobna, poetička i politička, a ne epistemološka opravdanja” (Barker 2003:26-27).

U uvodnim sam recima istaknula da za interpretaciju kulture proizvodnje *craft* piva namjeravam upotrijebiti teorijske alate kulturalnih studija, no taj odabir zahtijeva elaboraciju.

Zašto sa „švedskog stola” društveno-humanističkih teorijskih aparata odabirem baš teorije kulturalnih studija? Temeljni razlog sadržan je u uvodnome citatu ovog poglavlja teksta: kulturalni su studiji s jedne strane prigrlili tzv. „jezični obrat” u kulturnoj antropologiji na tragu zbornika-manifesta *Writing Culture* (Clifford i Marcus 1986), a s druge su strane od samih početaka bili eksplicitno politički. Upravo je povezanost kulturalnih studija s pitanjima moći i kulturalnih politika te s potrebnom reprezentacije marginaliziranih i postizanjem kulturnih promjena (Barker 2003) distinktno obilježje zbog kojih kulturalne studije smatram prikladnim skupom alata za analizu fenomena zadružne pivovare Brlog.

Istraživanje sam izvorno osmislila u sklopu rada „*Craft* pivo – proizvodnja kulture ili proizvodnja profita?”. Istraživanje je osmišljeno kao sveobuhvatan prikaz i analiza „scene” *craft* piva u Hrvatskoj te s njom povezanih kulturnih praksi i vrijednosti. Tema je privukla naš interes iz više razloga; jedan od njih je bilo zanimanje za neobičajenost Brloga kao pivovare koju vode žene – rijetkost ako ne i iznimka u Hrvatskoj, ali i na širem području pivarstva.

¹ Ako o nečemu takvom u suvremenom društvu uopće i možemo govoriti; Lashi Urry u *Economies of Signs and Space* naglašavaju suvremenu važnost znakovnog ili simboličkog sadržaja roba kao nadređenog njihovom materijalnom sadržaju (Lash i Urry 1994).

² Proizvodnja, potrošnja, regulacija, reprezentacija, identifikacija

Tijekom 2018. godine prikupljeno je obilje etnografske građe sudioničkim promatranjem i provođenjem intervjua na više lokacija u Zagrebu, Zadru i Daruvaru. Građa koju sam odlučila iskoristiti u ovome radu prikupljena je tijekom dvodnevnog terenskog istraživanja u Zadru 11. i 12. svibnja 2018. godine. U istraživanju su uz mene sudjelovale i kolegice Andrea Horvat i Mirta Šutej, a projekt je bio sufinanciran sredstvima Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu dobivenih na Natječaju za sufinanciranje studentskih projekata za 2018. godinu. Tijekom dva dana imale smo priliku uključiti se u svakodnevno funkcioniranje pivovare, razgovarati s dvije glavne pivarice, Anom i Majom, drugim zadrugarima te „majstorima” odnosno tehničarima koji, iako nisu članovi zadruge, redovito surađuju s pivaricama te svojim stručnim znanjem i radom mogući nesmetan rad pivovare.

Pregled dobivenih podataka s terenskog dijela istraživanja upućivao je na izuzetnu isprepletenost proizvodnog procesa te poslovnih politika zadružne pivovare s distinktnom kulturom (ili etikom) rada te s njom povezanim skupom vrijednosti i odnosa prema društvenim i ekonomskim pitanjima. Poslovanje je u slučaju „Brloga” neodvojivo od vrijednosnog, dakle kulturalnog, te potonje nije svedivo na prethodno. Kulturalna se značenja u kružnome toku kulture stvaraju i ugrađuju u svaku fazu toka: proizvodnju, reprezentaciju, identitet, potrošnju i regulaciju. Proizvodnja značenja u jednoj fazi artikulira se automatski

u sljedećoj fazi, ali bez determiniranja kako će se značenja preuzeti i dalje proizvoditi, pošto je: „kultura autonomna, no uglavljena u druge prakse s kojima čini cjelinu” (Barker 2004:22).

Koncept kružnoga toka kulture razvio se 1980-ih i 1990-ih godina iz rasprava o kulturnom materijalizmu te odnosu između ekonomije i kulture. Metafora kružnoga toka kulture je „pokušaj [...] da se nadiđe determinizam i redukcionizam koji su implicitni u marksističkom modelu ‘baze i nadgradnje’, a da se istovremeno zadrži eksplanatorna veza između materijalne i kulturne proizvodnje te potrošnje” (ibid.). Između ostaloga se model kružnoga toka bavi i kulturom kao reprezentacijom u oblicima i načinima organizacije proizvodnje. Ovaj je dio koncepta kružnoga toka kulture najrelevantniji za ovaj rad u kojem nastojim „dokučiti načine na koje se ‘ekonomsko’ formira kulturom” (ibid.).

„...žene su uglavnom bile isključene iz konzumacije piva, za njih su bili predviđeni kokteli.”

Pivarska revolucija

Rijetko je koji proizvod široke potrošnje proživio obrat i transformaciju u svom socijalnom životu³ na način na koji je to proživjelo pivo. Bilo da govorimo o historijskoj promjeni socijalnog života proizvođa općenito o značenjima koja su se upisivala u pivo i njegovu potrošnju ili pak o životu pojedinog sanduka piva, posljednjih je stotinjak godina bilo turbulentno razdoblje za ovo popularno piće. Dvadeseto je stoljeće najvećim dijelom bilo obilježeno konsolidacijom tržišta u rukama sve manjeg broja ogromnih transnacionalnih pivovara (Garavaglia i Swinnen 2018). Uzroci konsolidacije su mnogobrojni: inovacije vezane uz proizvodnju, skladištenje i distribuciju piva, obilježeni automatizacijom, pogodovale su većim pivovarama koje su si mogle priuštiti nabavu i primjenu nove tehnologije. Drugi je glavni razlog vezan uz oglašavanje, koje osobito nakon Drugog svjetskog rata poprma masovne razmjere te se neprekidno širi u nove društvene sfere kroz pojavu novih tehnologija poput televizije. Bilo da se radilo o primjeni novih tehnologija u proizvodnji ili o ulaganju u oglašavanje i promociju, manje pivovare nisu mogle snositi troškove koje je tržišna utakmica nametala (ibid.).

Posljedice ovakvog obrasca vlasništva i kontrole nad proizvodnjom piva na izgled njegovog kulturnog krajolika bile su, jednom riječju, zatupljujuće. Tom Acitelli tako piše kako je konsolidacija američkog tržišta piva u rukama „Velikog Piva” – pet najvećih korporativnih pivovara – proizvela piće koje je bilo „ciljano bezokusno i neuvredljivo, a jedan ga je *craft* pivar opisao kao ‘alkoholni gazirani sok’. Taj je okus, stvoren da ošamuti a ne da očara, dizajniran pak u gigantskim tvornicama (Acitelli 2013:14)”. Helena Darwin pak kulturu piva u poslijeratnim godinama u SAD-u opisuje kao hegemonijskimaskulinu, u kojoj su kvaliteta i raznolikost okusa igrali krajnje sporednu ulogu, a žene su uglavnom bile isključene iz konzumacije piva, za njih su bili predviđeni kokteli (Darwin 2018:304).

³ Pojam su uveli Appadurai i Kopytoff u *The Social Life of Things* (1986).

Dominacija šačice multinacionalnih korporacija nad tržištem dovela je do propasti malih lokalnih pivovara s jedne strane, te s druge strane do homogenizacije okusa i pada kvalitete piva, iz nastojanja da se proizvodi svide što široj publici, kao i zbog novih tehnologija konzerviranja (Garavaglia i Swinnen:9-12).

Upravo su jednoličnost i bezokusnost piva koje su proizvodile velike korporacije bile uzrok javljanja malih nezavisnih pivovara, koje su počele proizvoditi pivo metodama koje se unutar industrije uglavnom nazivaju „tradicionalnima” i, paradoksalno, „inovativnima” (Reid i Gatrell 2017; Garavaglia i Swinnen 2018). U ovome se radu neću previše zadržati na pokušaju definiranja što su to „prava” *craft* piva i pivovare, dijelom jer niti jedna definicija ne može biti sveobuhvatna i posve zadovoljavajuća, ali i zato što je o tome već dovoljno napisano (usp. Garavaglia i Swinnen 2018). Za potrebe mog rada dostajat će definicija *craft* pivovare kao manje i financijski samostalne pivovare, a *craft* piva kao piva proizvedenog metodama koje se, unatoč određenom tehnološkom osuvremenjivanju, vode idejama tradicije i predindustrijskih načina kuhanja piva⁴.

„...u SAD-u su se *craft* pivovare javile sredinom 1970-ih godina u Kaliforniji, a 1980-ih u Nizozemskoj, Italiji i Australiji.”

Tzv. *craft* revolucija započela je u različito vrijeme i na različite načine u zemljama svijeta; u SAD-u su se *craft* pivovare javile sredinom 1970-ih godina u Kaliforniji, a 1980-ih u Nizozemskoj, Italiji i Australiji. U Belgiji, Ujedinjenom Kraljevstvu i Njemačkoj je pak teže točno odrediti kada je „revolucija” počela, no broj malih pivovara ugrubo je rastao od 1990-ih u Ujedinjenom Kraljevstvu, a tek posljednjih desetak godina u Belgiji i Njemačkoj. Razlika u odnosu na SAD, Nizozemsku ili Kanadu jest u drugačijim socijalnim povijestima piva u tim zemljama, koje imaju duge tradicije proizvodnje *ale*, *porter*, *stout* i drugih piva koji nisu komercijalno najrašireniji *lager* tip (ibid.).

U Hrvatskoj pak od 1880-ih godina male manufakturne pivovare u kontinentalnom dijelu zemlje ubrzano počinju gubiti utru protiv novih pivovara koje su u proizvodnju upregnule svu dostupnu suvremenu tehnologiju: parni stroj, termometre, regulatore i drugo (Kolar 2012). Unatoč početnim problemima uzrokovanim nedostatkom infrastrukture, skupoći domaće proizvodnje te konkurenciji slovenskih, austrijskih i čeških pivovara, kroz kasno 19. i rano 20. stoljeće industrijske su pivovare pustile korijen, zatim se i raširile svim većim urbanim središtima kontinentalne Hrvatske (ibid.). Neke od njih održale su se sve do danas, a dvije od njih, Zagrebačka i Karlovačka pivovara (inače u vlasništvu stranih multinacionalnih giganta *Molson Coors* odnosno *Heineken*), s 92,7% udjela na tržištu neosporni su vladari domaćeg tržišta piva⁵.

Popularizacija *craft* piva u Hrvatskoj nedavno je fenomen koji je tek u posljednjih pet-šest godina pristigao iz Zapadne Europe i Sjeverne Amerike, a gdje je transformacija tržišta piva tekla postepeno tijekom nekoliko desetljeća. U Hrvatskoj je proces osnivanja *craft* pivovara te njihova osvajanja tržišta tekao vrtoglavom brzinom (u medijima ga se redovito naziva revolucijom) te se odvija u historijski i socioekonomski drugačijim okolnostima u odnosu na zapadne zemlje, osobito one s dugom i neprekinutom tradicijom pivarstva poput Belgije. Konsolidacija pivovara u nekadašnjim socijalističkim zemljama uglavnom je nusproizvod nametnutih privatizacijskih procesa u sklopu ekonomske tranzicije na kapitalizam, pri čemu je došlo do nagle propasti ili u boljem slučaju akvizicije malih pivovara od strane većih igrača, a koji su i sami najčešće završili u vlasništvu američkih ili zapadnoeuropskih giganta (Garavaglia i Swinnen 2018).

⁴ Američko udruženje pivara (American Brewers Association, ABA) definira *craft* pivovaru kao „malu”, „nezavisnu” i „tradicionalnu”. „Mala” se odnosi na veličinu (godišnja proizvodnja manja od 6 milijuna barela). „Nezavisna” se odnosi na vlasništvo (manje od 25% vlasništva ili kontrole u rukama člana alkoholne industrije koji nije i sam *craft* pivar). „Tradicionalna” se odnosi na vrstu piva koje proizvodi (više od 50% proizvedenog piva okus dobiva kroz „tradicionalne” ili „inovativne” sastojke i fermentaciju) (Garavaglia i Swinnen 2018: 5).

⁵ Fina, 2018, 2019. Registar godišnjih financijskih izvještaja u djelatnosti NKD. <https://www.fina.hr/>

Od 2013. godine do danas u Hrvatskoj se otvorilo više od pedeset *craft* pivovara koje malo po malo osvajaju sve veći udio domaćeg tržišta piva⁶. Među svim ovim pivovarama ističe se zadržani Brlog, prva i zasad jedina *zadruga* pivovara u Hrvatskoj. Specifičnost ustroja te pivovare kao zadruge, što podrazumijeva demokratsko i ravnopravno odlučivanje o njenom radu, jedan je od glavnih razloga mog interesa za Brlog. Tu su zatim specifične okolnosti osnivanja – pivovara je naime prerasla iz kućne radinosti i hobija u komercijalno poduzeće zahvaljujući *crowdfunding* kampanji – te konačno činjenica da su glavni pivari zapravo *pivarice*. Moji istraživački interesi i inače su usmjereni na prakse, pokrete i vrijednosti koje se razlikuju ili čak suprotstavljaju trenutnom hegemonijskom kulturnom poretku neoliberalnog kapitalizma, stoga je rad jedne kooperativne pivovare izrasle na solidarnim doprinosima zajednice entuzijasta bio za mene očit izbor predmeta istraživanja.

Kuhanje piva i proizvodnja novog oblika poduzetništva

Priča o Brlogu formalno je započela u proljeće 2016. godine, kada su Ana i Maja na *crowdfunding* internetskoj platformi *IndieGoGo* lansirale kampanju prikupljanja sredstava za početak rada pivovare⁷. Kampanja je, na iznenađenje pivarica, polučila potpun uspjeh. Prikupljeno je preko 80 tisuća kuna čime su nabavljena dva stroja za fermentaciju, 7000 boca i etiketa te 350 plastičnih sanduka za pivo. Kampanja svoj uspjeh duguje ponajprije entuzijastičnoj potpori zaljubljenika u *craft* pivo, od kojih su mnogi i sami pivari, te podržavateljima zadrugnih projekata. Najveću je pojedinačnu uplatu – 1000 dolara – dao anonimni donator iz Kalifornije, domovine *craft* pivarstva (usp. Acitelli 2013). Solidarnost i potpora lansirali su „Brložanke” iz domene kućnog kuhanja piva za sebe i prijatelje u uspješnom primjeru malog poduzetništva i zadrugnog gospodarenja te time predstavljaju neke od ključnih vrijednosti koje se provlače kroz aktivnosti ne samo Maje i Ane već i čitave zajednice okupljene oko *craft* piva. Podatke prikupljene u mom terenskom istraživanju podupiru i brojni radovi drugih znanstvenika koji su se bavili međuodnosima, organizacijom i etikom unutar zajednice *craft* pivara: „Industrija je prema sagledavanju sudionika obilježena izuzetnom suradnjom među *craft* pivarima. Umjesto da se međusobno percipiraju kao kompeticiju, htjeli su da čitava *craft* industrija cvjeta” (Lee, Seltzer i Callison 2017:10). Dijeljena želja za uspjehom, ne samo vlastite tvrtke, već čitave industrije *craft* piva, rezultira međusobnom pomoći *craft* pivara,

dijeljenjem iskustava i savjeta, pomaganjem novim i neiskusnim članovima u pokretanju vlastitog posla, a pivarski festivali i slična događanja pritom služe kao prostor za međusobno upoznavanje, jačanje postojećih i uspostavljanje novih odnosa. Tako su Ana i Maja tijekom intervjua koji sam s njima provela s izrazitim poštovanjem govorile o Kreši Mariću, pivaru koji radi u Pivovari Daruvar kao glavni pivar u proizvodnji linije *craft* piva *5th Element*⁸. On je u pivarskom poslu već tridesetak godina te rado pomaže kolegama *craft* pivarima. S drugim se pivarima i entuzijastima, kažu, viđaju češće nego s prijateljima i obitelji.

Iako se početak razvoja i tempo širenja *craft* pivarske industrije u Hrvatskoj znatno razlikuju od zemalja u kojima je *craft* revolucija započela – SAD-a, Nizozemske, Kanade i sl. – neka su obilježja prisutna i ovdje: dominacija šačice velikih pivovara, homogenost dominantnih marki *lager* piva, želja malih pivara za raznolikošću i kvalitetom piva, posvećenost poslu te osjećaj solidarnosti među malim pivarima. Ipak, smatram da svesti tu solidarnost na neku inherentnu osobinu pojedinačnih pivara ne bi pružila adekvatnu interpretaciju. Svakako, entuzijazam oko kuhanja piva, srdačnost i želja za pomaganjem prisutni su u *craft* pivarskoj zajednici. No kada ovakav obrazac društvenih odnosa nalazimo širom dva kontinenta unutar pivarske zajednice, nameće se potreba za objašnjenjem povezanosti proizvodnje *craft* piva te spomenutih vrijednosti i praksi.

„...entuzijazam oko kuhanja piva, srdačnost i želja za pomaganjem prisutni su u *craft* pivarskoj zajednici.”

Jedno od objašnjenja proizlazi iz obrasca vlasništva i kontrole nad resursima, faktora koji su tijekom konsolidacije pivskog tržišta u 20. st. doveli do kulturnog osiromašavanja pivarskog rada kao i uživanja piva kao društvene prakse (Darwin 2018; Garavaglia i Swinnen 2018). Među *craft* pivovarama doduše postoje razlike između većih i manjih, ali sve se zajedno nalaze u „istom žrvnju s velikim multinacionalnim korporacijama” (Ana) na hrvatskom i europskom tržištu. Ovaj osjećaj zajedničke borbe „malih protiv velikih” usmjerava *craft* pivare jedne k drugima te stvara okruženje koje potiče međusobnu suradnju unutar *craft* zajednice s ciljem opstanka na tržištu. Kooperacija tako svrgava kompeticiju kao ekonomski imperativ, ali i kao osnovnu kulturnu vrijednost u proizvodnji i međuljudskim odnosima. Kulturne vrijednosti *craft* pivara, a kod zadrugarki iz Brloga ovo osobito dolazi do izražaja, formiraju se kao zrcalni odraz percipiranih vrijednosti koje dominiraju *mainstream* industrijom, ne samo pivarskom.

6 JAGATIĆ, Dubravko. 2015. „DOSSIER: Hrvatska *craft* revolucija – pivo iz garaže i vlastite kuhinje”. Nacional, 15. veljače. <https://www.nacional.hr/dossier-hrvatska-craft-revolucija-pivo-iz-garaze-i-vlastite-kuhinje-2/>

Pivovara Medvedgrad – Povijest. 2016. <https://www.pivovara-medvedgrad.hr/povijest/>

7 LAUŠ, Kristina. 2016. „Po čemu je Plavuša toliko posebna?” *Crowdfunding Academy*, 23. ožujka. <http://www.crowdfundingacademy.eu/blog/po-emu-je-plavua-toliko-posebna>

8 Pivovara Daruvar – Proizvodi. 2018. https://www.pivovara-daruvar.hr/hrvatski-nasi-proizvodi_7/

Tako je gradnja mreže odnosa za „Brložanke” od primarne važnosti. Iako bi potencijalno postizale veću zaradu suradnjom s velikim tvrtkama za prijevoz (Ana je dala primjer *ROTO prometa*), one se čvrsto drže postojećih partnera i poznanika za proizvodne i logističke poslove. Čvrsti odnosi s lokalnim pivarima, majstorima, vlasnicima kafića te drugim akterima također su ih „ukorijenili” u Zadru, iz kojega se ne žele seliti čak ni u slučaju kada bi u drugom mjestu imale veće pogodnosti za poslovanje. Njihovim riječima te su veze: „... stvarno najveće bogatstvo koje možeš imati, to je mreža ljudi. To je bolje nego imati puno para, a ne imati ljude” (Ana). Značenje koje za njih imaju međuljudske veze teško je prenglasiti, ponajviše kada je u pitanju sama zadruga Brlog. Sigurnost koju pružaju kolektivno vlasništvo te logistička i financijska pomoć i suradnja drugih zadrugara Ani i Maji vrijede neusporedivo više nego potencijalno veća dobit koju bi bile ostvarile da su posao pokrenule kao privatnu tvrtku. Na pitanje na čemu su najviše zahvalne u proteklom godinama poslovanja Ana je jasno odgovorila:

„(...) I što smo stvorile taj svoj kolektiv zadrugara, to je nešto što ne bi dobio da smo na drugi način radili. Čak i da oni ništa tu ne pridonose, ta neka motivacija koja dolazi iz kolektiva je... Lijepo je imati ljude uz sebe. Jako je važno imati podršku” (Ana).

Još je jedna od temeljnih vrijednosti „Brložanki” predanost poštenom *fair-play* poslovanju. Prema makropivovarama poput Karlovačke i Zagrebačke osjećaju odbojnost zbog njihovih načina poslovanja obilježenih nemilosrdnošću prema konkurenciji te korištenjem ekonomske moći da bi namještali tržišnu utakmicu u svoju korist. Glavni je primjer ovakve prakse korištenje „ekskluzivnih ugovora” s malim ugostiteljima, putem kojih potonji od pivovara dobivaju raznu tehničku opremu, pribor i namještaj, a zauzvrat se obvezuju prodavati samo pivo kojim ih opskrbljuje pivovara s kojom su potpisali ugovor. Male se pivovare marginalizira putem ovakvih i brojnih drugih praksi, a koje „Brložanke” kolektivno nazivaju „gaženjem”: „Gaženje je loše, i to je to. To je po meni razlika između društvenog i nedruštvenog poduzetništva” (Ana). Situacija je, rekla bih, dvostruko ironična. *Craft* pivovare vrednuju suradnju nad natjecanjem, no natjecanje im je potrebno kako bi ekonomski opstali, s obzirom na to da i dalje moraju poslovati unutar kapitalističkog sustava i slobodnog tržišta. U isto vrijeme im je natjecanje onemogućeno, tj. tržište nije slobodno već zatvoreno „novim igračima” zbog monopolističkog utjecaja makropivovara.

„Veliki igrači” fokusirani su dakle na maksimalizaciju profita, dok Brlogu prioritet nije zarada, već zadovoljstvo radom i pozitivnim utjecajem na zajednicu unutar koje djeluju. Unatoč tome, one se ne identificiraju kao „ne znam kakvi humanisti” (Ana). Predanost idealima poštenog poslovanja i kooperacije ne čini ih naivnima niti dovodi do poslovanja koje bi zatvaralo oči pred imperativima tržišne utakmice. Ako je popularna kultura (u ovom slučaju kultura proizvodnje i uživanja u *craft* pivima)

područje u kojem se marginalizirana skupina (*craft* pivari i pivopije) natječe s *mainstream* kulturnim tekovinama kapitalističke kompeticije (Barker 2003), onda Brlog ne smije dozvoliti da ih principijelnost dovede do bankrota. Stoga se, na primjer, kupuje jeftina ambalaža te sirovine koje su im financijski dostupne, a ne one koje bi bile ekološki prihvatljive. Na kraju svega ne ostaje mnogo novca za nova ulaganja u proizvodnju, logistiku i promidžbu, pri čemu je dodatno ograničenije zakonski okvir zadrugarskog poslovanja, kojim je utvrđen minimum sredstava koja se reinvestiraju (20%) i stavljaju u obavezne pričuve (5%)⁹.

Stoga se kompromis mora negdje napraviti kako bi pivovara uspješno poslovala, ali „Brložanke” jasno povlače granicu kada se i u vezi čega s kompromisima prestaje. Njihovim riječima: „ne prostituiraj sebe” (Maja). Kompromis tako ne dolazi u obzir kada je u pitanju kvaliteta piva, što je živopisno dočarao slučaj iz njihove prve godine poslovanja kada je proizvedeno pivo zbog greške na opremi bilo nezadovoljavajućeg okusa:

„Mi smo pivo prolijevale iako su nam ljudi koji su bili u pivovari taj dan rekli: ‘Daj, to ti ljudi neće ni primjetiti’, to je malo drugačije’, vamo-tamo, ‘Stavi drugu etiketu’... Nama je to bilo [neprihvatljivo]!’ (Maja)

Proizvedeno pivo nije bilo zdravstveno upitne kvalitete, nego samo neadekvatnog okusa, no uništavale su ga iako bi ga vjerojatno mogle plasirati te time tijekom ljetne sezone ostvariti znatnu zaradu. Odluku da ne prodaju pivo koje nije bilo idealnog okusa opisale su kao dužnost, tj. da svojim radom trebaju opravdati povjerenje koje su im ljudi dali donirajući novac u *crowdfunding* kampanji. Prepoznatljivost Brloga leži ne samo u kvaliteti njegovih piva ili provokativnim nazivima njihovih marki pića – „Plavuša”, „Neposlušna”, „Špurija” – već i u etici kojom se zadruga vodi:

„To je naš brend! Mi gradimo svoj brend na tome da smo mi *fair-play*, što ću sad samoj sebi skakati u usta, govoriti da smo mi zadruga i da smo *fair-play*, a onda prodati pivo koje ne valja!?” (Ana)

Ovakvo ispreplitanje etičkih načela i vrijednosti s ekonomskim praksama i poslovnim odlukama predstavlja eklatantan primjer u prilog tezi o ekonomskim praksama kao kulturnim praksama, kao radnjama koje su ispunjene značenjem (Barker 2003). Da se poslužim marksističkim konceptom materijalističkog dijalektalizma, superstruktura se ovdje pokazuje neodvojivom od baze, odnosno materijalno se s moralnim spaja u nerazdvojni kulturni element.

9 Zakon o zadrugama, NN 34/11, 125/13, 76/14, 114/18, 98/19 članak 37, stavak 2: <https://www.zakon.hr/z/458/Zakon-o-zadrugama>

Da su svakodnevne radne i poslovne prakse „Brložanki” kulturne prakse može se iščitati i iz njihovih riječi o odgovornosti koju osjećaju te značenju koje za njih ima vođenje vlastite pivovare. Rad u Brlogu neusporediv im je s najamnim radom za privatne tvrtke. Kada je ranije u svojoj karijeri Ana trebala na službenim događanjima predstavljati tvrtku za koju je radila, osjećala bi sram ako je smatrala da tvrtku i proizvode predstavlja u svjetlu koje ne odgovara stvarnosti. Iako i danas osjeća tremu i nervozu pred kamerama i mikrofonima sigurna je u sebe sve dok je zadovoljna svojim radom i proizvodima, odnosno dokle god može čvrsto stati iza svojih riječi:

„Nemam nikakav problem ni jednu stvar koju radimo predstaviti’ mirna srca i na TV-u i [drugdje]. Kad bude da moram nešto raditi’ za što mi nije stalo [...] E, to ti je jako teško prezentirati! Mogu ja to raditi’, ali to više neće biti Maja i Ana.” (Ana)

Pri vođenju vlastitog posla smatraju se daleko spremnijima obavljati razne dodatne, pa i iznimno zahtjevne poslove koje rad u pivovari uključuje. Čine to iz snažnog osjećaja dužnosti prema sebi, drugim zadrugarima te osobama koje su ih financirale u *crowdfundingu*, a u konačnici su zadovoljne obavljenim poslom. Autonomija u radu te osjećaj svrhovitosti pri tome igraju glavnu ulogu:

Zaključak

Craft pivo – kako njegova proizvodnja tako i konzumacija – predstavljaju novitet ne samo na području industrije piva u Hrvatskoj već i u potrošačkoj kulturi te s njom povezanim stilovima života. Pivarska revolucija unijela je inovacije u proizvodne procese, u kulturne obrasce proizvodnje i potrošnje te u krajolik vlasničkih odnosa i kontrole nad ekonomskim i kulturnim kapitalom. Slučaj zadruga pivovara Brlog daje zoran primjer svih razlika između *craft* pivarske zajednice te *mainstream* pivovara i njihovih potrošača. U radnoj etici, načelima i poslovnim praksama Brloga jasno se uočavaju brojni aspekti koji izravno kontriraju ustaljenoj logici slobodnog tržišta. Maksimalizacija profita, bespoštedna kompeticija i često stavljanje produktivnosti ispred individualne dobrobiti ili međuljudskih odnosa, prakse su koje multinacionalni giganti smatraju ne samo normalnima već i nužnima¹⁰, ali za Brlog one su neprihvatljive. Kao primjer alternativnih modela proizvodnje Brlog pruža pogled u drugačiji svijet i njegove mogućnosti.

Drugačiji obrazac vlasništva i kontrole nad resursima u *craft* industriji piva upućuje male pivovare jedne na druge te njeguje atmosferu solidarnosti i kooperacije među pivarima. Historijski uvjeti i razlozi nastanka pokreta *craft* piva na monopolističkom tržištu gigantskih korporacija koje daju prednost profitu nad kvalitetom proizvoda uvjetovali su da se kulturne vrijednosti i prakse „Brložanki” formiraju kao gotovo zrcalna slika onoga što vide u makropivovarama poput Karlovačke, Zagrebačke ili *Carlsberga*.

Njih ne vodi želja za velikom zaradom, već želja za autonomijom, osjećajem zadovoljstva i svrhovitosti vlastitog rada, te uzvratanje dobra zajednici koja im pomaže na svaki način, od *crowdfunding* kampanje, zahvaljujući kojoj su osnovale pivovaru, pa sve do danas. Te su zajednice mnogostruke, ali se i preklapaju. Budući da je predmet rada (bila) proizvodnja, a ne potrošnja ili neki drugi dio kružnog toka kulture, označavajuće se prakse analizirane u njemu prvenstveno odnose na Anin i Majin posao u pivovari, a manje na samo pivo koje proizvode. Ipak, pošto čvrstu granicu između

„Gušt [je] raditi’ kako ja hoću! Ja kad kažem da nešto tu stoji, to tu stoji. Dogovaram se s Majom, nemam se što kome opravdavati, ma to je ogromna razlika, to je nebo i zemlja!” (Ana) „Da se pojavi neki problem ne možeš se ti tek tako odreći toga, ne možeš reći: ‘Nije uspjelo, ‘ajmoća!’. Ne ide to tako, još ćeš 20 puta slomit’ kičmu prije nego kažeš: ‘Gotovo’.” (Maja)

Taj je osjećaj odgovornosti i dužnosti Majina sestra jednom u šali usporedila s odgajanjem djeteta, a „Brložanke” su tu metaforu spremno prihvatile te sam u razgovoru s njima uistinu i stekla dojam da na neki način pivovaru doživljavaju kao vlastito dijete. Ma kako fizički naporan postao ili koliko god administrativnih prepreka donio, rad je za njih oslobađajuće iskustvo te im daje cilj i viziju za budućnost. Rad je to koji je „smislen, koji služi kao ‘izvor značenja, jer (pored drugih stvari) pruža prilike za ‘unutarnje’ ili psihološko istraživanje i kultiviranje identiteta” (Du Gay i Pryke ur. 2002:83).

10 GUENDELSBERGER, Emily. 2019. „I Worked at an Amazon Fulfillment Center; They Treat Workers Like Robots”. *Time*, 19. srpnja. <https://time.com/5629233/amazon-warehouse-employee-treatment-robots/>

rada i proizvoda ili između proizvodnje i potrošnje nije moguće povući, etička načela odgovornosti, principijelnosti i beskompromisnosti kad je u pitanju pivo koje prodaju neizbježno bivaju upisane i u boce „Plavuše” i „Neposlušne” koje nalazimo na policama *craft* barova širom Hrvatske. U tu svrhu valjalo bi provesti daljnje etnografsko istraživanje unutar zajednice obožavatelja *craft* piva. Kao što pivarice same kažu, transparentnost, principijelnost i vrhunska kvaliteta *brend* su Brloga, njime se ističu i zbog toga sam ih i odabrala za predmet mog istraživanja. Svrhovitost i zadovoljstvo koje im pruža rad za sebe same, bez nadređenih, i k tome u kontekstu zadruge koja im pruža sigurnost, potporu i pomoć, daju perspektivu za drugačiji način života od onoga na koji smo danas navikli. Za Anu i Maju njihova zadruga i pivovara nisu samo posao, nego tek izvor prihoda za preživljavanje. Majinim riječima: „To je baš... obitelj”.

Literatura:

ACITELLI, Tom. 2013. „Prologue: America, King of Beer.” U *The audacity of hops: the history of America’s craft beer revolution*, Tom Acitelli, 13-16. Chicago: Chicago Review Press

APPADURAI, Arjun. 1986. „Introduction: commodities and the politics of value.” U *The Social Life of Things - Commodities in Cultural Perspective*, Arjun Appadurai, ed. 3-63. Cambridge: Cambridge University Press

BARKER, Chris. 2003. *Cultural Studies: Theories and Practice*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications

BARKER, Chris. 2004. *The SAGE Dictionary of Cultural Studies*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
CLIFFORD, James, i George MARCUS. 1986. *Writing Culture: the Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press

DARWIN, Helena. 2018. „Omnivorous Masculinity: Gender Capital and Cultural Legitimacy in Craft Beer Culture.” *Social Currents* 5/3: 301-316.

DU GAY, Paul, i Michael PRYKE ur. 2002. *Cultural Economy: Cultural Analysis and Commercial Life*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications

GARAVAGLIA, Christian, i Johan SWINNEN. 2018. „Economics of the Craft Beer Revolution: A Comparative International Perspective.” U *Economic Perspectives on Craft Beer: A Revolution in the Global Beer Industry*, ur. Christian Garavaglia i Johan Swinnen:3-51. Cham, Švicarska: Palgrave Macmillan

HORNESEY, I. S. 2003. *A History of Beer and Brewing*. Cambridge: The Royal Society of Chemistry

KOLAR, Mira. 2012. *Industrijske pivovare u Hrvatskoj: U Idemu na pivo! Pogled na kulturu konzumiranja piva*, ur. ANTOŠ Zvezdana: 133-144. Zagreb: Etnografski muzej

LASH, S i J. URRY. 1994. *Economies of Sign and Space*. London: Sage Publications

LEE, Nicole, Trent SELTZER, and Coy CALLISON. 2017. „Relationship Building in the Craft Beer Industry: A Study of Public Relations within the Growing Artisanal and Locavore Movements.” U *Public Relations Journal* 11/2: 1-20.

REID, Neil, i Jay D. GATRELL. 2017. „Creativity, Community and Growth: A Social Geography of Urban Craft Beer.” U *Region* 4/1: 31-49.

Izvori:

Fina, 2018, 2019. Registar godišnjih financijskih izvještaja u djelatnosti NKD. <https://www.fina.hr/> (pristup 11.05.2019)

GUENDELSBERGER, Emily. 2019. „I Worked at an Amazon Fulfillment Center; They Treat Workers Like Robots”. *Time*, 19. srpnja. <https://time.com/5629233/amazon-warehouse-employee-treatment-robots/> (28.12.2019.)

JAGATIĆ, Dubravko. 2015. „DOSSIER: Hrvatska craft revolucija – pivo iz garaže i vlastite kuhinje”. *Nacional*, 15. veljače. <https://www.nacional.hr/dossier-hrvatska-craft-revolucija-pivo-iz-garaze-i-vlastite-kuhinje-2/> (pristup 10.05.2019.)

LAUŠ, Kristina. 2016. „Po čemu je Plavuša toliko posebna?” *CrowdfundingAcademy*, 23. ožujka. <http://www.crowdfundingacademy.eu/blog/po-emu-je-plavua-toliko-posebna> (pristup 28.12.2019.)

Pivovara Daruvar – Proizvodi. 2018. https://www.pivovara-daruvar.hr/hrvatski/nasi-proizvodi_7/ (pristup 28.12.2019.)

Pivovara Medvedgrad – Povijest. 2016. <https://www.pivovara-medvedgrad.hr/povijest/> (pristup 10.05.2019.)

STOPIĆ, Krešimir. 2018. „Pogled na hrvatski craft” *KA portal*, 27. travnja. <https://pivnica.net/pogled-na-hrvatski-craft/4635/> (pristup 11.05.2019.)

Zakon o zadrugama, NN 34/11, 125/13, 76/14, 114/18, 98/19 članak 37, stavak 2: <https://www.zakon.hr/z/458/Zakon-o-zadrugama>

„Zagrebačke špancirancije” Soundscape Adventa u Zagrebu

- Petra Čaleta
- Matija Jerković
- Julija Novosel
- Klara Zečević Bogojević

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Muzička akademija Sveučilišta u Zagrebu

„Upravo se disciplina etnomuzikologije zanima za različite zvukove koje ljudi preuzimaju i usvajaju kao markere pojedinih mjesta, događaja, ljudi i sl. Ona postavlja pitanje društvenosti utjelovljene u zvuku; na koji način možemo pratiti povezanost između ljudi, mjesta i zvuka. Upravo zbog toga etnografija može uključivati sonične načine ljudske spoznaje i djelovanja. S jedne strane to može biti etnografija zvuka ili pak etnografija u zvuku s druge.”

Rad donosi rezultate istraživanja *soundscapea* (hrv. zvukolika) pojedinih dijelova grada Zagreba tijekom turističke manifestacije *Advent u Zagrebu*, u razdoblju od 1. prosinca 2018. do 6. siječnja 2019. godine. Svakodnevni gradski zvukovi iz ovog razdoblja stvorili su određeni zvukovni pejzaž, zbog čega su u radu tretirani kao svojevrsni odraz dinamike u svrhu festivala proizvedenog grada, kao i odraz dinamike građana koji taj grad koriste. Na taj se način nastojala stvoriti višedimenzionalna zvučna slika grada Zagreba te se nastojalo otkriti kako različiti zvukovi mogu konstruirati gradski identitet u kontekstu gradskih politika, prostornog planiranja, revitalizacije gradskog prostora, turizma, upravljanja baštinom, marginaliziranih skupina i izvedbenih umjetnosti u javnom prostoru.

KLJUČNE RIJEČI: *soundscape*, zvukolik, zvukovni pejzaž, *Advent u Zagrebu*, grad

Uvod

Obavezno ulaštite svoje čizmice prije polaska, jer čeka vas pregršt ugodnih iznenađenja i glazbeni program uz koji je dobra čagica neizostavna!¹

Ovaj rad nastao je na temelju terenskog istraživanja studentica muzikologije na Muzičkoj akademiji u Zagrebu, u sklopu kolegija ‘Etnomuzikologija’ nositeljice dr. sc. Mojce Piškor. Istraživanje u fokus stavlja zvukovni pejzaž *Adventa u Zagrebu*, s ciljem otkrivanja načina na koje mjesto i prostor, u ovom slučaju gradska jezgra Zagreba, mogu biti konstruirani zvukovnom dimenzijom. Prikupljenu etnografsku građu najvećim dijelom čine upravo dokumentirane snimke svakodnevnih zvukova grada Zagreba prisutnih za vrijeme trajanja turističke manifestacije *Advent u Zagrebu*, u razdoblju od 1. prosinca 2018. do 6. siječnja 2019. godine.

Kao glavna teorijska polazišta koristile su nam ideje vezane uz takozvani „prostorni obrat” (engl. *spatial turn*), koji je 90-ih godina 20. stoljeća u društvenim i humanističkim znanostima označio tretiranje prostora kao „esencijalnu komponentu sociokulturne teorije” (Čapo, Gulin Zrnić 2011:10). Na tome je tragu američki teoretičar Edward Soja (1940-2015) oslonivši se na ideje francuskog filozofa i sociologa Henrija Lefebvrea (1901-1991), osmislio termin *treći prostor*, koji se zapravo odnosi na jedan od triju aspekta prostora. Prvi aspekt podrazumijeva realni materijalni svijet, drugi se odnosi na domenu ideja, dok se u trećem prostoru ujedinjuju prethodna dva (primjerice subjektivnost i objektivnost, apstraktno i konkretno, realno i zamišljeno itd.) (usp. Šakaja 2011:120). Zamislimo li ova tri aspekta na primjeru neke koncertne dvorane, onda njezin materijalni svijet čine zidovi, odnosno općenito prostorno i akustičko oblikovanje te zvuk kao akustička pojava. Idejna domena dvorane odnosi se na pitanja kome je i za koje prigode takav fizički prostor namijenjen, zašto se nalazi na tome mjestu, kako se odabire koncertni ili drugi program i sl., dočim je treći prostor rezultat fizičkog i idejnog planiranja. Tako je treći prostor „krajnji proizvod”: odgovara na pitanja kakva značenja ta dvorana poprima za svoje posjetitelje, djelatnike, izvodače,

grad, kakav je odnos između fizički/idejno planiranog prostora dvorane i onoga kako je pojedinac doživljava i tako dalje. Slijedom toga fizički se prostor teorijski razlikuje od onog društvenog. Prvi, koji se još naziva i lokalitetom, odnosi se na prirodu i fizički okoliš, dok bi potonji pretpostavio oblikovanje prostora društvenim interakcijama (usp. Čapo, Gulin Zrnić 2011:20, 31-32) – „(...) prostor je tako *produkt* međudjelovanja fizičkog, mentalnog i socijalnog” (ibid. 31-32). Shodno tomu fizički prostori ispunjavaju se različitim značenjima, što dovodi do nužnosti pojašnjenja pojma *mjesta*. Kako ističu autorice Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, „(...) možemo reći da [je] mjesto konceptualizirano kao *kulturno značejnski prostor*” (ibid. 27). Ono što smatramo posebno važnim za naš rad jest shvaćanje mjesta kao dinamičnog procesa (shodno kulturnoantropološkom shvaćanju kulture). Ako pretpostavimo da se mjesto „preko praksi formira i reformira svakodnevno”, tada događaj *Adventa u Zagrebu* postaje i važan čimbenik u shvaćanju odnosa korelacije vremena i mjesta (Šakaja 2011:120). Takozvani osjet mjesta „(...) se stvara iz iskustava, najčešće prolaznih i nedramatičnih, koja se ponavljaju iz dana u dan” (ibid. 115-116). Također, u kontekstu našeg rada možemo govoriti i o svojevrsnom *brendiranju mjesta*, to jest, shvaćanju mjesta kao kulturno-turističkog proizvoda (usp. Čapo, Gulin Zrnić 2011:31). Plansko konstruiranje, kao što je primjerice unaprijed isplanirana zvukovna dimenzija *Adventa* od strane organizatora, labilno je zbog utjecaja upotrebe prostora, prostornih praksi i ljudskih ponašanja. Tako se senzorički doživljaj nametnut „odozgo” oblikuje i mijenja hodanjem, pričanjem i žamorom ljudi.

Dijelovi grada pogodni za provođenje terenskog istraživanja odabrani su u skladu s lokacijama na kojima su se održavale različite manifestacije u sklopu *Adventa*: Europski trg, Strossmayerov trg, Trg bana Josipa Jelačića, Zrinjevac, Galerija Klovićevi dvori (plato Gracac), tunel Grič, Strossmayerovo šetalište, Tkalčićeva ulica, Prolaz sestara Baković i Bogovićeve ulica. Metode istraživanja uključivale su promatranje sa sudjelovanjem, dokumentiranje zvučnih snimki lokacija te razgovore s kazivačima. Kazivači su shvaćeni u kontekstu takozvanih

¹ Ovaj citat preuzet je sa službene internetske stranice *Adventa u Zagrebu* čiji se sadržaj mijenja svake godine. No, velik dio tekstovnog sadržaja, kao što je i slučaj s ovim citatom, ponavlja se iz godine u godinu. <https://www.adventzagreb.hr/> (pristup 11. siječnja 2019.)

korisnika grada, što podrazumijeva dionike na različitim razinama: organizatore, izvođače, prodavače i posjetitelje. Također, istraživanje je nastavljeno i nakon završetka *Adventa* s ciljem komparacije zvukovnih identiteta gradskih prostora tijekom i nakon održavanja festivala.

Rezultate našeg istraživanja podijelile smo u tri tematske cjeline – prva problematizira pitanje generalnog zvučnog okoliša tijekom *Adventa*, druga opisuje održavanje događaja *Advent na Džamki* (12. prosinca 2018) na Trgu žrtava fašizma kao prijepornom mjestu u kontekstu suvremenih političkih i protestnih zbivanja u Zagrebu, a treća se bavi inkluzivnošću izvođača pripadnika romske manjinske zajednice u zbivanja manifestacije. No, prije toga ponudit ćemo teorijski uvod koji služi za promišljanje o ideji narativnosti samog zvuka kao takvog.²

O narativnosti zvuka

Naša proživljena iskustva kombinacija su različitih osjetila i podražaja, uključujući i one auditivne. Zvuk se može shvatiti kao medij komunikacije i prenošenja značenja, emocija i sjećanja putem govora, glazbe ili dokumentarnih zvučnih snimki okoliša. Senzoričko iskustvo omogućava nam spoznaju naše okoline, stoga se može govoriti o senzoričkoj etnografiji u kojoj se naglasak stavlja na osjetilno i afektivno iskustvo. Osjećaj pojedinih mjesta može implicirati njihov vizualni doživljaj, no nama su u istraživanju bila važnija mjesta koja upoznajemo preko osjetila sluha (usp. Šakaja 2011:115).

Stavivši naglasak na fenomenološki pristup istraživanju, koji u prvi plan stavlja „(...) iskustvo, tijelo, prakse (i) bivanje u prostoru (...)“ (Škrbić Alempijević 2016:15), i mi smo krenule u izradu zvučne etnografije mjesta. Dajući prednost zvukovnim fenomenima tijekom istraživanja, svaka od nas dobila je vlastito senzoričko iskustvo grada. To iskustvo odnosi se na naše vlastite osjećaje mjesta, odnosno lokacije ispunjene određenim zvukovnim značenjima.

Američki etnomuzikolog Steven Feld isticao je ideju o narativnosti zvuka te je osmislio koncept takozvane akustemologije (eng. *acoustemology*), koja zvučanje pretpostavlja kao čovjekovo iskustveno polazište, odnosno kao zvučno iskustvo koje nam omogućava različite spoznaje (usp. Feld 2015). Senzorička senzibilnost ide u prilog akustičkom doživljaju svijeta, što dovodi do procesa takozvane audiacije:

Subota, 15. prosinca 2018. godine. Matija i ja se nalazimo u 19:10 kod uspinjače u Tomičevoj. Čuje se herda ljudi koja se polako kreće prema mom i Matijinom odredištu. Svi glasno i veselo pričaju. Penjemo se, a naše marše lupaju i odjekuju na drvenim stepenicama. Nas dvije hodamo u tišini zato što Matija snima ‘soundscape’ na svom mobitelu. Približavajući se Strossmayerovom šetalištu, čujem zvukove meni nepoznate pjesme koji dolaze iz onog nekog kafića na pola puta do Gornjeg grada. Matija kaže da je Petar Grašo (to mi šapne, da se ne čuje na njenoj snimci). Melodija Grašine pjesme miješa se sa zvukovima koji dolaze sa šetališta: čujem ženski glas koji pjeva pjesmu Valerie Amy Winehouse. Do trenutka kada Matija i ja kročimo na početak šetališta, ženskom glasu se priključuje i neki muški glas – pjevaju Valerie u duetu. Zvučnici su postavljeni duž šetališta, tako da jasno čujemo izvedbu dueta dok se vrlo polagano krećemo u koloni. Glazba je pomiješana sa žamorom ljudi. Čuju se govori na stranim jezicima koje ne mogu točno definirati, a zatim i plač bebe. Dolazimo do mjesta malene pozornice u sklopu otvorenog kafića Caffè de Matoš. (...) Veći dio publike sluša izvedbu, dok dio njih potihom razgovara. Nakon pjesme I Follow You, dečko na gitari na mikrofona govori da „sad ide nešto življe“. Ide pjesma Rome Wasn’t Built in a Day. Većina prisutnih prestaje koncentrirano slušati izvedbu, što rezultira podosta glasnijim žamorom. (...)

² Klara Zečević Bogojević osmislila je uvod i prvo poglavlje ‘O narativnosti zvuka’, Petra Čaleta ‘Lokacije terenskog istraživanja’, Matija Jerković ‘“Neplanirani” – Advent na Džamki’, a Julija Novosel ‘“Advent Drugih” – Šetnja s romskim orkestrima’ i zaključak.

Udaljavamo se i krećemo po stepenicama prema Klovićevim dvorima. Na trgu ispred ulaza u galeriju iz zvučnika glasno trešti Crying at the Discoteque. Volumen zvuka ovdje je jači nego na šetalištu: glazba glasnije odjekuje i ljudi glasnije pričaju. Probijamo se do prostora direktno ispred ulaza u Klovićeve, gdje čujemo istu pjesmu, ali puno prigušenije. Generalna atmosfera je tiša. Drvene pločice na tlu odjekuju dok hodamo po njima. Vraćamo se na trg ispred Klovićevih gdje svira neka jazzy obrada Jingle Bells-a. Hodamo prema drugoj strani šetališta dok se iz zvučnika čuje reklama u kojoj muški glas govori „zabavite se na Strossu“.

Navedeni odlomak zapravo je dio gustog opisa u kojem je Klara Zečević Bogojević zabilježila jedno od svojih iskustava s terena, a priložen je s ciljem boljeg dočaravanja procesa audiacije, odnosno imaginacije zvuka u našem umu i stvaranja mentalnih zvučnih slika na temelju pisanih riječi.

Nadalje, zvuk shvaćen kao utjelovljenje svega onoga što nas okružuje naziva se *soundscapeom*, odnosno zvukolikom u hrvatskom prijevodu. *Soundscape* je zapravo višeznačan pojam zato što on može predstavljati svjesno organizirani zvuk koji nas okružuje, no isto tako to je i nusproizvod povijesnih, političkih i kulturalnih okolnosti. Zbog toga *soundscape* s jedne strane mogu biti skladana glazbena djela (koja su komponirana razradom materijala dokumentiranog zvučnog pejzaža), a s druge strane to mogu biti dokumentarne etnografske i antropološke snimke. Tim se dokumentiranim snimkama također mogu pripisati glazbena značenja, to jest, može ih se shvatiti kao glazbu. Ono što se u domeni istraživanja *soundscapea* postavlja kao središnje pitanje jest povezanost zvuka i prostora, odnosno mjesta – Kako prostori i mjesta zvuče?³ U pokušaju odgovora na to pitanje možemo postati svjesni zvuka kao jednog od temeljnih elemenata koji konstruira i definira prostor i mjesto. *Soundscape* je svakog mjesta i prostora drugačiji, a te jedinstvenosti objedinjene su nazivom *soundmark*. Svako mjesto posjeduje specifične *soundmarkove* koji omogućavaju nastajanje individualnih mentalnih zvukovnih slika u slušatelju (usp. Guzy 2017). U kontekstu našeg istraživanja grad može biti shvaćen i kao prostor, i kao mjesto. S jedne strane riječ je o planiranom prostoru kao kontekstu događanja *Adventa*, a s druge strane to je mjesto koje nastaje praksama ljudi; njihovim iskustvima, tijelima i emocijama. Grad tako može biti oblikovan i proizveden jednako prostorom, kao i mjestom. S obzirom na to da smo mi u istraživanju odlučile prihvatiti ovu tezu o su-stvaranju grada iskustvima ljudi (obrazloženu u uvodu), postavile smo si pitanje kako slušnim doživljajem i mi same takav grad možemo osjetiti i proživjeti.

„U kontekstu našeg istraživanja grad može biti shvaćen i kao prostor, i kao mjesto.“

Upravo se disciplina etnomuzikologije zanima za različite zvukove koje ljudi preuzimaju i usvajaju kao markere pojedinih mjesta, događaja, ljudi i sl. Ona postavlja pitanje društvenosti utjelovljene u zvuku; na koji način možemo pratiti povezanost između ljudi, mjesta i zvuka. Upravo zbog toga etnografija može uključivati sonične načine ljudske spoznaje i djelovanja. S jedne strane to može biti etnografija zvuka ili pak etnografija u zvuku s druge.⁴ Ne može se zanemariti ni ono što Ray Sorensen ističe kao slušanje tišine, odnosno da se tišina može čuti tako što se percipira kao odsutnost zvuka (usp. Sorensen 2009:2). Također, neminovna je i važnost buke koja se vrlo često smatra negativnim zvukom (usp. Bijsterveld 2003; Peryer 2007).

Sve dosad navedeno trebalo bi poslužiti kao uvod u bolje razumijevanje samog istraživanja, što slijedi u nastavku rada.

³ Prostor i mjesto shvaćamo kao dijametralno suprotne antropološke pojmove. Prostor se odnosi na okvir događanja i planirani prostor, dok mjesto nastaje praksama ljudi koje ga iskustvom, tijelom i emocijama stvaraju. Kako objašnjavaju autorice Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, „(...) kad ga se definira kao kulturnu konstrukciju, otvaraju se pitanja kako se fizički prostor transformira u simboličko mjesto, kako se prostor značenjski oblikuje, koji su procesi stvaranja mjesta i kakvog su značenja prijepori oko prostora.“ (Čapo i Gulin Zrnić 2011:10)

⁴ Etnografija u zvuku podrazumjevala bi zvuk kao medij reprezentacije etnografske građe, dok etnografija zvuka kao građu tretira zvuk.

Lokacije terenskog istraživanja

Naš dojam prije samog istraživanja bio je da je sadržaj *Adventa* veći no što bi prostor mogao primiti te da se takvo gospodarenje prostorom očituje i u aspektu zvuka. Prostori na kojima se inače nađe pokoji ulični svirač sada postaju pozornice, mjesta na kojima su povremene pozornice sada su cjelodnevno poprište uživo izvođene glazbe, a cjelokupnu sliku dopunjavaju različiti incidentalni zvukovi, poput žamora mnoštva, cvrkuta ptica itd. Nakon uvida u promidžbeni materijal *Adventa u Zagrebu* i Turističke zajednice grada Zagreba⁵, odabrale smo lokacije na kojima ćemo istraživati: *Advent* na *Fuliranju*, Zrinjevcu i Tomislavcu, *Advent* na Trgu bana Josipa Jelačića i na Europskom trgu, *Advent* ispred Hrvatskog narodnog kazališta, u prolazu sestara Baković te ispred kina Europa, *Advent* na *Strossu*, *Klovićeve dvore* i *Caffe de Matoš* te Tunel Grič. Također, uočile smo i ono što je išlo mimo planiranog te pratile romske svirače, a saznajući da je zvuk zagrebačkog *Adventa*, baš kao i sve lokacije i sadržaji, pomno isplaniran i usmjeren. Spominju se primjerice zvuci božićnih zvončića”, „umjetnost”, „glazbeni program uz kojeg je čagica neizostavna”. Podijelile smo se u istraživačke parove te navedene lokacije posjećivale u različitim intervalima u danu, snimale *soundscape* iz što više pozicija te ispisivale guste opise te etnografije glazbenih izvedbi. Također, pokušale smo doći do što više informacija o samoj organizaciji, premda su organizatori *Adventa* zatvoreni za informacije takvog tipa. Zanimalo nas je tko odlučuje kakva će glazba biti povezana s različitim tipovima programa, na koji način glazba prati dinamiku kretanja tijekom dana, koji je zajednički aspekt svih tih *soundscapeova*, tko ugovara nastupe, koji su izvođači najpoželjniji za koju lokaciju itd. Odgovore smo najčešće dobivale vlastitim uvidom na terenu te intervjuima s radnicima u kućicama, prolaznicima i samim izvođačima, a ne od organizatora. Nekoliko opisa lokacija koji slijede nastalo je na temelju proučavanja snimki *soundscapea* i analizom nakon uvida u dinamiku pojedine lokacije.

Zrinjevac, *Fuliranje* i Tomislavac su jedne od najposjećenijih lokacija. Naša uobičajena ruta bila je kružna šetnja tim lokacijama, premda su željene poetike bile potpuno različite. Zrinjevac s glazbenim paviljonom kao prvi na potezu figurira kao klasično mjesto, svojevrsni simbol Zagreba. Stoga će i glazba koja se izvodi na tom mjestu pretendirati na to da bude što uobičajenija, prihvatljivija za sve. Izvođači su bili kvartet saksofona, manji orkestar, zborovi, manji bendovi, tamburaši, čak i klapa. Iako bismo očekivali precizno birani program, to nije bio slučaj. Karakterističnost zvuka Zrinjevca ne leži toliko u biranom programu, već u načinu na koji se glazba izvodila: paviljon je bio toliko opterećen ukrasima i dekoracijama da su oni na neki način sprječavali otvoreniju komunikaciju između izvođača i publike koja se okupljala ispred ulaza u paviljon. Publika je bila dovoljno blizu da izvođači mogu komunicirati,

⁵ Vidi <https://www.adventzagreb.hr/ne-propustite> (pristup: 1. prosinca 2019).

a dovoljno udaljena da izvođačima omogući nezainteresiranu izvedbu lišenu izrađenosti u detaljima i fokusa na kvalitetu izvedbe. *Fuliranje* je pak bilo zamišljeno kao urbano *funky* mjesto za mlade, profilirane prehrambene ponude i, očekivali bismo, glazbe. Pozornica je smještena izvan fokusa, više kao izvor zvuka s kojim sami posjetitelji ne bi trebali ostvarivati previše komunikacije. Iako je u najbolje posjećenim satima glazba bila uistinu bliska zamišljenom izričaju (riječ je o EDM-u i *beatu*), Katapult promocija d.o.o. koja je bila zadužena za organizaciju zbivanja na *Fuliranju* na tu istu pozornicu dovodila je druge, žanrovski udaljenije izvođače: od dječjih zborova do studenata Muzičke akademije. Taj prostor obilježio je i glasan zvuk agregata koji je bio smješten neposredno uz zapadnu stranu zgrade Knjižnice HAZU-a. Zanimljivo je bilo ponekad čuti i ptičice koje su obitavale na stablu neposredno do glasnog agregata. Profilirano upravljanje prostorom definitivno nije bilo poduprto gospodarenjem zvukom. Naposljetku, Tomislavac je prostor na kojemu je najmanje bila prisutna glazba s božićnim reminiscencijama. Glazba je birana kako bi pogodovala korisnicima klizališta. Upravo je zvuk klizanja i stalnog struganja leda bio uvijek prisutan.

„Zanimalo nas je tko odlučuje kakva će glazba biti povezana s različitim tipovima programa... tko ugovara nastupe, koji su izvođači najpoželjniji za koju lokaciju.”

Trg bana Josipa Jelačića karakteriziralo je prelijevanje zvuka između mikrolokacija koje su na njemu zamišljene. Glavna pozornica smještena neposredno do Jelačićeva kipa bila je prava *fešta* od raznolikosti. Organizirani su nastupi gotovo svih postojećih ansambala, zborova, KUD-ova, udruga, solista i sl. Ona je figurirala kao sažeti prikaz izvođačkih sastava grada Zagreba. Na istočnom dijelu Trga bile su pak kućice s vlastitom glazbom i malom pozornicom koja je u nekoliko navrata bila aktivna kao koncertni prostor.

S druge strane prostor ispred Hrvatskog narodnog kazališta, koji je blizinom institucija trebao biti najprepoznatljivijim upravo zbog žanrovske diferencijacije, ostao je u sjeni ostalih lokacija. Predviđeni prostor za izvedbu ispred HNK-a bio je plastični kugla-šator. Na neki način takvo rješenje nama je odavalo dojam nelagode slušatelja dok su stajali ispred kugle i promatrali glazbenike koji su izvodili pretežito klasičnu i

džez-glazbu – plastična kugla stvarala je barijeru u komunikaciji između izvođača i publike. Međutim, takvo rješenje bilo je neminovno zbog vremenskih uvjeta koji bi bili suviše otežavajući za klasične i džez-glazbenike.⁶ Ipak, u konačnici je izazvalo distanciranje od publike.

Naposljetku, ovaj kratki pregled službenih lokacija završavamo sažetim opisom jedne od terenskih snimki s lokacija *Adventa na Strossu*, Klovićevi dvori i *Caffe de Matoš*:

Duž trase koja vodi do lokacije bili su postavljeni zvučnici tako da se jasno čuje zvuk dok se u koloni približavate lokaciji. Drvene stepenice pokraj uspijajče davale su poseban doprinos ‘soundscape-u’: udarci teških zimskih cipela su odjekivali u ritmu koraka. Na snimci se čuo zvuk koji je dopirao s pozornice koja je bila smještena u sklopu otvorenog kafića Caffe de Matoš. Na taj izvor zvuka se nitko nije previše obazirao tako da je zvuk pljeska nakon izvedbe dolazio samo od samih istraživača. Karakteristika ove lokacije je nešto veći domet ujednačenog zvuka te izostanak tog, za zagrebački Advent karakterističnog, prelijevanja zvukova s različitih lokacija. Također, na ovoj je lokaciji osjetan bio i glasniji žamor.⁷

„Neplanirani” – Advent na Džamki

Poglavlje koje slijedi temelji se na terenskoj snimci s *Adventa na Džamki*, jedne neplanirane lokacije prošlogodišnjeg zagrebačkog *Adventa*. Naime, za ovaj događaj nije semoglo saznati putem službenih internetskih stranica *Adventa u Zagrebu* ili Turističke zajednice grada Zagreba. Bilo je to jednokratno događanje koje je bilo najavljeno putem *Facebooka* desetak dana unaprijed i trajalo je oko sat vremena. Preslušavanjem snimke ideja je bila pokazati kako zapravo značajnu količinu informacija o svijetu crpimo auditivnim putem. Na snimci se dominantno čuje buka koju stvaraju vozila s obližnjih prometnica, vodoskok iz fontane i vjetar. Sloj zvuka nad bukom žamor je ljudskih glasova iz kojega se u jednom trenutku ističe glas žene koja se obraća okupljenima riječima: „Lampione držite i onda se javite...i onda se javite Igoru. A di je Igor? Sa lampionima se javite Igoru. On će imat kartu gdje ih treba staviti da se rasporede približno na mjesto gdje je bilo drveće i grmlje.” Pretpostavka je da većina okupljenih zna tko je Igor i kome se treba javiti, što nama kao slušateljima ove snimke govori kako ovo adventsko događanje nije organizirano „odozgo”, kao ostale adventske lokacije, već „odozdo”, od strane naroda, građana te

da se prisutna skupina ljudi već ranije družila. Zatim čujemo ženu koja prenosi obavijest prisutnima riječima: „E ljudi, ima kuhanog vina! Ima kuhanog vina!” Entuzijizam s kojim je izrečena ova obavijest govori o tome kako kuhano vino nije očekivana i uobičajena pojava na toj lokaciji. S druge strane bi se u kontekstu ostalih adventskih lokacija ta informacija podrazumijevala, a obavijest širila kao „Dobar dan/Dobra večer, izvolite” s ciljem prodaje, a ne dijeljenja kao što je to ovdje slučaj. Usto, zbog ovakvog dovikivanja bez razglaša možemo pretpostaviti kako okupljeni stoje oko nekog centra te da žena progovara blizu tog centra. Zatim čujemo skupinu ženskih glasova koji pjevaju na otvorenom, bez mikrofona i razglaša, a *cappella*, obradu hrvatske budnice *Još Hrvatska ni propala* koju je napisao vođa hrvatskog narodnog preporoda Ljudevit Gaj, pjesmu *Ona se budi* srpskog benda Šarlo Akrobata, pjesmu *Bread and Roses* koju je napisao James Oppenheim, inspiriran govorom Rose Schneiderman tijekom radničkog štrajka u Lawrenceu u američkoj državi Massachusetts 1912. godine, a koja je u narednim desetljećima bila važna za radnički pokret i borbu za ženska prava, i na kraju prepjev pjesme *Ay Carmela* Darka Rundeka, koja je izvorno nastala u vrijeme Španjolskog građanskog rata (oko 1938) u redovima republikanskih postrojbi koje su se borile protiv fašističkog režima.⁸ Ovaj prepjev često se može čuti na prosvjedima u Hrvatskoj i regiji, a ovo je reper-toar koji bi teško ušao u službeni repertoar *Adventa*. Njihovi glasovi miješaju se s ranije opisanom bukom, lavežom pasa, žamorom ljudi i nekom vrstom zvečki i zvončića, praporaca.

Nekoliko riječi o pozadini samog događaja poslužiti će kao usporedba koliko se dojam stvoren auditivnim putem podudara s generalnom stvarnošću događaja. Događaj su organizirali građani i građanke okupljeni pod inicijativom „Vratite magnoliju” koja od ožujka 2018. godine djeluje u sklopu udruženja za zaštitu okoliša Zelena akcija. Njihova kampanja započela je kao reakcija na čupanje magnolija i drugih biljnih vrsta s Trga žrtava fašizma koje se dogodilo pod krinkom njegove obnove. Radovi na Trgu bili su početak realizacije projekta tzv. Pješačkog centra izvrsnosti koji, prema općem letku inicijative, „nikada nije detaljno prezentiran javnosti, osim povremenih šturih informacija u medijima”.⁹ Prvobitan cilj inicijative bio je zaustaviti daljnju sječicu stabala i niskog raslinja na Trgu, ali je s vremenom prerastao u sustavnu borbu protiv aktualnih i budućih devastacija i netransparentnog upravljanja javnim prostorom bez javne rasprave i javnih natječaja od strane Gradske uprave. Građani i građanke mjesecima su se okupljali na „protestnim druženjima” srijedom u 18 sati na Trgu, točnije ispred Doma hrvatskih likovnih umjetnika ili Meštrovićeva paviljona koji je, zahvaljujući svojoj povijesnoj namjeni iz razdoblja Nezavisne Države Hrvatske, Zagrepčanima poznatiji kao Džamija. Tako se u duhu prošlih druženja *Advent na Džamki* odvio jedne srijede, 12. prosinca u 18 sati. *Advent na Džamki* kao

⁶ Naime, akustični instrumenti izrazito su osjetljivi čak i na minimalne promjene vremenskih uvjeta.

⁷ Preuzeto iz dokumentiranog zapisa Petre Čalete.

⁸ Preuzeto s <https://www.zinnedproject.org/materials/bread-and-roses-song/> (pristup 10. veljače 2020)

Preuzeto s <http://20thcenturyhistorysongbook.com/song-book/world-war-ii/the-spanish-civil-war/> (pristup 10. veljače 2020)

⁹ <http://tris.com.hr/wp-content/uploads/2018/05/Op%C4%87i-letak-magnolija-2018-04-30.pdf> (pristup: studeni 2019.).

neplanirana je lokacija zapravo odbojna lokacija jer je prostor Džamije, ali i širi prostor Trga žrtava fašizma odnedavno ogoljen i pust, pa samim time nije prikladan i privlačan biti predstavnikom najveće gradske turističke manifestacije – *Adventa u Zagrebu*. S druge strane to je protestna lokacija jer se na njoj vodi ranije spomenuta građanska inicijativa i borba.

Advent na Džamki postavio je staro, samo sezonski prilagođeno pitanje inicijative „Vratite magnoliju”: Zašto Trg žrtava fašizma nije na popisu najveće gradske turističke manifestacije – *Adventa u Zagrebu*? Drugim riječima, ne bi li „obnove” gradskih trgova trebale ići u korist građanima i poticati zadržavanje na njima? *Advent u Zagrebu* tako je još jedna gradska manifestacija u kojoj obnovljeni Trg žrtava fašizma ne može sudjelovati. Nema drveća koje bi se moglo okititi božićnim lampicama i koje bi moglo zaštititi posjetitelje od jakog vjetra, nema klupica na koje bi posjetitelji mogli sjesti dok piju kuhano vino i jednu *germknedle*, nema razglasa i popularnih božićnih pjesma, nema ljudi. Samo umjetna trava, zaglušujuća akustika praznog prostora, buka s obližnjih prometnica i neizostavna fontana. Kao takva, ova se lokacija ne može mjeriti s ostalim adventskim lokacijama i doprinijeti zagrebačkoj božićnoj idili.

„Nema drveća koje bi se moglo okititi božićnim lampicama i koje bi moglo zaštititi posjetitelje od jakog vjetra, nema klupica na koje bi posjetitelji mogli sjesti dok piju kuhano vino...”

Ipak, organizatori i posjetitelji *Adventa na Džamki* pokazali su da grad čine njegovi građani i građanke koji su također i njegovi primarni stvaratelji i svakodnevnim ga korištenjem oblikuju i u njega upisuju čitavu mrežu značenja i povezanosti. Tako su, unatoč njegovoj recentnoj odbojnosti na Trgu žrtava fašizma organizirali *Advent* okrenut prema zajednici. Donijeli su projektor i na fasadi Džamije podsjetili na prošle gradske afere. Donijeli su termosice s toplim kuhanim vinom i čajem. Pozvali su članice aktivističkog zbora *Le zbor* kako bi i njihov *Advent* imao glazbenu dimenziju. Donijeli su jednak broj božićnih svijetla koliko je posjećenih stabala te ih na kraju simbolično postavili na mjesta gdje su se nekada nalazila.

„Advent Drugih” – Šetnja s romskim orkestrima

Neplaniranu dimenziju *Adventa u Zagrebu* činili su i romski glazbenici koji su u večernjim satima obilazili kućice, a koje smo u nekoliko navrata pratile u njihovim obilascima. Tijekom naših šetnji uočile smo barem pet različitih romskih orkestara koji su brojili između pet i sedam glazbenika na saksofonu, trubi, eufoniju, tubi i bubnju. S obzirom na „očito” odstupanje od ostatka adventskog programa, zanimalo nas je kako se romski orkestri kreću prostorom grada, kako mijenjaju njegovu zvučnu dimenziju te kako je njihova intervencija prihvaćena u vrijeme i prostor *Adventa u Zagrebu*.

Orkestri se nisu kretali na svim lokacijama gdje su bili postavljeni štandovi, već su iz njihovih ruta izostavljeni Tomislavac, Strossmayerov trg, Zrinjevac te Trg Republike Hrvatske, odnosno mjesta na kojima je glazba sa središnjih pozornica bila preglasna ili gdje broj posjetitelja nije jamčio dobru zaradu.¹⁰ Iako je na Trgu bana Jelačića svake večeri bio organiziran sadržaj na središnjoj pozornici, usmjerenost zvučnika prema jugu omogućavala im je da se nesmetano kreću među kućicama postavljenima na istočnoj strani Trga. Prolazeći između kućica i ispred postavljenih stolova, orkestri su svirali relativno tiho te su u metežu *Adventa* bili čujni jedva nekoliko stolova dalje. Pritom u izvedbi nisu sudjelovali glasniji puhači poput eufonija ili tube, a kompletan orkestar svirao bi samo kada bi netko za stolom naručio pjesmu. Također, repertoar koji su orkestri svirali bio je sveden na svega dvije pjesme – Đurđevdan i *Nesanicu* – i proširivao bi se tek kada bi publika za nekim stolom naručila neku drugu pjesmu, kao kad je jedne večeri publika na Europskom trgu zatražila *Kulu od stakla*.¹¹

Razgovarajući s članovima orkestara koji su za to bili raspoloženi, saznale smo kako se većina na *Advent* vraća svake godine, a jednom je orkestru protekli *Advent* bio osmi po redu. Orkestri dolaze iz Sjeverne Makedonije te su tijekom *Adventa* smješteni u obližnjim hostelima u centru grada. Kada smo ih pitale zašto sviraju svega dvije pjesme, odgovorili su kako su to pjesme koje ljudi najbolje znaju i koje rado zapjevaju. Također, Marko iz orkestra Burko Trubač rekao je kako je radnim danima zarada slaba, ali vikendom je na ulicama više ljudi, pa je i zarada bolja. Dok borave u Zagrebu, orkestri dogovaraju gaže u zagrebačkim klubovima i obližnjim gradovima poput Samobora te tako ostvaruju dodatan prihod, a dolazak na *Advent* postaje isplativ.

Iako su svirači redovno izražavali zadovoljstvo Zagrebom i zagrebačkom publikom, šecući s njima kroz grad mogle smo uočiti kako je situacija daleko od idealne te im se često upućuju rasistički i negativni komentari. Dok su jedni tek odmahnuili rukom i poslali svirače za neki drugi stol, drugi su im psovali

„mater cigansku” ili prigovarali kako Đurđevdan nema što tražiti na *Adventu* jer „nije ti ovo Srbija, bre!” Svirajući koji su vjerojatno već naviknuti na takva dobacivanja nisu se pretjerano obazirali te su samo produžili dalje, do nekog drugog stola gdje će imati više sreće. Međutim, činilo nam se kako su takvi komentari ipak bili u manjini i da se publika rado priključivala pjesmi dok bi s obližnjih zvučnika dopirala druga glazba.

S orkestrom Burko Trubač ostala sam u kontaktu i nakon što su se vratili u Sjevernu Makedoniju te sam tako jednom prilikom dobila molbu da provjerim kojim se datumima održavaju nadolazeći karnevali u Zagrebu, Samoboru i Rijeci. Čini se kako su romskim orkestrima višednevna događanja u Hrvatskoj vrijedan izvor prihoda, zbog čega se kontinuirano vraćaju.

Zaključak

Analiza *soundscapea Adventa u Zagrebu* pokazala je kako se različiti prostori obuhvaćeni *Adventom* različito zvučkovno definiraju. Iako su glavna obilježja *soundscapeova* lokacija isti (žamor i glazba), odabir glazbe prema njezinim žanrovskim odrednicama utjecao je na drugačiji sastav publike na pojedinim lokacijama poput Strossmayerova trga ili Varšavske ulice. Međutim, na Strossmayerovu trgu pokazalo se kako takvo žanrovsko planiranje nije ostalo i dosljedno te ono što je obećano promidžbom nije opstalo u stvarnosti. Nedovoljno profiliranje lokacija tako je rezultiralo neprirrodnim potenciranjem *Adventa* u njegovoj zvučnoj dimenziji i naslojavanjem različitih zvučnih podražaja. Primjerice, želi li neki posjetitelj uživati u izvedbi KUD-a ili nekog drugog ansambla na glavnoj pozornici na Trgu bana Jelačića te pritom popiti kuhano vino, on/ona može birati između sjedenja na istočnoj strani Trga – gdje se s glavne pozornice ne čuje dovoljno dobro, a istovremeno dopiru božićni „standardi” američke produkcije i/ili prolaze romski orkestri – ili posjetitelj/ica može stajati na vjetru i hladnoći ispred glavne pozornice, gdje je unatoč jakim zvučnicima i dalje izložen/a zvuku koji dolazi s istočne strane. Ovaj izdvojeni primjer zapravo nas upućuje na izostanak promišljanja o zvučkovnim dimenzijama tijekom profiliranja lokacija. Također, ukazuje na status zvučkovnih dimenzija pri planiranju: osmišljavanje je ostalo površinskim.

Slično je i s bukom u Varšavskoj, gdje je taj problem bio i najčitiji te gdje se zorno prikazuje kako – vratimo li se na trijalektiku prostora s početka ovoga teksta – materijalno i idejno planirani prostor ne mora nužno rezultirati željenim trećim prostorom, pri čemu je željeni treći prostor onaj za koji se organizatori nadaju da će nastati među posjetiteljima. Visoke zgrade u ulici zadržavaju zvuk na relativno malom prostoru, što doprinosi slušateljevoj percepciji buke. Tako je idejno planiranje Varšavske kao prostora za publiku koja uživa u elektroničkoj i hip-hop glazbi jednako uspješno privlačilo publiku i odbijalo prolaznike kojima je navedena ulica svakodnevna ruta kretanja. Problem buke ujedno je i problem negativnog zvuka koji dopire u nečiji osobni prostor, ma koliko taj prostor bio javan. Imajući to na umu, daljnje istraživanje trebalo bi proširiti na stanovnike grada koji žive u neposrednoj blizini adventskih lokacija te na pitanja o utjecaju *Adventa* na kvalitetu njihovih života.

Dvije neplanirane dimenzije *Adventa u Zagrebu*, odnosno *Advent na Džamki* te romski orkestri, primjer su intervencija u sadržaj *Adventa* koje započinju „odozdo”: od posjetitelja *Adventa* koji propituju prostor politički te glazbenika kojima je on prilika za ostvarivanje prihoda. *Advent na Džamki* možemo promatrati i kao obranu prostora kada građani osjećaju da je on ugrožen (usp. Čapo, Gulin Zrnić 2011:20).

Unatoč činjenici da se svake godine vraćaju u Zagreb kako bi svirali na *Adventu*, romski orkestri nisu dio njegova službenog programa te se čini kako ih organizatori *Adventa* ne planiraju uvrstiti u program niti ih imaju potrebu udaljiti od kućica, stoga orkestri mogu neometano obilaziti stolove dokle god nisu preglasni i nadati se da će nešto novca kapnuti u šesir. Pritom orkestri igraju na kartu prepoznatljivih pjesama i najfrekventnijih lokacija, a publika *Adventa* već je naviknuta na njihovu prisutnost. Iako je riječ o neplaniranom adventskom događanju, njihova pojava nipošto nije neočekivana, a druge ugovorene gaže u klubovima potvrđuju kako za njih postoji realan interes domaće publike, bez obzira na to što su ponekad izloženi negativnim reakcijama. Na kraju, čini se kako naslojavanje zvuka orkestra na žamor ljudi i glazbu sa zvučnika ne ometa posjetitelje kao što to zvučnici čine na drugim lokacijama poput Varšavske.

„Rezultati našeg istraživanja pokazuju da je Advent u Zagrebu uvelike oblikovan cirkulacijom ljudi...”

10 Trg Republike Hrvatske naziv je zagrebačkog trga koji je donedavno nosio naziv Trg maršala Tita.

11 Đurđevdan je pjesma grupe Bijelo dugme, nastala na melodiju tradicionalne romske pjesme Ederlezi, Nesanica je pjesma pjevača Halida Bešlića, a Kula od stakla popularni je naziv pjesme Polomiću sve što je od stakla, pjevača Seje Kalača.

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da je *Advent u Zagrebu* uvelike oblikovan cirkulacijom ljudi (usp. Čapo, Gulin Zrnić 2011:40), te da su njegove lokacije mjesta premrežena različitim značenjima što ih upisuju njihovi korisnici. Značenja pojedinih mjesta stvaraju se tijekom cijele godine, a ne samo tijekom Adventa te ona ne nastaju nužno zbog zvučne dimenzije prostora. Takvi su primjeri Trg bana Josipa Jelačića ili Zrinjevac, koji su gotovo cjelogodišnje festivalske lokacije. S druge strane u Strossmayerov trg, koji se tek odnedavno profilira kao prostor javnih okupljanja, pojedinac će lakše upisati značenja koja su uvjetovana zvučnom dimenzijom prostora, pogotovo zbog žanrovskog usmjerenja glazbe koja se ondje puštala. Neko buduće istraživanje trebalo bi mnogo detaljnije preispitati odnos organizatora prema prostoru kako bi se dobila jasnija slika o zvučnom oblikovanju pojedinih lokacija.

Krajnji je cilj našeg istraživanja izrada internetske stranice koja bi pružala uvid u zvukovnu mapu grada tijekom i nakon *Adventa*. Odabirom pojedine lokacije posjetitelj stranice moći će poslušati kako lokacija zvuči u vrijeme *Adventa* ili tijekom godine te usporediti zvučne zapise s različitim lokacija. Cilj takve javne dostupnosti snimki jest ponuditi internetskim korisnicima da osvijeste grad kroz njegovu zvučnu dimenziju te potaknuti širu raspravu o problemima koji nastaju prilikom većih manifestacija kakav je i *Advent u Zagrebu*.

Literatura:

BIJSTERVELD, Karin. 2003. "The City of Din": Decibels, Noise, and Neighbors in the Netherlands, 1910-1980". *Osis*, No. 2, Vol. 18: 173-193.

ČAPO, Jasna i Valentina GULIN ZRNIĆ. 2011. „Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta”. U *Mjesto, nemjesto: Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija, 9-65.

FELD, Steven, Keith H BASSO. 1996. „Waterfalls of Song: An Acoustemeology of Place Resounding in Bosavi, Papua New Guinea”. *Senses of Place*, ur. . Santa Fe: School of American Research Press.

FELD, Steven. 2004. „Doing Anthropology in Sound”. *American Ethnologist* Vol. 31, No. 4: 461-474.

FELD, Steven. 2015. „Acoustemology”. *Keywords in Sound*, ur. David Novak i Matt Sakakeeny. Duke University Press, 12-21.

GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2011. „Prostor i mjesto u hrvatskoj etnologiji/kulturnoj antropologiji. U *Mjesto, nemjesto: Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija, 69-110.

GUZY, Marinna. 2017. „The Sound of Life: What Is a Soundscape?”. *Folklife*, 4. svibnja. <https://folklife.si.edu/talkstory/the-sound-of-life-what-is-a-soundscape> (pristup 29. studenog 2019.)

PERYER, Peter. 2007. „The Age of Noise: Early Reactions in Vienna, 1870 – 1914”. *Journal of Urban History* 33(5): 773-793.

ŠAKAJA, Laura. 2011. „Mjesto u diskursu humane geografije”. U *Mjesto, nemjesto: Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija, 111-129.

ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ, Nevena. „Fenomenologija”. 2016. U *Misliti etnografski: Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*, ur. Tihana Petrović Leš i Luka Šešo. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Hrvatsko etnološko društvo, 13-33.

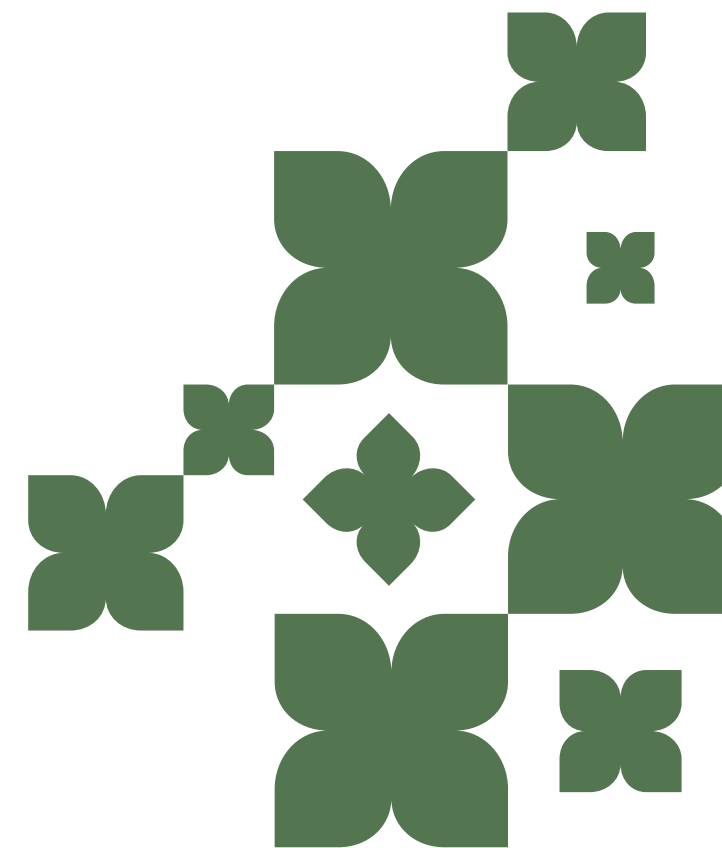
Izvori:

„Bread and Roses”. *Zinn Education Project*. <https://www.zinnedproject.org/materials/bread-and-roses-song/> (pristup 10. veljače 2020.)

„Opći letak magnolija”. *Tris.com.hr*. <http://tris.com.hr/wp-content/uploads/2018/05/Op%C4%87i-letak-magnolija-2018-04-30.pdf> (pristup 1. prosinca 2019.)

„Program otvorenja Adventa u Zagrebu”. *Adventzagreb.hr*. <https://www.adventzagreb.hr/ne-pro-pustite> (pristup: 13. svibnja 2019.).

PALUMBO, Mike. „The Spanish Civil War”. *20th Century History Song Book*. <http://20thcentury-historysongbook.com/song-book/world-war-ii/the-spanish-civil-war/>

„Dobro smo i obitelj smo.“ Iskustva jedne dugine obitelji u Hrvatskoj

–Matija Krizmanić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

„Verbalizacija vlastite seksualnosti istovremeno je afirmacija svojeg identiteta koja dolazi iz osobe kao i afirmacija koja dolazi od bližnjih.“

U ovom se radu bavim istospolnim majčinstvom. Svrha je istraživanja prikupiti biografska iskustva majčinstva lezbijskih majki te pridonijeti razumijevanju i društvenoj prihvaćenosti novih oblika obitelji. Širi interes istraživanja postižem biografskim narativom dviju lezbijskih majki, razgovorom o njihovom individualnom življenom iskustvu, dok je uži interes istraživanja razumijevanje identiteta majki, interseksionalnosti njihovih pozicija i iskustava, ali i pregovaranje njihova seksualnog i majčinskog identiteta. Cilj je ovoga rada istražiti kako se može izgraditi dugina obitelj u Hrvatskoj i kako je grade moje kazivačice.

KLJUČNE RIJEČI: queer antropologija, istospolno majčinstvo, biopolitika, reprodukcija, biografski intervju

Uvod

Tema obitelji posljednjih je nekoliko godina popularna tema u hrvatskim medijima i političkim kampanjama. U društvu u kojem primjećujemo proces retradicionalizacije vrijednosnog sustava hegemonijskog i heteronormativnog diskursa (usp. Đurin 2017:335-336), kao što je to u Hrvatskoj, nažalost, ne pronalazimo mnogo prostora za toleranciju i razumijevanje različitih oblika i praksi obitelji. Pitanja obitelji često bivaju rigidno određena, preskriptivna, shvaćena u okvirima heteronormativnog patrijarhata, isključujući mogućnosti drugačijih oblika i struktura koje s njim nisu u skladu. U prilog takvu razmišljanju ide primjerice dostupnost medicinski potpomognute oplodnje. Naime Zakon o medicinski potpomognutoj oplodnji (NN 86/12) člankom pet definira kako je medicinski potpomognuta oplodnja dostupna heteroseksualnom bračnom ili izvanbračnom paru u svrhu liječenja neplodnosti. LGBT+ parovi, kao ni heteroseksualne osobe izvan zakonski priznatih (heteropatrijarhalnih) intimnih veza, nemaju pristup biotehnologiji medicinski potpomognute oplodnje u Hrvatskoj. U stranoj literaturi istospolno roditeljstvo¹ nudi perspektivu za nova promišljanja kategorije obitelji, ali i života ljudi nenormativne seksualne orijentacije, kao i za kritiku roda, rodnih uloga, identiteta, seksualnosti te pravne uređenosti i kontrole (usp. Weston 1997, Boellstroff 2007, Kantsa & Chalkidou 2014). Međutim istraživanja istospolnog roditeljstva još su uvijek rijetka pojava u hrvatskom kontekstu, no postoje slična istraživanja u poljima psihologije i pedagogije (usp. Maričić et al. 2016; Bartulović i Kušević 2017).

Cilj je ovoga rada prikazati živote dviju majki te njihove izazove u izgradnji vlastite dugine obitelji² kroz metodu biografskog intervjua. Za razliku od brojnih studija koje se bave tematikom *queer* roditeljstva ovaj rad nema kapacitete prosuđivati kvalitetu roditeljstva, longitudinalno pratiti psihološko i sociološko (samo) poimanje djeteta niti na bilo kakav način valorizirati sam proces

ili način roditeljstva. U ovom istraživanju usredotočio sam se upravo na iskustvo majčinstva u duginoj obitelji. U tom pogledu, zanimao me identitet majki, ponajprije njihova iskustva seksualnosti, zatim njihov put do majčinstva i, konačno, kako se može stvarati dugina obitelj iz pozicija lezbijskih majki u Hrvatskoj. Proveden je jedan intervju u trajanju od dva sata u kojem sam se, s manje ili više sreće, doticao života sugovornica koje su me primile u svoj dom. U radu su imena sugovornica zamijenjena pseudonimima radi zaštite njihove privatnosti.

Put do majčinstva

Marinčić et al. (2016) predstavljaju nekoliko strategija, odnosno putova kojima LGBT+ parovi potencijalno mogu postati roditelji s obzirom na nemogućnost posvajanja.³ Četiri strategije kojima se ostvaruje lezbijska dugina obitelj jesu: djecom iz heteroseksualnih veza, posvojenjem, potpomognutom oplodnjom i surogat majčinstvom, pri čemu djeca začeta u istospolnoj zajednici mogu biti začeta i u zajedničkom roditeljstvu.⁴ Kod potpomognute oplodnje razlikujemo institucionalnu i neinstitucionalnu, ali je institucionalna umjetna oplodnja u Hrvatskoj rezervirana za neplodne heteroseksualne parove.

Moje su sugovornice ukazale na različite strategije „potpomaganja“ u neinstitucionalnom kontekstu. Tako primjerice opisuju: „(...) *kućne radinosti, ima puno načina, ima onih sa špricom... mi smo to puno elegantnije odradili... menstrualne čašice se znaju koristiti i vani kao [što] i strejt parovi koriste kao pomoć pri začecu i ništa, on bi otišo u kupaonu, uzorak u čašicu, Ana bi to prenijela meni u sobu, ja bi si insertirala čašicu i to bi bilo to. Poprilično jednostavno, bio je to proces di sam ja morala svoje cikluse pratiti šest mjeseci, kad je ovulacija trebalo je sve tajmirati i to je to. Poprilično je bilo sve jednostavno, bez tabua, o svemu smo otvoreno pričali tako da... jako važno.*“ [Marina]

¹ Prilikom uporabe termina istospolnog roditeljstva/majčinstva/očinstva radim distinkciju između homoseksualnih roditelja koji mogu svoj put k roditeljstvu ostvariti s djecom iz heteroseksualnih veza (pritom napominjući da seksualna orijentacija nije određena unutar pojma – promjenjiva je) i istospolnih roditelja koji su svoj put k roditeljstvu ostvarili unutar veze s istim spolom.

² Termin dugina obitelj označava obitelj u kojoj je jedan od roditelja ili u kojoj su oba roditelja LGBT+ osobe.

³ Prema Zakonu o udomiteljstvu (NN 115/18), LGBT+ osobe nisu predviđene kao udomitelji. Međutim u prosincu 2019. presudom Upravnog suda Ivo Šegota i Mladen Kožić postali su prvi LGBT+ par u životnom partnerstvu kojem je dopušteno posvajanje djeteta. (F.P. 2019)

⁴ Zajedničko roditeljstvo ili co-parenting odnosi se na način roditeljstva, odnosno odgajanja djeteta u dogovoru između dvaju parova koji dijele odlučivanje o djetetu i koji na točno određen i dogovoren način odgajaju dijete (Polášková 2007; Bos 2013)

Iako „poprilično jednostavno”, proces „kućnih radinosti” vrlo je simbolički obilježen. U narativu kazivačica čin oplodnje opisan u gornjem citatu nalikuje na ceremoniju u kojoj kazivačice zajedno sudjeluju u intimi svoje spavaće sobe i tako same zajednički započinju graditi svoju duginu obitelj.

Uloga donora iznimno je bitna. On mora biti pouzdan i otvoren, upoznat s cijelim procesom, ali i s granicama koje ima naspram djeteta:

„to je zapravo bio ključni moment da smo mi pristali na ovakav način ovoga... dakle inseminaciju i sve te stvari... mislim, mi smo zadovoljni s tim. Kako će se dalje razvijati... ha, takvi aranžmani su uvijek rizik, je jeftino, je zgodno ti je, super ti jer znaš 'ko je, ako se išta dogodi, možeš nekak', da ima... ne znam, neke bolesti ili 'ko zna čega, onak', dobro ti dođe, s druge strane, ljudi su ljudi pa nikad ti ne možeš sto posto biti siguran. Evo mi imamo jako puno sreće, al' uvijek upozoravam druge parove da ak ulaze u takve aranžmane, da su izuzetno riskantni, jer ljudi se predomisle.” [Ana]

Ana i Marina

Ana i Marina moje su kazivačice. U trenutku kazivanja Ana ima četrdeset i jednu, a Marina trideset i pet godina. Kako za sebe kažu, pripadaju „geek okolini” u kojoj su se i upoznale. U vezi su šesnaest godina, a u „braku” zadnje tri, brakom smatrajući sklopljeno životno partnerstvo. Imaju sina stara tri i pol godine, a žive u jednom sasvim običnom kvartu u gradu Zagrebu. Za sebe kažu da pripadaju srednjoj klasi i, kako kažu opisujući svoj društveni i ekonomski status, one su „malo gore, malo dole”. Ana je rođena u Zagrebu, gdje je završila srednju školu prije nego što je otišla studirati u drugi grad. Kako je odrasla u konzervativnoj obitelji, nije u prvi mah osjećala prema Marini ono što osjeća sada. Njihova veza razvijala se iz prijateljstva dok nije prerasla u životno partnerstvo i obitelj. Marina je rođena u obitelji koja se sastojala od roditelja i starijeg brata u Zagrebu, gdje je uglavnom i živjela cijeli svoj život.

Marina svoje odrastanje u Zagrebu u svojoj obitelji ne smatra posebnim, štoviše, vidi ga kao prosječno.

„Rodila sam se u Zagrebu. Roditelji su mi još uvijek u braku. (...) Imam starijeg brata... ne znam, rekli bi da smo neka srednja klasa. Malo gore, malo dolje. Imala sam poprilično normalno djetinjstvo, ništa sad ekstra posebno, super loše, baš neko, prosjek, do onda ovoga svega...” [Marina]

O svojoj seksualnoj orijentaciji nikad nije promišljala. Štoviše, svoje seksualne orijentacije postala je svjesna tek kad je upoznala Anu i kada su shvatile, postepenim druženjem, da osjećaju jedna prema drugoj nešto više od samog prijateljstva:

„(...) to nisam nikad razmišljala. O tome, dosta sam tak... ajmo reć' zatvorena što se toga tiče odrastala, ne znam dal' sam tek u srednjoj shvaćala da postoji taj... pojam recimo ... da ima riječi za takve stvari i to... ja sam dosta bila u nekakvoj tako normativnoj okolini odrastala i nisam nikoga znala, i moji roditelji nisu nikoga znali, tako da... nije bilo sad put, neg' se jednostavno dogodilo, kad smo se mi upoznale. Nismo ni jedna druga bila sa drugim osobama ženskog spola prije jedne druge, ne? (...) ja sam prije bila sa dečkom, i ona je baš u tom trenu kad su se među nama počele razvijati osjećaji ... baš je bila s jednim dečkom tada (...) onda [je] shvatila u jednom trenu da će se uvijek pitat „what if...” ako ostane s njim i da ne osjeća isto prema njoj, prema njemu što i prema meni pa su oni prekinuli i tako su se onda nekak' spontano počele razvijati stvari među nama. Prvo najbolje frendice, pa onda smo našle one kao aaa romantična prijateljstva su ono u povijesti postajala, postojala između žena, znaš, pa možda je to tó, znaš, ovo-ono i jedno-

Pozicija donora jasno je ispregovarana na početku, no ona nije bez rizika. Donor stoji izvan obitelji, ali Ana i Marina kazale su da, ukoliko njihov sin bude htio upoznati donora, imat će tu priliku.

„Uloga donora iznimno je bitna. On mora biti pouzdan i otvoren, upoznat s cijelim procesom, ali i s granicama koje ima naspram djeteta.”

stavno je to onda imalo neku progresiju. Njoj je dosta bilo problematično što je ona u vrlo, ajmo reć' konzervativnoj katoličkoj obitelji odgajana, pogotovo, najviše po pitanju seksualnosti.

Ana, kao žena koja je „odrasla strejt” u katoličkoj obitelji i čiji su roditelji po pitanjima seksualnosti zatvoreni, svoju je seksualnost proživljavala ovako:

„(...) ja sam realno cijeli život odrasla kao strejt osoba, se to može tako reći... zbog toga moji roditelji su... jako liberalni što se tiče... načelno koliko katolici mogu bit... osim pitanja seksualnosti. Seksualnost je za njih vrlo (...) vrlo konzervativno strogo gledaju na sve, od predbračnih odnosa... sve, masturbacije do... ovo im je užas. Ovo je, ovo je njima baš bolna točka.”

Tijekom svog odrastanja Marina je oduvijek željela imati svoje dijete. To je misao koja ju je pratila odmalena i želja koju je konačno, uz veliko zalaganje i podršku svoje partnerice, i ostvarila: „Kad sam imala jedanaest godina negdje [smijeh]. To je nešto što je oduvijek bilo sa mnom. Želim imati dijete jednog dana... i ja sam se, kad sam imala jedanaest godina, vid'la sam se kak' ću u ranim dvadesetima već bit u braku... tada je to brak bio zamišljen s muškarcem i da ću već imat u ranim dvadesetima i prvo dijete... al' kak' to tipično bude...”

Uz nju je bila njezina partnerica Ana, koja nije željela imati dijete, ali Marina opisuje tu različitost ovako:

„Ana generalno nije za imat' djecu i to je... tu je bilo puno dogovora i svega... i ona je odlučila da ne želi da ja požalim nešto u svom životu, to je bila svjesna, zajednička odluka. Oke, dobro, idemo u to sve skupa, samo je onda bilo pitanje, kad?”

Želja i odluka za roditeljstvom, kao i sama realizacija te želje, Ani i Marini nisu predstavljale probleme u odnosu. Glavni izazov bio je zakonodavstvo kojem možemo pripisati većinu strahova koje kazivačice danas osjećaju. Međutim dolazak djeteta promijenio je mnogo aspekata njihovog života. Prema kazivanjima, Marini je njihov sin značio ostvarenje njezinih želja iz djetinjstva, a Ani ljubav prema svojoj obitelji i mnoge promjene u dotadašnjem načinu života Iako za njih nije bila iznimno teška, odluka „autanja”, odnosno izlaska iz ormara, čin je koji bi svi istospolni roditelji trebali učiniti, između ostalog i zbog djeteta:

„(...) dakle mi napominjemo ljudima specifičnosti našeg cijelog slučaja na kaj da paze, kak' ovo, kak' ono, ali jedna od isto bitnih stavki, jednog dana kad se baš odluče, nema, ono... nema klozeta. Ono, ormar ne postoji. Zaboravite si ormar! Ne smijete si, ne smijete radi djeteta to radit', bit' u ormaru (...)” [Ana]

Taj dio izuzetno je važan korak ili, bolje rečeno, pretkorak koji istospolni roditelji moraju učiniti prije nego što krenu na svoj put prema istospolnom roditeljstvu. Ujedno je to i korak neprestane samoidentifikacije te proces s kojim se nije lako nositi, pogotovo u netolerantnim obiteljskim i društvenim okolinama. Verbalizacija vlastite seksualnosti istovremeno je afirmacija svojeg identiteta koja dolazi iz osobe kao i afirmacija koja dolazi od bližnjih. Kazivačice su u svojim narativima često perpetuirale ovakvo viđenje iskoraka iz ormara (coming out). Tako primjerice Anino iskustvo izlaska iz ormara ima „olakšavajuću okolnost” koja leži u relativnoj financijskoj neovisnosti zbog koje je ona, ali i njezina obitelj, imala prostora nositi se s Aninom seksualnošću:

„(...) samo što moji nisu to saznali tak da sam se ja autala, nego su saznali zato što sam im rekla da sam se zaljubila u curu, pa jel tako... da, nije to baš tak' sjajno prošlo kak' sam si ja mislila da će to proć', ali... olakšavajuća okolnost je, ja sam već bila gotova s faksom, pos' o sam imala, potpuno druga priča gdje ono teško ti je i plačeš se i grozno je i ne znam... svađe i to, ali s druge strane, ne ovisiš fizički, materijalno, ni na koji način, a to je... možda, mislim... to je puno značilo tako da je meni bilo nekak' kao recimo lakše... mislim, teško ti je, kak' god okreneš, ali sigurno puno manje grozno nego kad si, ne znam, primoran bit u istom kućanstvu, a vlada oluja...”

„Glavni izazov bio je zakonodavstvo kojem možemo pripisati većinu strahova...”

Na temelju ovog kazivanja vidi se ta dualnost i dvosmjernost procesa iskoraka kako je ranije opisano. Nositi se s iskorakom iz ormara nije jedinstveno i jednoznačno iskustvo te on nikad ne zahvaća samo osobu koja objavljuje svoju seksualnu orijentaciju (ili istospolnu vezu kao u Aninu slučaju). Nema potrebe ovdje posvetiti više pozornosti izlasku iz ormara jer on nije fokus ovoga rada. Ipak, važno je napomenuti kako je izlazak iz ormara proces koji počiva na pretpostavci nečije (ne)normativnosti u vidu seksualnosti, što je vidljivo i iz narativa kazivačice (usp. Weston 1997).

Porod i procedure

Za Anu i Marinu put do roditeljstva bio je pun prepreka. Odluka za roditeljstvom, iako zajednička i dogovorena, zahtijevala je mnogo strpljenja i odgovarajuće financijske prilike:

„Uvijek čekaš pravi trenutak, financijsku stabilnost, stambeno pitanje riješeno ovo-ono... onda smo rekli... ne bumo nikad tak'. I onda smo baš stvari posložile nekako (...) i na kraju smo išli sa opcijom donora i u tom trenu kad smo rekly 'da' tako su nam se brzo i dobro sve kockice posložile da smo obavili sva testiranja, sve prošli... i ajmo početi, iz trećeg pokušaja – evo ga.” [Marina]

Nakon što su se „kockice posložile” i nakon saznanja da je trudna, Marini je uslijedilo još jedno, manje ugodno saznanje: „Imala sam hiperemezu. To je jako jako puno povraćanja. (...) tak da sam par puta ležala u bolnici na infuzijama jel nisam mogla nikako... nakon što bi dvanaest puta doma zaredom sat-dva povraćala, ništa... u auto i u hitnu, nema druge i tamo na infuzijama.”

Kao neprepoznato medicinsko stanje, hiperemeza se tretira simptomski, odnosno tretiraju se sekundarne posljedice samoga stanja. S narušenom kvalitetom života Marina je velik dio trudnoće provela u mirovanju. Nasuprot tome kazivačice smatraju da ih osoblje bolnice nije tretiralo drugačije od drugih iako nisu skrivale svoje partnerstvo. Marina se i danas čudi svojoj tadašnjoj izdržljivosti, no Ana je partneričino stanje prolazila kroz traumu:

„Pa mislim, bilo je super, bilo je super dok nije ona počela povraćat. Onda sam se usrala živo, to je... to je najveći strah... i ta... ovoga... um... dakle s jedne strane, ja ne mogu ništa puno napraviti, ne mogu se praviti da se ne događa, šta meni živce ždere i ja se s tim ne nosim baš... možda na najbolji način, ali muči te, kad je to tvoja osoba s kojom si ti, do koje ti je užasno stalo i vidiš šta se događa. (...) Tak da velim, do onog trena kad smo mi zapravo počeli uživati u roditeljstvu, mi smo već bile gotove. Mi smo bile iscrpljene, istraumatizirane, van sebe... (...) Stvarno ono držanje za zubima za, za život [smijeh] i jedino što znaš i šta je jedino bitno, da je on dobro i da je to privremeno. To su meni svijetle točke, ali sjećam se jako dobro tog osjećaja, dan kad je ona rađala, strah, to ono... bio je vrhunac svih strahova di sam ja mislila da ću se srušiti negdje onako... da ću se sam zgasiti onako... ali, ovoga... odmarširala sam s tobom do kraja, sve, sve. „Hoćete vidjet?” „Nee.”, ne bebū nego cord, ne, reko fala, ne.”

Ana je nakon poroda dobila i: „Parental leave. (...) jednako kao i bilo kome i da je ono, hetero par onda bi recimo tata dobio ekstra par dana za dijete i tak su i meni dali najnormalnije. To je cool.”

Nakon što su prošli trudnoća i porod te sve brige koje su s njima došle, s obzirom na to da je otac proglašen nepoznatim pri porodu, Marina je morala otići u socijalnu službu zbog „regularne procedure” koja podrazumijeva njezinu izjavu o poznavanju prava djeteta, a koja se pokreće prijavom socijalnoj službi zbog neimenovanja oca djeteta:

„Bili smo pozvani (...) Prvo kad se on rodio u bolnici ti moraš prijaviti 'ko je otac, ovo-ono i sve to, nakon poroda, u roku od trideset dana treba u matični ured reć' koje je ime djeteta, prijaviti 'ko je [otac] i sve to... super ti je, onako, nakon trideset dana nakon poroda, ja ne mogu nigdje, ništa i to je bilo tata me vozi onak': „daj malo lakše vozi, oke, ležeći policajci, oke, spremna sam, pređi...” takva je situacija bila ono da ti rokovi... da mama mora fizički doć' tamo je katastrofa. Da se to ne može online ili veći rok dat da se te stvari odrade i onda ti je tamo ak' ti kažeš da je otac nepoznat, oni te moraju prijaviti socijalnoj službi. I onda te socijalna služba zove, tak su mene zvali, da kod njih treba doć'... al', ništa strašno, to je regularna procedura gdje te oni opet pitaju za ime oca, nepoznat, oke, znate koja su prava djeteta, znam, potpišite tu da znate... potpišem, i to je bilo to. Ono, duže je trebalo da čovjek natipka moje podatke u dokument, al' to je ono, znate prava, znam. Niko te niš' ne pita.” [Marina]

Nakon toga Ana i Marina su započele proces ostvarivanja Anina statusa partnera-skrbnika:

„Dobili smo poziv za socijalno kad je krenula ova procedura. Bili smo tu u socijalnoj. Upoznali smo socijalnu radnicu i psihologa i taj prvi sastanak smo svi skupa nešto pričali i onda su rekli da Ana mora doć' na testiranje koje generalno prolaze i oni koji usvajaju i oni koji idu na procjene i sve to. I onda nam na kraju kaže: 'Aha, dobro, oke, evo mi smo zaključili da dijete ne treba pravnog zastupnika', mi onak'... šta, kaj se to uopće ono... zato sam i ja morala doć' jel su oni morali procijeniti dali je meni u interesu zaštita djeteta na prvom mjestu. Jel onda oni ako procijene da ne, onda oni djetetu drugog zakonskog zastupnika dodijele, ali očito smo im bili oke pa su rekli da je sve to oke. Ani su rekli, mi ćemo napraviti odmah

ova testiranja jel će to možda tražiti na sudu, pa da budemo spremni, da oni kažu ajmo to napraviti – evo mi imamo to već unaprijed.” [Marina]

Međutim nakon rođenja pokazalo se kako birokracija u ustanovama nije spremna za dugine obitelji:

Ana: „Mislim gle, za očekivat je, nama su se u Centru za socijalnu skrb, kad sam rješavala testove radi skrbištva, su mi se ispričavali jer eto nisu prilagodili obrasce, dakle jezično, ja rek'o: 'Fakat nije bed'. Mi smo prvi, mislim nemojte se ispričavat...”

Marina: „'Di god da popunjavamo papire za vrtić i sve to, otac-majka, otac-majka, otac-majka'”

Ana: „Da.”

Marina: „Onda mi prekrizimo.”

Ana: „Roditelj. Ili u mama-mama.”

Nakon zadnje četiri godine velikih promjena u životu Ana i Marina svoje živote planiraju u maniri:

„(...) spavanja i putovanja... ne znam. U Hrvatskoj. Za sad ne planiramo van, vani nemreš ništa promijeniti, a i nije svugdje tak' kak' pričaju. Imamo [ovdje] dosta puno prijatelja, imamo svoje pleme. I to i moje roditelje koji puno znače [sinu] i on njima, jako su povezani i ne bi htjeli to prekidat, taj odnos, tu vezu, a znam da to njemu dugoročno će to samo bit dobrobit? Sad sa dva posla i dvije plaće mi možemo sasvim oke ovdje živjeti, jednom sad kad pokrpamo jel sam ja sad počela krajem devetog mjeseca radit.” [Marina]

Transgeneracijska pomoć djeda i bake igra bitnu ulogu u životu Ane i Marine, kao i u životu njihova sina. Da bi razvili odnos s unukom, djed i baka ga čuvaju jednom mjesečno, dok majke imaju vikend za sebe. Takva veza uvelike omogućava nastavak emocionalne povezanosti para i osjećaj kontinuiteta u razdoblju velikih promjena te daje vremena za predah i skupljanje snage za daljnja planiranja (usp. Weston 1997). Iako je u slučaju Ane i Marine riječ o biološki povezanim baki i djedu u odnosu s unukom, Weston (ibid.) donosi iznimno zanimljive slučajeve nebiološkog srodstva definirano unutar LGBT zajednice preko ljubavi i bliskosti te kontinuiteta u odnosima.

Prema istospolnom roditeljstvu ili regulaciji iregularnog roditeljstva

Prije nego su Ana i Marina krenule u stvaranje obitelji, Marina je saznala svaki detalj kojim je mogla utjecati na ishod trudnoće, od praćenja menstrualnih ciklusa do zakonski uređenih regulacija i Duginih obitelji⁵. Za Dugine obitelji Ana i Marina saznale su preko prijatelja koji je jedan od koordinatora udruge i koji im je preporučio dolazak na druženje. Na prvome druženju od lezbijskog para i istospolnog para očeva saznale su što očekivati na svome putu do roditeljstva. Kasnije Ana i Marina postale su te koje će druge ljude navoditi kroz prostor između zakona. Time, ali i svojim postojanjem kao obitelj, društvena i kulturna struktura koja opstaje i funkcionira te uspješno nadilazi izazove hrvatskog zakonodavnog okruženja, kazivačice njeguju „mikroaktivizam”. U ranijem iskustvu, iskustvu prije djeteta, aktivizam nije bio toliko izražen u iskustvu kazivačica, no danas je tema aktivizma postojana u Aninu narativu:

„Drago nam je na neki način taj mikroaktivizam zapravo ostvarivati kroz samu činjenicu da smo tu i da smo otvoreni i autani. Evo, sad se sve više i više veselimo svemu šta nam slijedi. Filmove koje ćemo podijeliti s njim jer volimo te stvari, pomalo će igre moć' početi hvatat, pomalo ćemo ga nakačivati na video-igre kad će moć' bit malo veći, pa ćemo moć' putovat' kak' se spada i zafrkavat'. I super mi je ono, mislim vidjet' u djetetu kak' se razvija osjećaj za humor i zafrkanciju i te sve stvari.”

Dakle „mikroaktivizam” predstavlja pasivnu borbu protiv sustava samim postojanjem u „prostoru između zakona” (usp. Kantsa i Chalkidou 2014:86), ali i aktivnu borbu, u smislu upućivanja ili „konzultiranja” drugih LGBT+ parova koji žele ostvariti roditeljstvo:

„Jedne su išle isto sa poznatim donatorom k'o mi, jedne su iz Danske naručivale spermū, al' kak' volim reć', to je sve naša škola [smijeh], jel smo konzultacije kako

⁵ Dugine obitelji građanska su udruga koja okuplja LGBT+ parove i osobe koji imaju djecu, planiraju ili žele djecu ili se žele informirati o duginim obiteljima.

pratit ovulaciju i koje testove, onda smo o svemu tome pričali... i svima kažemo što su ove ženske rekne na tom prvom druženju Duginih šta smo bile: moraš biti autan. Ti nemreš bit ne autan i imat dijete. Zato što se ti sa djetetom autiš na svakom koraku.” [Marina]

Uloga mikroaktivizma u aktivnoj borbi jest podizanje svijesti o postojanju drugačijeg tipa i strukture obitelji te borba za pravo na roditeljstvo. Kolektivizacija u smislu Duginih obitelji zato predstavlja suprotnost Aninu pojmu – makroaktivizam. Istospolni se roditelji na konzultacijama koje prolaze na putu do roditeljstva upućuju na razne mogućnosti koje imaju na raspolaganju:

„Tu smo se onda bili povezali sa Duginim obiteljima u začecima i upoznali neke ljude, čuli njihove priče, saznali koje su nam bile mogućnosti, uglavnom su bile jako skupe mogućnosti” [Marina]

Pod regulacijom i restrikcijom te pritiskom hegemonijskog i heteronormativnog biopolitičkog diskursa dolazi do razvijanja „zaobilaznih” strategija ostvarivanja prava koje regulacija ograničava. U tom „prostoru između zakona” u različitim uvjetima javljaju se različite strategije, više ili manje unutar okvira zakona. Kao jedini prostor ostvarivanja želje za roditeljstvom, prostor izvan okvira zakona može predstavljati određene opasnosti i rizike. U takvu prostor Ana i Marina grade svoju duginu obitelj. Međutim kao što su Ana i Marina spomenule, druge, vrlo skupe mogućnosti podrazumijevaju uključivanje u prekograničnu reproduktivnu njegu, poznatiju kao reproduktivni turizam (usp. Nahman 2016). Takav pristup zaobilaznja biopolitika vlastite države podrazumijeva prekogranično putovanje te sudjelovanje u globalnoj bioekonomiji kojom se individualne, često restriktivne biopolitike u državi zaobilaze, te vraćaju moć odlučivanja nad pravom za roditeljstvom u ruke perspektivnih roditelja (usp. Mamo 2018). Međutim takva putovanja uz samo putovanje uključuju i plaćanje tretmana u specijaliziranim klinikama. Prema tome bioekonomija i reproduktivno putovanje postaju višemilijunski globalni posao pod čijim se okriljem razvijaju reproduktivne rute i reproduktivna čvorišta.⁶ Participacija u takvim bioekonomskim odnosima često zahtijeva velika financijska sredstva, te se takav tip ekonomije smatra stratificiranim (usp. Crozier 2015). Važno je pritom napomenuti da je ovakav način ostvarivanja prava na roditeljstvo učestao kod heteroseksualnih, ali i kod homoseksualnih parova. Utoliko se zajedničko roditeljstvo (eng. *co-parenting*), koje se mora temeljiti na dobroj komunikaciji, konstituirati kao prihvatljiva alternativa u stvaranju duginih obitelji, zajedno sa svim rizicima koje sa sobom donosi (usp. Polášková 2007).

U svakom slučaju, hrvatski model zakonske regulacije roditeljstva zapravo ima dvije mogućnosti: ili će proizvoditi razlike u financijskim sposobnostima u zajednici koja ionako trpi konstantne pokušaje marginalizacije, nasilje i diskriminaciju (v. Milković 2013) ili će potaknuti potencijalno opasna izlaženja iz zakonskih okvira. Treća je mogućnost napuštanje sadašnjeg modela regulacije roditeljstva.

⁶ Reproductivne rute (reproductive pathways) označavaju smjerove kretanja reproduktivnih migracija, dok reproduktivna čvorišta (reproductive hubs) označavaju središnja mjesta za ostvarivanje reproduktivne njege (usp. Adrian i Kroløkke 2018).

Zaključak

Ukazujući na hegemonijski heteronormativni diskurs reprezentiran u obliku zakonskih restrikcija i regulacija koje istospolne roditelje svrstavaju na same margine propisanosti, ispričao sam priču dviju majki koje u sasvim običnom kvartu u gradu Zagrebu žive i odgajaju sina.

Nakon svih izazova koje su prošle tijekom procesa gradnje dugine obitelji uspjele su u svojim ciljevima. Iako ima mnogo tema koje ovim radom nisu pokrivene i koje su se tek otvorile nakon provedenog intervjua, nadam se da ovim kratkim uvodom u retrospektivu života Ane i Marine

počinju buduća kulturnoantropološka istraživanja istospolnog roditeljstva te ukazivanje na izazove i probleme s kojima se takvi roditelji susreću.

Nadalje zaključujem kako drugost koju naoko uviđamo u istospolnim obiteljima zapravo nije drugost u konceptualno-epistemološkom smislu, već u političkom i zakonsko-regulativnom smislu, gdje je ovaj tip obitelji naprosto smješten na margine, u sive zone ili sakrivene brazde zakona koje zasad ne dopiru do življenog iskustva mojih kazivačica, no tek će obuhvatnije istraživanje zaći u život u „prostoru između zakona”. Konačno, dugine obitelji svojim postojanjem podsjetnik su heteronormativnom diskursu da u globalizirajućem svijetu „prostor između zakona” postaje sve veći.

Literatura:

ADRIAN Stine Willum i Charlotte KROLØKKE. 2018. „Passport to Parenthood: Reproductive Pathways In and Out of Denmark”. *Nordic journal of Women's studies* 26/2:112-128.

BARTULOVIĆ, Marija i KUŠĆEVIĆ, Barbara. „Queering the White Picket Fence: a social justice take on heteronormative parenting”. *Multicultural Education Review* 9/1:11-29.

BOELLSTROFF, Tom. 2007. „Queer Studies in the House of Anthropology”. *Annual Review of Anthropology*. 36:17-35.

CROZIER, G.K.D. 2015. „Reproductive Travel and Tourism”. U *The Routledge Companion to Bioethics*, ur. John D. Arras, Elizabeth Fenton i Rebecca Kukla. New York: Routledge, 393-402.

KANTSA, Venetia i Aspa CHALKIDOU. 2014. „Doing Family „In the Space Between the Laws. Notes on Lesbian Motherhood in Greece”. *lambda nordica* 19/3-4:86-108.

MAMO, Laura. 2018. „Queering reproduction in transnational bio-economies”. *Reproductive BioMedicine and Society Online* 7/1:24-32. [https://www.rbmsociety.com/article/S2405-6618\(18\)30029-7/fulltext](https://www.rbmsociety.com/article/S2405-6618(18)30029-7/fulltext) (Pristup 06.12.2019.)

MARIČIĆ, Antonija, Marina ŠTAMBUK, Maja TADIĆ-VUJČIĆ, Sandra TOLIĆ. 2016. *Ja nisam gej mama, ja sam mama. Roditeljstvo LGB osoba u Hrvatskoj*. Zagreb: Jesenski i Turk.

MILKOVIĆ, Marina. 2013. *Brutalna stvarnost: Istraživanje o nasilju, diskriminaciji i zločinu iz mržnje protiv LGBTIQ osoba u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Zagreb Pride.

NAHMAN, Michal Rachel. 2016. „Reproductive Tourism: Through the Anthropological ‘Reproscope’”. *Annual Review of Anthropology* 45/1:417-432.

POLÁŠKOVÁ, Eva. 2007. „The Czech Lesbian Family Study: Investigating Family Practices”. U *Beyond the Pink Curtain. Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe*, ur. Judit Takács i Roman Kuhar. Ljubljana: Mirovni inštitut, 185-198.

WESTON Kath. 1997. *Families We Choose. Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.

Izvori:

F.P. 2019. „Životni partneri Ivo i Mladen imaju pravo udomiti dijete”. *HRT vijesti*. 21.12.2019. <https://vijesti.hrt.hr/568138/zivotni-partneri-ivo-i-mladen-imaju-pravo-udomiti-dijete> (pristup 27. 12.2019.)

Zakon o medicinski potpomognutoj oplodnji (NN 86/12). <https://www.zakon.hr/z/248/Zakon-o-medicinski-pomognutoj-oplodnji>. (Pristup: 06.12.2019.)

Zakon o udomiteljstvu (NN NN 115/18). <https://zakon.hr/z/485/Zakon-o-udomiteljstvu> (pristup 06.12.2019.)

Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola (NN 92/14, 98/19). <https://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola> (Pristup: 06.12.2019.)

(De)konstrukcija sjećanja na omladinsku radnu akciju „Sava 74.“: od krađe margarina do „druženja raznih“

– Nikolina Novaković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

„U njegovu sjećanju uočavamo distinkciju autobiografskog i povijesnog sjećanja, koja se odnosi na to da je autobiografsko ono sjećanje na događanja koje je pojedinac osobno doživio, a povijesno percepcija prošlosti kakva se prenosi pisanim izvorima, usmenom predajom i različitim inscenacijama povijesti...“

Ovaj rad bavi se studijom slučaja sjećanja na radnu akciju „Sava 74.“, konkretnije gradnju savskog nasipa u blizini Karlovca. Istraživačka pitanja koja se postavljaju su kako je oblikovano to sjećanje, 45 godina nakon; čega se kazivač najviše sjeća te kako se njegovo sjećanje razlikuje od sjećanja u teorijskom i medijskom diskursu. Glavne metode rada su intervju i analiza naracije kazivača koji je u radnoj akciji „Sava 74.“ sudjelovao kao dvadesetogodišnjak. Cilj je rada stoga je donijeti etnografiju pojedinačnog u okviru antropologije društvenog sjećanja i antropologije postsocijalizma.

KLJUČNE RIJEČI: radna akcija, sjećanje, socijalizam, gradnja savskog nasipa

Uvod

U ovom ću radu pokušati (de)konstruirati sjećanje jednog pojedinca, ujedno i kazivača u ovom istraživanju, na omladinsku radnu akciju „Sava 74.“ u kojoj je sudjelovao kada je imao 20 godina. Omladinske radne akcije bile su masovne radne akcije koje su organizirale i provodile vlasti bivše Jugoslavije u razdoblju od 1941. do 1987. godine čiji su sudionici bili mladi okupljeni putem Saveza socijalističke omladine. Najčešće su se provodile za izgradnju puteva, željezničkih pruga, javnih zgrada i objekata infrastrukture (Bilten 1978:15-16). Ovaj rad postavlja niz istraživačkih pitanja: kako je to osobno sjećanje oblikovano danas, 45 godina nakon radne akcije, koje je njegovo središte zanimanja, koja su mu obilježja te razlikuje li se ono od onodobnog medijskog diskursa i teorijskih uvida. Dakle, proučava se individualni narativ koji je dijelom oblikovan i širim društvenim kontekstom, tj. u odnosu prema njemu. Rad, tematizirajući jedan od socijalističkih termina u okviru antropologije postsocijalizma, proučava prostor kulturne svakodnevice koji je podređen globalnom sustavu moći ili u suprotnosti s njim kao i odnos socijalističkog pojedinca prema njemu (Rihtman Auguštin 1992:81, prema Prica 2006:29).

U radu se kreće „odozgo“, od *politike pamćenja* odnosno *povijesti* prema *kulturi sjećanja* odnosno *sjećanju*. *Politika pamćenja* je, u proučavanju društvenog sjećanja, koherentna naracija i skup predodžbi o prošlosti koje su zapisane u povijesnim knjigama, udžbenicima, znanstvenoj literaturi i sl., oblikovane prema vladajućem političkom diskursu (usp. Meyer 2008:179). *Povijest* je društvena konstrukcija većinom oblikovana u skladu sa suvremenim okolnostima (usp. Halbwachs 1992:25). *Kultura sjećanja* pristup je proučavanju društvenog sjećanja čije je središte zanimanja na ljudskoj svakodnevici, individualnim praksama i naracijama, iako se ne zanemaruju povijesno-politički okvir i kontekst (usp. Asmann 2006:47-48). Taj se pristup može povezati sa *življenim iskustvom* kojim se bavi Reana Senjković u knjizi *Svaki dan pobjeda Kultura omladinskih radnih akcija* (2016). Ovo istraživanje bavi se pojedinačnim *sjećanjem* kao stavom prema određenim povijesnim epizodama koji se iskazuje u sadašnjosti (usp. Connerton 2004:9). Svrha je istraživanja donijeti etnografiju pojedinačnog koja je oruđe protiv generaliziranja iskustava koje teži izjednačavanju različitosti i homogeniziranju kulture (usp. Abu-Lughod 1991:150). Stoga je etnografija temeljena na biografskom intervjuu koji se može definirati kao „višeslojni komunikativni događaj“ (Abrams 2016:13 prema

Vrzgulová 2019:430)¹ jer donosi saznanja o događajima, osjećajima vezanima uz njih i načinima i načinima na koje ih se sjeća (Abrams 2016:78 prema Vrzgulová 2019:431).

Društvenim značenjem radnih akcija u Hrvatskoj u društvenim se znanostima ističe rad Rudija Supeka koji se već 1963. godine bavio psiho-sociologijom rada na radnim akcijama (Supek 1963). Noviji radovi koji tematiziraju radne akcije uključuju sintetsko djelo Reane Senjković koja pišući s određenim vremenskim odmakom dijeli omladinske radne akcije u 3 razdoblja: prvo od 1946. do 1951., drugo od 1958. do 1964., a treće od 1968. do 1987. godine. Naglasak je u ovom radu stavljen na ono razdoblje koje Senjković naziva trećim, u kojem je prepoznata „reafirmacija dobrovoljnog omladinskog rada“ (Senjković 2016:15). Navedena literatura pomogla mi je u kontekstualizaciji proučavanog fenomena te objašnjenju *politike i kulture sjećanja* tog fenomena. Na samom početku knjige Senjković, u poglavlju čiji naslov preuzima iz mjesečnika *Polet* iz 1967. „Znamo li istinu o radnim akcijama?“, iznosi misao sociologa Srečka Mihailovića kako je „fenomen radne akcije veoma složen, polidimenzionalan, različito se ispoljava, malo je izučavan i kao da je zapostavljen od društvenih nauka.“ (Mihailović 1985:7, prema Senjković 2016:7.) Ja ne proučavam *dokumentarnu kulturu* (usp. Senjković 2016:14), nego sjećanje jednog od sudionika 45 godina nakon zbivanja. Moglo bi se reći da je Senjkovićin rad oblikovan kroz analizu različitih *vektora sjećanja*, tj. posrednicima kojima se društveno sjećanje širi unutar zajednice (usp. Wood 1999), iako ih ona ne imenuje tim terminom, a to su u ovom slučaju mediji, romani, filmovi i sl. O fenomenu radnih akcija govori se i danas činjenicom s obzirom na to da se proučava i predstavlja izložbom 2017. godine „Omladinske radne akcije / Dizajn ideologije“. Izložba „istražuje fenomen kulture i dizajna omladinskih radnih akcija te odnose politike, ideologije i (popularne) kulture“, a u njoj je sudjelovala i Senjković kao autorica tekstova izložbe koja smatra da se radi o premlom obrađenom segmentu povijesti socijalističke Jugoslavije (*xxzmagazin.com*)².

¹ „multi-layered communicative event“

² Više o izložbi u katalogu: <https://yuhistorija.com/serbian/doc/Omladinske%20radne%20akcije%20-%20dizajn%20ideologije%20-%20KATALOG.pdf>. Također, izložba je predstavljena i osječkoj publici 2019. godine.

Također, povezat ću teorijska polazišta antropologije mjesta i prostora te antropologije društvenog sjećanja, koja se usmjeravaju na stvaranja mjesta, kako fizičkog tako i simboličkog. Cilj je rada odgovoriti na pitanja kako pojedinac, kazivač Josip, danas gleda na radnu akciju „i kako se sjeća radne akcije „Sava 74.” i kako je se sjeća? Jesu li omladinske radne akcije uspjele u svojim ciljevima? Koja su mjesta sjećanja na taj fenomen? Kojim elementima, izvorima i utjecajima je oblikovano to sjećanje?

Povezivanje i međusobna ovisnost antropologije mjesta i prostora te antropologije društvenog sjećanja

Antropologija društvenog sjećanja bavi se proučavanjem društvenog sjećanja definirano kao sjećanje neke grupe koja sama određuje koje će epizode iz vlastite prošlosti izabrati i njima iskazivati svoj današnji identitet, no svaki je izraz društvenog sjećanja jedinstven jer ovisi o percepcijama pojedinaca koji ga iskazuju (usp. Halbwachs 1992:22). S druge strane, antropologija mjesta i prostora proučava mjesta kao konstrukte koji nastaju procesom pridavanja značenja nekom prostoru (usp. Cresswell 2004:7) te identitarna, odnosna i povijesna obilježja mjesta (usp. Augé 2001:50).

Sagledavajući fenomen omladinskih radnih akcija s gledišta antropologije mjesta i prostora te prateći Supekovu tvrdnju da „radna akcija ujedinjuje težnju omladine da pridonese materijalnoj izgradnji svoje domovine kao i novom obliku društvene zajednice” (Supek 1963:7), vidimo kako je samo fizičko mjesto upotrebljavano za posvećivanje novog poretka i ideologije te osuđivanje i brisanje starih (usp. Connerton 2004:13) te se samom gradnjom mjesta (puteva, pruge, nasipa, zgrada i sl.) gradi nova, poželjna i napredna politika različita od dotadašnje. Tako mjesta postaju kompleksni konstrukti društvene povijesti, osobnih i međusobnih iskustava te (selektivnog) sjećanja (usp. Kahn 1996:167), a svaki pojedinac bira, svjesno ili nesvjesno, što će vezati uz neko mjesto, biografske činjenice, dijeljenu povijest, sjećanje, moralnu lekciju i sl. (ibid:168), što ćemo vidjeti u narativu moga kazivača.

Suvremena geografija zagovara pristup mjestu kao *življenom iskustvu*, koji preuzimaju i etnolozi i kulturni antropolozi te je tako Edward Soja nadogrudio Lefebvrevov koncept prostorne trijade, prema kojoj se prostor stvara kroz prostornu praksu, reprezentaciju prostora te prostor reprezentacije (usp. Lefebvre 1991:11-12, prema Soja 1996:61). Treći prostor ujedinjuje prvi i drugi prostor, tj. ujedno je realan i imaginaran. Prvi prostor odnosi se na materijalne forme društvenog prostora, a drugi na prostorne prakse ljudi. U trećem prostoru ujedinjuju se objektivno i subjektivno, apstraktno i konkretno, stvarno i zamišljeno, um i tijelo, svjesno i nesvjesno, svakodnevice i beskrajna povijest... (usp. Soja 1996:31). U njemu vidimo utjecaje povijesti i svakodnevice u jednome, što se može povezati s konstrukcijom sjećanja gdje sadašnji čimbenici utječu na, (ili čak „iskrivljuju”) sjećanja iz prošlosti, a i elementi prošlosti utječu na prošlo iskustvo ili ga „izvrću” (usp. Connerton 2004:6).

Također, povezujući antropologiju mjesta i prostora i antropologiju društvenog sjećanja dolazimo do termina mjesta sjećanja, koja su **„sve ono gdje se društveno sjećanje utjelovljuje i pohranjuje (...) značenjska pojavnost, materijalna ili nematerijalna po prirodi, koja je (...) postala (...) element društvenog sjećanja”** (Nora 1996:XVII, prema Bermanec et al. 2007:83, prevela N. Š. A.).

Njihova je svrha „zaustavljanje vremena, blokiranje napretka zaborava, fiksiranje stanja stvari, (...) materijalizacija nematerijalnog da bi se maksimum smisla sakupio u minimumu.” (Nora 2006:37), što ćemo vidjeti u primjerima kazivača.

Studija slučaja sjećanja na omladinsku radnu akciju „Sava 74.”

Sljedeći biografski intervju pokazat će kako se i čega pojedinac sjeća, što je pomoglo u očuvanju tog sjećanja te donijeti uvide u to kako pojedinac shvaća jedan društveni projekt socijalizma u postsocijalističkoj vizuri, s naglaskom na razliku „zamišljenog” i „stvarnog” socijalističkog čovjeka „akcijaša”. Bilten Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine

Radnom se akcijom postaje (socijalistički) čovjek

Hrvatske pohranjuje i interpretira *povijest*, činjenično znanje (usp. Halbwachs 1992:24) o radnim akcijama. Te su akcije bile kolektivne radne akcije koje su organizirale i provodile vlasti bivše Jugoslavije, a temeljene su na dobrovoljnom udruženom radu brigadira okupljenih preko Saveza socijalističke omladine. Imale se izuzetan društveno-politički, idejno-odgojni i ekonomski značaj. Danas ih možemo promatrati kao akcije stvaranja *politika sjećanja* koje ističu njihove doprinose i značaje u izgradnji i obnovi poratne Jugoslavije (Bilten 1978:16, 25).

Hrvatski sociolog, Rudi Supek zagovara i idealizira omladinske radne akcije te naglašava „zajedničke interese”, odnosno one koji trebaju biti isti za sve kako bi se stvorila nova društvena zajednica:

„Radna akcija anticipirala je ideal socijalističkog društva nastojeći da ga u načinu života, u međuljudskim odnosima, pa i u samoj organizaciji tih odnosa što više približi pojedincima. (...) s pomoću neposredne i korisne materijalne proizvodnje usađivala je mladom čovjeku svijest o idealiziranoj društvenoj zajednici kojoj valja težiti i nakon povratka s radne akcije.” (Supek 1963:8).

Kazivač, kojeg ću u ovom radu zvati pseudonimom Josip, rođen je 1954. godine u jednom manjem mjestu u Slavoniji, po struci je diplomirani ekonomist, a odnedavno je u mirovini. On je tada, u ljeto 1974. godine, imao 20 godina, završio je prvu godinu studija na Ekonomskom fakultetu u Osijeku kamo se nekoliko godina prije doselio iz rodnog mjesta te je imao ljeto bez obaveza. „To je bilo od 1. 8. do 1. 9. (...), Sava 74. (...) na južnoj strani Save, tamo negdje prema Karlovcu”, prisjećat će se svoje „ljete obveze”. Intervjuom sam htjela doznati čega se on danas najviše sjeća s radne akcije, kakve mu se uspomene javljaju te kako gleda na to vrijeme iz današnje perspektive. Naš je razgovor započeo pitanjem o prvoj asocijaciji na savski nasip. Za njega je ta asocijacija uključivala sjećanje na strukturirano jutro i neobičan detalj vezan uz hranu:

„buđenje u 5 sati (...) doručak šta je bilo, zatim spremanje na trasu, uglavnom šta imam sjećanje posebno da smo krali one margarine da imamo za jautzne pa nam se to rastopilo u tim brigadnim odijelima, u džepovima”.

Ovaj se motiv margarina može povezati sa značenjem i ulogom Proustova kolačića *madelaine* kao mjesta pamćenja (usp. Nora 2006:37), gdje vidimo da osjetilna, tj. senzorna iskustva imaju značajnu ulogu u stvaranju sjećanja (usp. Baddeley 1989:36) i kasnije pomažu pri njegovoj rekonstrukciji (usp. Alvađ 2015:7). Kao razlog „krađe” navodi:

„zato da kasnije uzmeš kruh i, bio je švedski stol u stvari, i uzimaš kolko hoćeš i onda uzmeš i misliš, bila je pauza, dobili smo vodu, nije bilo sokova, ko danas. (...) onda namažeš malo margarina i to pojedješ, jer praktički znači od 7 već se radilo na trasi, a mnogi nisu ni doručkovali, pa su onda to ponijeli, a to se rastopi u tim brigadirskim (...) sjećam se dobro, to je se meni dogodilo, onda više nisam držo u toj jakni, ha dobro, imali smo neke majice još, eto, imam je tu još, za uspomenu...”

Slika 1. Majica – mjesto sjećanja na „Savu 74.” (fotografirala Nikolina Novaković, 26. prosinca 2019. godine).

Slika 2. Značka udarnička – mjesto sjećanja na „Savu 74.” (fotografirala Nikolina Novaković, 26. prosinca 2019. godine).

Zamišljeni i ostvareni socijalistički čovjek

Josipu ova mjesta sjećanja, koja čuva u svom domu i koja pripadaju njegovoj privatnoj sferi, služe kao uspomene i dokaz da je bio na radnoj akciji te kao nešto čime se može „pokazati” i pohvaliti da je bio ondje. Ne smatra da je radio iznimno mnogo za tu značku udarničku, ali ju rado čuva:

„obično se gledalo da većina dobije tu značku, dobro nisu mogli dobit svi, jer bilo nas je recimo 40, a svaki dan [30 dana] je uvijek proglašen neko kao najbolje ko je radio. Ja sam bio jedan proglašen i evo tu značku udarničku, ju nekad, pokazujem.”

Iako nakon radne akcije nije posjetio mjesto gdje se ona odvijala, stvorio je veze s tim mjestom, a ovi predmeti mu pomažu u tome (usp. Rodman 1992:204). S tog je mjesta ponio fizičke predmete, razna iskustva i doživljaje te o njima govori s određenim osjećajima. Njegova „ružna sjećanja” također se vežu uz senzornu memoriju:

„ne mogu se baš konkretno sjetiti nečeg jako ružnoga... možda prvih dana, dobili smo svi žuljeve uglavnom. To se sjećam da je bilo i krvavih žuljeva (...) da li su onda rukavice uopće i bile... Onda znam da su nam se, zavijali ruke u... sjećam se da, bilo je toga. E sad da li je neko žešće stradao, to se ne mogu sjetiti, uglavnom se čovjek sjeća... lijepih trenutaka.” (istaknula autorica).

Josipov opis mjesta i prostora, uključujući sve ono što Lefebvre smatra prostorom (1991) prilično se podudara sa Supekovim opisom generičkog naselja izgrađenog u svrhu smještaja „akcijaša”:

„izvan nekog naseljenog mjesta, kao neki logor (...) to su bili vojnički kreveti na kat. Odvojeno muški i ženski, a mislim da je bilo sve u jednoj baraci, svaka brigada je bila. Bili su, poljski wc-i i tuševi, to je bilo malo, pa dosta, skromno, al opet da se moglo otuširati...”

„Naselja su smještena uz samu trasu (...) gdje nas dočekuje spuštena rampa. Ta rampa mora izazvati dojam da se radi o ograđenom mjestu, o nekoj vrsti logora (...) [Barake] smještene u krugu unutar kojega ostaje poveći prostor predviđen za privedbe i društveni život na otvorenom. U svakom naselju nalazimo praonice i kupaonice (posebno muške i posebno ženske). [...] Pred svakom barakom vidjet ćemo jarbol za zastavu koja se ujutro podiže a uveče spušta uz pjevanje nacionalne himne” (Supek 1963:39).

Nadalje, svakodnevicu radne akcije opisuju:

„ujutru se dizala zastava, ispred barake, i navečer, poslije, uglavnom to je bilo 10 sati povećanje i spustila se zastava i, kao, trebalo je bit mir, jer se dizalo u 5 sati, bile su vrućine uglavnom, prema tome, mislim da smo imali 2 sata, od 12 do 2 pauzu za ručak i tako da se malo odmorimo.”

Uočava se razlika „zamišljenog”, mir nakon 10 sati navečer, i „ostvarenog” reda, implikacije na druženja, nemir i sl. (usp. Rihtman-Auguštin 1984:13, prema Rubić 2013:74), koje je i sam svjestan s ove pozicije. Ta se razlika veže i za utjecaj i značaj koji je radna akcija ostavila na njega, povezujući to s politikom i kulturom sjećanja:

„što sam naučio... malo discipline... Jednostavno da nekog reda, svako o sebi vodilo računa, sami smo prali svoju odjeću (...) uglavnom, kratke hlače i ona, i majica eto tako za pokazivanje, al bilo je i radna majica obična siva, a ova je bila tako kad se slikamo il kad je Tito došo onda smo morali bit svi... spremljeni, doterani i tako (...) ovo je bilo dosta, upečatljivo i organizirano i svi smo, tih možda dva sata, vjerojatno bili organizirani da dočekamo, da bude masovno i da se plješće i da se pjeva „Tito, partija, omladina, akcija” (...) Eto mi smo tamo se skupili, sjedili, on je došo na 10, 15 minuta i pozdravio, i pohvalio nas kako smo vrijedni i itd.”

U ovim opisima ne vidimo „zamišljeni” red, tj. društveno stvaralačko obilježje radne akcije i usađivanje ili posljedično usađenu svijest o idealiziranoj društvenoj zajednici, idealnih odnosa, što navodi Supek, osim u slučaju Titovog posjeta kada je bilo masovno okupljanje i sve je naizgled bilo idealno. U Josipovim je naracijama „ostvareni” red, odnosno individualno iskustvo, njegov doživljaj, što je naučio i sl. gdje se uočava i razvoj kulture rada (usp. Jilek 1982:18).

Slobodno vrijeme opisuju kao vrijeme za druženje te učenje nekih vještina što navodi i Senjković, kao npr. tečajeva za vozača, mehaničara, krojački tečaj, tečaj suvremenog domaćinstva i sl. (usp. Senjković 2016:192-193): „ko nije imo vozački da je mogao ići na vozački ispit.” Također spominje i tečaj za prijem u Savez komunista, ali on je išao na foto tečaj jer je već imao položen vozački ispit. „Poslije 6 sati, do 10 sati, bila je tako ta, da kažem neke glazbe... Druženja raznih i tako, da

sad ne idem u detalje. To mi je draga uspomena (...) svako je nešto moro da odabere čime će se baviti dodatno.” O tim „druženjima raznim” ne želi reći ništa više vjerojatno zbog toga što je danas u braku te se ona ne uklapaju u njegov sadašnji identitet (usp. Halbwachs 1992:50).

Dobrovoljni rad ili društvena prisila?

Kako vidimo, ova radna akcija pripada razdoblju nakon 1968. u kojem se reafirmira dobrovoljni omladinski rad (usp. Mihailović 1985:9, prema Senjković 2016:224) iako se u nekim zapisima navodi i da se zapravo radilo o moralnoj društvenoj prisili (usp. Thompson 1948:12-13, prema Senjković 2016:70). Josipovo shvaćanje radnih akcija lijepo se očituje u usporedbi za kojom poseže. Ondašnje akcije tako se po njemu mogu usporediti s jednim fenomenom današnjice: „volonteri, ko vi danas...danas isto ne moraš ti ići ako neš bit volonter”. Josip ovdje jasno određuje slobodnu odnosno dobrovoljnu prirodu društvenih akcija. Njegovo promišljanje podudara se i sa zaključcima Reane Senjković koja odbacuje tvrdnje da se išlo „pod prijetnjama raznih oblika” (jutarnji.hr). Josip, međutim uspostavlja razliku između svoje odluke odlaska na radnu akciju i prijašnjih razdoblja u kojima je odlazak na radne akcije bio manje izborom pojedinca, a više smatran društvenom obavezom:

„recimo 50-ih godina se išlo vjerojatno... evo tata je moj išao... on prije vojske, isto sa 18, 19 godina, na radnu akciju na autoput, kod Županje (...). Moralo se iz svakog sela ili poslati neke...Pa evo kaže i [supruga] da [je] njezin tata bio isto (...) po naređenju države moralo se skupiti ljude da se radi (...) to je obavezno bilo da se odradi mjesec dana svake godine. U tom periodu 70-ih godina nije bilo obavezno nego...”

Prema njegovu kazivanju ni moralna ni fizička težina sudjelovanja u radnim akcijama u ranijim razdobljima socijalizma i onima u kasnijim i razvijenim razdobljima nije bila ista:

„al oni su baš radili na autoputu i to je bio žestoki poso, sa kamenjem, rasipanje kamenja, nošenje teških rubnjaka, to se sjećam da je pričo oko toga.”

U njegovu sjećanju uočavamo distinkciju autobiografskog i povijesnog sjećanja, koja se odnosi na to da je autobiografsko ono sjećanje na događanja koje je pojedinac osobno doživio, a povijesno percepcija prošlosti kakva se prenosi pisanim izvorima, usmenom predajom i različitim inscenacijama povijesti (usp. Halbwachs 1992:23-24, prema Bermanec et al. 2007:82).

Josip je na radnu akciju dospio slučajno i „zbog viška vremena”: *„Sasvim slučajno sam slušao, bila je neka emisija Crvena jabuka (...) na radiju Zagreb i onda ko se prijavio, eventualno ga znači izaberu, ne znam po kojim principima, mene su izabrali i pozvali i...otišo sam tamo (...) nakon te prve godine, nije mi ostao ni jedan*

ispit i onda ajde daj, bilo mi je dosadno, bio sam slobodan”.

Njegova brigada zvala se, kao i emisija, „Crvena jabuka”, što možemo vidjeti i na majici koju čuva. Razlog i poticaj njegovu odlasku na radnu akciju može se usporediti s onim koji navodi Senjković da je sudionicima druženje s mladima iz čitave zemlje najvažniji cilj i motiv za odlazak na akcije (usp. Popović 2010:293, prema Senjković 2016:241).

Zamišljeni i ostvareni ciljevi radne akcije

Prema Senjković, u trećem razdoblju omladinske radne akcije bile su ponajprije u „službi amortiziranja društvenih razlika” (jutarnji.hr) mladih iz različitih gradova omogućujući im da provedu radno ljetovanje i da pritom „dožive bratstvo i jedinstvo na djelu” (ibid.). S ovakvim se uvidima Josip ne bi složio: *„bila je formirana ekipa iz 3 republike (...) uglavnom Beograd, iz Kragujevca, Sarajeva, Tuzle, Mostara, ovdje je bilo iz Zagreba, Osijeka, ne znam da je bilo iz Rijeke, ali bilo nas je u brigadi, jedno 40 ljudi, 10-ak djevojaka, ostalo su bili muški. (...) A mi smo radili teže poslove, razvozili zemlju, lopatali, sve to, a djevojke su grabljale i, manje teže poslove radile.”*

„mi smo uglavnom došli iz gradova. Rijetko ko je došo sa sela (...) a svako je imo svojih priča, kak se gdje živi. Sjećam se ovi iz Beograda su malo bili...izvan, ne mogu se sad sjetit baš ovi isto Zagrepčani, kolko su na nas, iz Osijeka. (...) To je bilo organizirano ta naša brigada, baš iz tih glavnih gradova. (...) Mislim glupo reći, u vojsci bilo je svega, ljudi sa osnovnom školom i mi sa fakultetima i tamo nema, slušaš i radiš šta ti se kaže i gotovo, dosta strože.”

„...kad je Tito umro onda se pokušavalo još ljude aktivirati... da ostanu na putu... da ne skrenemo sa socijalizma...”

U njegovu se narativu uočava nesrazmjernost broja muških i ženskih sudionika radne akcije, različitost poslova muških i ženskih sudionika, sličnost razine obrazovanja brigadiru u brigadi kako bi se, prema njemu, izbjegli sukobi, no ipak prepoznavanje i različito doživljavanje onih iz većih gradova, nego što je grad iz kojeg je on došao, Osijeka. Ipak, treba postaviti pitanje je li on tih razlika i taktika bio svjestan tada ili to govori s današnje postsocijalističke perspektive. Govori kako su postojala okupljanja sudionika radnih akcija 90-ih godina „kad je Tito umro onda se pokušavalo još ljude aktivirati...da ostanu na putu...da ne skrenemo sa socijalizma”, no on na njima nije sudjelovao te nije ostao u kontaktu s brigadirima.

Zaključak

Baveći se fenomenom omladinskih radnih akcija uočavam razne pristupe i raznolikost njihovih značenja i interpretacija. Tako primjerice neki autori polaze „odozgo prema dolje”, od *politike pamćenja* i *povijesti* (usp. Supek 1963), u smislu onoga što je zapisano kao definicija i cilj omladinskih radnih akcija, do *kulture sjećanja*, i *žvljenog iskustva* (usp. Senjković 2016). Rad donosi etnografiju pojedinačnog, odnosno jedno sjećanje i njegovu (de)konstrukciju. Time se fenomen radnih akcija, na jednom konkretnom primjeru, objašnjava, rekonstruira te dovodi u odnose sa prošlošću i sadašnjošću, gdje veliku ulogu ima diskurs povijesnog trenutka i konteksta iz kojeg se pojedinac prisjeća. On neprestano uspoređuje i isprepliće vrijeme „tada” i „sada”, uz dodatke nekog vremena „između”, kao npr. događaja iz vojske te događaja „prije”, *sjećanja* na radnu akciju njegova oca. „Tada” nije bilo sokova, rukavica i sl., ali povezuje taj događaj sa suvremenim fenomenom volonterstva. Tada je bio slobodan što se razlikuje od trenutnog stanja kada je u braku. Neki elementi *politike pamćenja* javljaju se i kod pojedinca, no on usmjerava svoju *kulturu sjećanja* na njemu bliske elemente s kojima je imao doticaja, na ono što je na njega ostavilo najveći dojam (usp. Halbwachs 1992:55), kao na primjer margarin, majica, značka udarnička i sl. Isto tako, sam bira kako će i koliko o nečemu govoriti, pa tako „krađu margarina” prilično detaljno opisuje, dok „druženja razna” samo spominje, u čemu veliku ulogu ima današnji kontekst i primjerenost opisivanja pojedinog elemenata sjećanja. Pripisivanje značenja tako nikad nije završeno te se konstruirana mjesta radnim akcijama, ona fizička i ona simbolička, a time i sjećanja na njih i na same radne akcije, zauvijek pregovaraju i mijenjaju. Time su sjećanja ostvarila treće prostorni potencijal, objektivno i subjektivno, stvarno i zamišljeno, um i tijelo, svjesno i nesvjesno, svakodnevnica i beskrajna povijest... (usp. Soja 1996:31).

Literatura:

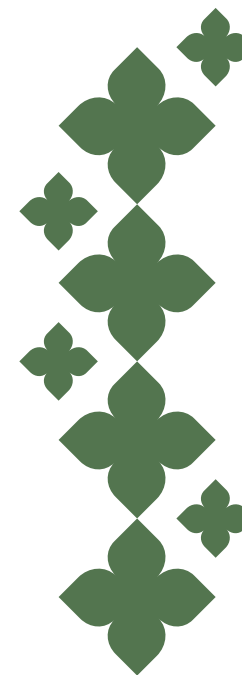
- ABU-LUGHOD, Lila. 1991. „Writing aganist culture”. U *Recapturing Anthropology: Working in the Present*, ur. Richard Fox. Santa Fe: School of American Research Press, 137- 162.
- ALVAÐ, Barbara. 2015. *Kulturno pamćenje Drugoga svjetskog rata u romanima Igora Štiksa Eljahova stolica i Ivane Šojat Kuč Unterstadt*.
- AUGÉ, Marc. 2001. *Nemjesta. Uvod u moguću antropologiju super-moderniteta*. prev. Vlatka Valentić. Karlovac: Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta.
- ASSMANN, Jan. 2006. „Kultura sjećanja”. U *Kultura pamćenja i historija*, prir. Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra, 45-78.
- BADDELEY, Alan. 1989. „The Psychology of Remembering and Forgetting”. U *Memory: history, culture and mind*, ur. Thomas Butler, Basil Blackwell, Oxford, 36-60.
- BERMANEC, Krešimir, Mario KATIĆ, Tomislav OROZ, Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. 2007. „Sjećanje na Viški boj: Proslave, spomenici, naracije”. *Studia ethnologica Croatica*, 19: 77–127. <https://hrcak.srce.hr/22113> (pristup 12. 12. 2019.).
- CRESSWELL, Tim. 2004. „Introduction: Defining Place”. U *Place: a short introduction*. Oxford: Blackwell Publishing, 1-14.
- CONNERTON, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. prev. Zdravko Židovec. Zagreb: Antibarbarus, Biblioteka Electa.
- FRYKMAN, Jonas i Orvar LOEFGREN. 1987. *Culture Builders: A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- HALBWACHS, Maurice. 1992. *On collective memory*. ur. Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press.
- KAHN, Miriam. 1996. „Your Place and Mine : Sharing Emotional Landscape in Wamira, Papua New Guinea”. U *Senses of place*, ur. Feld, S. i K. H. Basso, Santa Fe, New Mexico: School of American Research Advanced Seminar Series, 167-196.
- JILEK, Miroslav. 1982. *Omladinske radne akcije—Problemi i perspektive*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske.
- LEFEBVRE, Henri. 1991. *The production of space*. prev. Nicholson-Smith, Donald. Blackwell: Oxford.
- MEYER, Erik. 2008. „Memory and politics”. U *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook*, ur. Erll, Astrid i Nünning, Ansgar. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 73-180.
- NORA, Pierre. 2006. „Između pamćenja i historije. Problematika mjesta”. *Kultura pamćenja i historija*. prir. Maja Brkljačić, Sandra Prlenda. Zagreb: Golden Marketing- Tehnička knjiga, 21-45.

Izvori:

- NORA, Pierre. 1996. *Realms of Memory: The Construction of the French Past*, vol. 1. Conflicts and Divisions. New York: Columbia University Press.
- PRICA, Ines. 2004. Nasljeđe jugoslavenskih etnologija i suvremeno istraživanje postsocijalizma. *Traditiones*, 33(1), 19-34. <https://ojs.zrc-sazu.si/traditiones/article/view/1216/986> (pristup 31. 3. 2020.).
- RODMAN, Margaret C. 2003. (1992). Empowering Place: Multilocality and Multivocality. U *The Anthropology of Space and Place : Locating Culture*, ur. Low, S. M. i D. Lawrence-Zuniga, Oxford, Malden, Mass.: Blackwell Publishing, 204-223.
- RUBIĆ, Tihana. 2013. „Nezaposlenost i neformalna ekonomija u Hrvatskoj: analiza diskursa.” *Studia ethnologica Croatica* 25/1: 61-92. <https://hrcak.srce.hr/112104>. (pristup 12. 12. 2019.).
- SENJKOVIĆ, Reana. 2016. *Svaki dan pobjeda: kultura omladinskih radnih akcija*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- SOJA, Edward. 1996. „The Extraordinary Voyages of Henri Lefebvre”. U *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Oxford: Basil Blackwell, 26-52.
- SUPEK, Rudi. 1963. *Omladina na putu bratstva: psiho-sociologija radne akcije*. Beograd: Mladost.
- VRZGULOVA, Monika. 2019. The Oral History Interview—A Relationship and Space of Trust. U *Slovenský národopis/Slovak Ethnology*, 67(4), 430-440. <https://content.sciendo.com/view/journals/se/67/4/article-p430.xml> (pristup 31. 3. 2020.).
- WOOD, Nancy. 1999. *Vectors of Memory Legacies of Trauma in postwar Europe*.
- Bilten Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1978. br. 2.
- SENJKOVIĆ, Reana. 2019. „Nemoguće – to je naš cilj”. *XX-ZMAGAZIN.com*. 9. travnja. <https://www.xxmagazin.com/nemoguće-to-je-nas-cilj> (pristup 7. 1. 2020.).
- „Omladinske radne akcije među najjugoslavenskim društvenim fenomenima”. *Novi list.hr*. 24. srpnja 2016. <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Omladinske-radne-akcije-medu-najjugoslavenskim-drustvenim-fenomenima> (pristup 7. 1. 2020.).

Popis kazivača

Josip, rođen 1954. godine u Slavoniji, diplomirani ekonomist, živi u Osijeku, odnedavno u mirovini, datum intervjua 8. 12. 2019. godine.

„Dvesta na sat, u krivinu*“: elementi narativa o modernizaciji železnice kao sredstvu zamišljanja države u savremenoj Srbiji

– Aleksandar Radulović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Beogradu

„Železnice su, pored puteva, jedna od najpotentijih infrastruktura za projektovanje „napretka“ i modernosti, prvenstveno usled njihovog centralnog mesta u devetnaestovekovnim i dvadesetovekovnim narativima o ovim pitanjima, ali i usled njihove skorije „ponovne popularnosti“ u svetlu klimatskih promena pospešenih delimično i zavisnošću od drugih, manje „zelenih“ oblika transporta.”

* Citat se odnosi na istoimenu pesmu Ivana Gavrilovića iz 1994. godine. U periodu kada je objavljena, konkretna je fraza, kao i cela pesma, postala svojevrsnim simbolom kako eskapizma iz narušenih uslova života tokom krize devedesetih (čega je i sam turbofolk simbol) tako i kritičkog odnosa prema posledicama tog perioda koje se očitavaju i danas.

U radu sam kroz vizure šireg „proučavanja železnica“ u društvenim naukama, te antropoloških studija države, kao često korisnog okvira konceptualizovanja javnog prevoza (ali i obratno), pokušao sagledati neka od značenja koja železnica zauzima u zamišljanju države. Sa druge strane, sagledavajući infrastrukture ne samo kao stvari čija se značenja konstituišu „odozdo“, upotrebom već i kao pojave u čiju se materijalnost lokalno specifična značenja mogu (sa namerom) „ugraditi“ „odozgo“, kroz primere novinskih članaka i objava na internetu o skorašnjem projektu izgradnje pruge Beograd–Budimpešta analiziram specifičnosti odnošenja „železnice“ i „države“ u specifičnom kontekstu Srbije tri decenije nakon pada socijalizma.

KLJUČNE RIJEČI: infrastrukture, železnica, država, modernizacija, postsocijalizam

Uvod i istorijski osvrt

Železnički prevoz na teritoriji današnje Srbije, ali i u bližoj okolini, od samih svojih začetaka predstavljao je pitanje kako interne tako i međunarodne politike. Kako je izgradnja železnice preko Balkana bila jedno od bitnijih pitanja evropske politike s kraja devetnaestog veka (up. Özyüksel 2016; McMurray 2001), prva izgrađena pruga između Budimpešte, Beograda i Niša¹ predstavljala je značajnu okosnicu spoljnopolitičke pozicije tada tek nezavisne Kneževine Srbije (Samardžić 2010: 30). Tokom dvadesetog veka, međutim, usled velikih političkih promena, ova je pruga uglavnom postala sporedna. Po formiranju jugoslovenske države, glavni železnički pravac pomeren je ka zapadu nove državne teritorije, dok je pomenuti koridor (pre rata glavna poveznica Srbije) postao marginalan. Ipak, nakon raspada socijalističke Jugoslavije trasa ka Budimpešti ponovo je postala važnom, iako do nedavno samo na regionalnom nivou. Međutim, pokretanjem inicijative *Jedan pojas, jedan put* (engl. *One belt, one road initiative*) od strane NR Kine, železnički koridor od Beograda ka severu iznenadno je postao poprište političkih, ekonomskih i drugih sukoba interesa brojnih uključenih strana, te neočekivano relevantan deo infrastrukturne mreže u Srbiji.

Pomenuta inicijativa *Jedan pojas, jedan put* obuhvata različite planove za unapređenje i razvitak transportne i ekonomske infrastrukture u zemljama Centralne i Srednje Azije, kao i Istočne i Srednje Evrope. Konkretni segment te globalne inicijative, čiji je ova železnica deo, jeste železnička pruga iz Atine (odnosno luke Pirej koja je u vlasništvu kineske kompanije COSCO), preko Soluna, Skoplja i Beograda do Budimpešte², a zatim dalje ka severu i zapadu (N1 2017). Najvažniji cilj projekta je, dakle, omogućavanje bržeg i efikasnijeg transporta robe i drugih vrsta tereta ka Evropskoj uniji, gde se, ukidanjem potrebe brodskeg prevoza do neke od atlantskih luka, i daljeg prevoza tereta u unutrašnjost Evrope, znatno skraćuje i pojeftinjuje transport iz Kine.

Sa druge strane, u domaćem kontekstu, projekat modernizacije nije bez presedana, odnosno, o modernizaciji magistralnog pravca od Niša do Subotice za brzine od 200 km/h govorilo se u više navrata, najpre s kraja osamdesetih godina prošlog veka, te na početku devedesetih – kada je planirano da se celokupan posao završi do kraja date decenije. Ovi planovi nisu sprovedeni, a jedini tragovi koji se mogu uočiti jeste nekolicina zemljanih radova koji su korišteni za promociju tadašnjih vlasti u medijima (Dedeić 2011). No, ovaj projekat nije izašao iz političkog diskursa ili javne upotrebe, već je zapravo više puta tokom dvehiljaditih cirkulisalo identično rešenje problema dezintegracije železničke infrastrukture (Istinomer 2012).

¹ Danas je pruga Subotica–Beograd–Niš–Vranje (granica sa S. Makedonijom) glavni železnički koridor koji povezuje sever i jug zemlje.

² Rekonstrukcija pruga u okviru ove inicijative na teritoriji Srbije zahvata glavni koridor od Vranja do Subotice, odnosno do granice sa Mađarskom. U medijskom izveštavanju o modernizaciji železnice, ali i postojećim (prva polovina 2020) planovima radova na prugama, deonica od Beograda do Subotice zauzima centralno mesto. „Južni krak“ rekonstrukcije trebalo bi da uključi prugu od Beograda ka Nišu i Vranju, uz modernizaciju kraka ka Dimitrovgradu (bugarska granica). Radovi su, međutim, započeti samo na pravcu ka Subotici, i to ukidanjem železničkog prevoza (robe i putnika) na do tada najfrekventnijem i najkorišćenijem delu srpske železničke infrastrukture – između Beograda i Novog Sada (januar 2019), te planiranim zatvaranjem ostatka pruge ka Subotici (tokom 2020).

Cilj ovog rada, u svetlu iznesenog, jeste da kroz analizu dominantnih, kako sukobljenih tako i saglasnih, zvaničnih i nezvaničnih narativa o projektu modernizacije železničke pruge Beograd–Budimpešta, pokaže lokalno definisanu percepciju i „život projekta”. Dalje, uz oslonac na skorija antropološka istraživanja iz polja antropologije infrastruktura i antropologije države, treba da ukaže njihov međuodnos, ali i ukupljenost tih narativa u šira promišljanja infrastruktura izvan lokalno specifičnih konteksta.

U okviru analize uključeni su članci iz dnevnih novina (Kurir, Blic i Telegraf, SrbijaDanas) i portala većih medijskih kuća (N1, RTS, RTV, Istinomer i Peščanik) koji su poslužili u ocrtavanju zvaničnih narativa o projektu modernizacije pruge Beograd–Budimpešta. Dati tekstovi pogodni su za analizu budući da je većina njih zasnovana na prenošenju izjava različitih državnih funkcionera (ministarke Zorane Mihajlović³, Aleksandra Vučića⁴ i drugih), ili stranih zvaničnika i ljudi na visokim pozicijama u stranim kompanijama koje učestvuju u projektu (kineski, mađarski i funkcioneri EU, kao i predstavnici kineskih kompanija ili kompanije RZhD International⁵).

Sa druge strane, u obzir su takođe uzete i objave sa foruma *Beobuild*⁶, odnosno sa potforumu *Modernizacija Železnice*, dok su autori objava sami korisnici ovog foruma. Među njima, neki su laici zainteresovani za železnice, dok su drugi „stručnjaci”, odnosno različiti ljudi sa obrazovanjem iz oblasti saobraćaja i inženjerstva, dok je nemali broj njih takođe zaposleno (ili bilo zaposleno) u Železnicama Srbije. Od kraja 2015, kada se počinju pojavljivati konkretniji planovi za to kako će teći sami radovi na železnici, na ovom forumu je objavljeno oko sedam hiljada objava, dok je u analizu uključeno nekoliko stotina najuže vezanih uz temu. Ovaj deo građe poslužio je da se ocrtaju neki od nezvaničnih stavova, „odozdo”, te nam može pružiti (doduše ograničen) uvid u međuodnos koristi i poruka vezanih za modernizaciju, onako kako su one zvanično namerene, te onako kako se one uklapaju i svakodnevno analiziraju u kontekstu. Drugim, rečima, biće pojašnjeno kako takve namerene poruke interaguju sa već postojećim koncepcijama države i infrastruktura u postsocijalističkoj Srbiji.

Teorijski okvir

Brojni društveni naučnici teoretizuju da je nastanak putovanja železnicom u devetnaestovekovnoj Evropi svojom brzinom suzbio i radikalno prekinuo dotadašnju inherentnu vezu između prostora koji se prelazi i vremena koje se provodi u toj aktivnosti. Drugim rečima, železničkim su iskustvom „prostori između” polazne i krajnje tačke nestali, postali su samo fragmenti pored kojih, a ne kroz koje se prolazi (Schivelbusch 2014: 57-59).

Dalje, osim transformacija prostora, uzrokovanih sažimanjem vremena putovanja, i samo je koncipiranje vremena izmenjeno. Naime, brzina kojom su se potkraj prve polovine 19. veka počeli kretati ljudi i stvari između različitih mesta, bila je jedan od prvih stvarnih pokretača standardizacije vremena, najpre uvođenjem nadlokalnih vremena, čije je širenje omogućeno železnicom, a zatim i propratnom izgradnjom telegrafskih mreža (Zerubavel 1982: 4-6). Sa druge strane, režimi vremena koji su bili neophodni za funkcionisanje železničke mreže dalje

su restrukturirali i lična iskustva putnika – regulišući, normirajući i uokvirujući vreme prema spoljnim, opštim kriterijumima protoka sekunda, minuta i sati (de Certeau 1984: 111).

Pomenute promene su iz različitih (ideoloških) perspektiva, i u različitim vremenima, posmatrane kao negativne. Na primer, u vreme kada su tek nastajale, železnice su konceptualizovane kao pretnje po romantizovanu i idealizovanu koncepciju „tradicionalnog života” (Schivelbusch 2014: 55), dok su rigidni režimi vremena kasnije shvatani (i kritikovani) kao sistemi normiranja i regulisanja ljudi. Drugim rečima, različiti autori, ali i, važnije, vannaučni društveni akteri (posebice političari ili mediji) od vremena posle vrhunca modernizma iznose brojne i oštre kritike modernističkih projekata, kako van postsocijalističkih prostora, tako i u njima (Jansen 2015: 69-70).

³ ministarka Građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture.

⁴ Tokom posmatranog perioda najpre je prvi potpredsednik Vlade, zatim premijer, a onda i predsednik Republike.

⁵ To je kompanija u sastavu Ruskih železnica zadužena za međunarodne projekte, koja u Srbiji modernizuje delove pruge od Beograda do Subotice.

⁶ Forum (i pridružena online publikacija) Beobuild, u glavnicima se bavi sadašnjim ili već završenim infrastrukturnim projektima, prvenstveno u Beogradu, ali i ostatku Srbije. U različitim podtemama ovog foruma mogu se naći diskusije koje se tiču tema od renovacije ili izgradnje određene zgrade, preko gradskih projekata revitalizacije tramvajske mreže, pa sve do izgradnje putnih ili železničkih magistralnih pravaca.

Međutim, čini se da tendencija da se kritikuju moderni sistemi organizovanja i uređivanja društvenih aktivnosti i procesa, pa time i javnih struktura, ne nailazi na plodno tlo u specifičnim uslovima postsocijalističkih društava, posebno onih na bivšim jugoslovenskim prostorima. Tačnije, među korisnicima javnih infrastruktura u postsocijalizmu postoji aktivna, eksplicirana ili neeksplicirana, „želja” za uspostavljanjem, odnosno ponovnim uspostavljanjem ovakvih režima, koji su iz različitih razloga (ratni sukobi u slučaju Jansenovog terena ili ekonomska oskudica na terenu Marine Simić) narušeni, bilo fizičkim oštećenjima ili prekidima organizacije. Naravno, ne radi se u ovom slučaju o nekakvoj dijametralno suprotstavljenoj i formalizovanoj težnji ka modernističkoj „racionalnoj utopiji” i sličnim projektima iz socijalističkog perioda (Jansen 2015: 83). Pre se radi o potrebi za „normalizacijom”, koja je oličena (na Jansenovom terenu, ali i drugde na postjugoslovenskom području) u želji za urednijim i regulisanim sistemom javnog prevoza, svakako među brojnim drugim elementima kulturno definisanog normalnog života. Drugim rečima, radi se o želji za poretkom koji će, ne toliko „vratiti” staro iskustvo kretanja, narušeno dezintegracijom socijalizma (i konfliktom), već onim koji će omogućiti ostvarenje „normalnih” potreba i praksi kretanja, kakve postsocijalistički subjekti smatraju „ispravnima” i na koje polažu pravo (Jansen 2015: 70-71; Simić 2014: 65-66).

Jansen (2015: 70-71) koristi koncept „omrežavanja”⁷ kako bi označio ono za čime postoji pomenuta „želja”. On termin mreže preuzima od autora koji ga koriste kao sredstvo kritičkog opisivanja projekata sistematizacije i standardizacije izvesnih javnih usluga, te načina na koji države „spoznaju” i prepoznaju pojedinačne aktere u sistemu. Nasuprot ovom pristupu „odozgo”, Jansen predložava korisnost koncepta za proučavanje i opisivanje življenih iskustava ljudi sa „mrežama”, odnosno, umesto pogleda usmerenog na mreže kao takve, njegova je pozicija okrenuta procesu stalnog stvaranja i rekonceptualizovanja, to jest omrežavanju, koje je dakle skup ovih svakodnevnih praksi, a ne (samo) mreža „odozgo” projektovana na stvarnost.

U postsocijalističkim kontekstima, pomenuto shvatanje normalnosti usko je povezano sa konceptualizovanjem države, gde vanakademski, a nekada i akademski načini zamišljanja države ovaj koncept često postvaruju. Takvo shvatanje ima još od dirkemovske sociologije značajno mesto u društvenim naukama, no savremenija proučavanja države se distanciraju od ovakvog stava. One se oslanjaju na postavku o državi kao svojevrsnoj zajedničkoj „fantaziji”, koja se reprodukuje kroz svakodnevna verovanja ljudi u njeno postojanje, te posledične prakse, a istovremeno ne negirajući posledice i efekte koje

⁷ Iako možda nesretan, prevod engleskog gridding kao omrežavanje čini se jedinim prevodom koji zahvata značenje engleskog originala. Mada bi precizniji termin bilo umrežavanje, on je u našem jeziku ne samo prezasićen značenjima već mu je i primarno značenje, povezano sa informacionim tehnologijama, previše udaljeno od onoga koje je ovde potrebno. Samu reč grid bismo najbolje mogli prevesti kao rešetka, no urešetčenje ili nešto slično tome takođe ne deluju kao legitimni termini u datom kontekstu, ili uopšte.

„...materijalno obličje i osobine infrastruktura proizvode značenja napretka, uspeha i sl., više nego što pospešuju povezivanje ili proizvodnju koja im je nominalni cilj...”

država ima na realnost i življena iskustva ljudi u njoj (Simić 2014: 59-61). Za ispitanice Marine Simić, međutim, jedna od praksi kroz koju se zamišlja država, bilo je njeno kritikovanje, tačnije eksplicitno poricanje njenog postojanja, posebice na primeru lamenta nad stanjem železnica u Srbiji. Naime, iako bi cinizam prema funkcionisanju države, popularno okarakterisane kao „raspadnute” nakon kraja zajedničke države, ili prema idejama napretka i modernosti, koje su za tu državu vezivane (i koje je ona vezivala sama za sebe), možda naveo na sumnju u potentnost same ideje o državi u razmišljanjima građana postsocijalističkih zemalja, ipak se ne radi o temeljno subverzivnom svetonazoru. Drugim rečima, slika države kao monolitne, jedinstvene sile predvodnice njenih građana u budućnost, zastupljena u jugoslovenskoj modernosti, a možda značajnije, dominantna u zapadnoj misli tokom većeg dela dvaju prethodnih vekova – na površini je delegitimisana u srpskom postsocijalizmu, i to kroz ogoljenje „personalizovane” i društvene prirode države, koja je isplivala na površinu kroz sveprisutnost „korupcije”, potrebe za posedovanjem ličnih veza i „nestankom” „uređenosti”. Ovo, međutim, ne znači da su ljudi o kojima je reč prestali da veruju u *ideju* države kao takvu, tačnije, to što su videli „iza” maske monolitne države nije predstavljalo razlog da prestanu da žele državu, ali onu državu koja će im „vratiti” sigurnost – i normalnost – u kojoj mogu verovati u nju (Simić 2014: 61-63).

Antropološko proučavanje sistema javnog prevoza, u ma kome obliku, nema dugu istoriju. Sa jedne strane ovim se sistemima može baviti iz, prethodno razmatrane, perspektive antropologije države – gde se govori o proučavanju infrastrukture kao sredstvu koje ljudi, njihovi korisnici, koriste kako bi konceptualizovali opsežnije i apstraktnije ideje. Sa druge strane, postoji znatno, ali još novije, polje interesovanja za infrastrukture, koje možemo, parafrazirajući Larkina, sažeti kao interesovanje usmereno na „poetiku” infrastruktura (Larkin 2013: 334).

Pod, donekle mistifikujućim, terminom „poetike” pomenuti autor podrazumeva uvek prisutnu osobinu infrastruktura da predstavljaju koliko stvarne objekte u svetu, toliko i simboličke akte – odnosno, poetikom se naglašava da infrastrukture pored svoje *funkcije*, koju zatim ljudi interpretiraju na načine izložene u

prethodnom delu, imaju i namernu *formu*, koja je projektovana kroz njihovu materijalnu stvarnost, i manje ili više, konstruirana od strane različitih državnih aktera (Larkin 2013: 335). Jača verzija ove tvrdnje bilo bi stanovište po kome u različitim političkim i istorijskim kontekstima estetsko obličje (forma) biva dominantno nad funkcijama infrastrukturnog kompleksa.

Drugim rečima, u raznovrsnim društvenim situacijama, od mostova subsaharske postkolonijalne Afrike do sovjetskih fabrika, materijalno obličje i osobine infrastruktura proizvode značenja napretka, uspeha i sl., više nego što pospešuju povezivanje ili proizvodnju koja im je nominalni cilj (Larkin 2013: 335-336). Usled ovoga, a slično važi i za prethodne pasuse, tradicionalno shvatanje infrastruktura (zastupljeno od tehničkih do društvenih nauka) koje ih razmatra kao nevidljive i vaniskustvene, nije uvek istinito. Tačnije, ovakvo stanovište važi samo za specifične ljude i specifične kontekste u kojima infrastrukture deluju nevidljivo, no u drugim su kontekstima infrastrukture poput električne mreže ili mreže puteva nabijene specifičnim političkim značenjima koja nastaju, kako „odozdo”, tako su i „projektovana” „odozgo” (Larkin 2013: 336; 338-339).

Železnice su, pored puteva, jedna od najpotentijih infrastruktura za projektovanje „napretka” i modernosti, prvenstveno usled njihovog centralnog mesta u devetnaestovekovnim i dvadesetovekovnim narativima o ovim pitanjima, ali i usled njihove skorije „ponovne popularnosti” u svetlu klimatskih promena pospešenih delimično i zavisnošću od drugih, manje „zelenih” oblika transporta.

Iz prve perspektive, železnička je infrastruktura u modernizujućim vizijama evropskih država devetnaestog i dvadesetog veka igrala, između ostalog, i ulogu konceptualizacije „civilizovanja” kroz njihovu izgradnju. Tokom prvog perioda, početkom dvadesetog veka, slično situaciji koja je nastala oko izgradnje prvih balkanskih železnica, pružne linije su igrale značajno mesto u shvatanju „unapređivanja” položaja „zaostalih” kolonizovanih teritorija. Tako, na primer, francuska je kolonijalna imperija veoma polagala u svoje finansiranje železnica, formirajući ih kao stubove na kojima počiva „opravdanost” francuske kontrole tih prostora. Predstavljajući železnice kroz fotografije, novinske članke i reklamne publikacije, one su stvarale, u Francuskoj, izvesnu predstavu francuskih kolonijalnih delovanja u subsaharskoj Africi, a koja nije ni u kom smislu korespondirala sa situacijom „na terenu”. Ona je uvek uključivala brojne tegobe i probleme u izgradnji i održavanju tih železnica, od kojih većina nikada nije ni postigla željeni ekonomski uspeh ili uopšte opstala u iskoristivom stanju (Starostina 2010: 179–180). Dakle, u ovom smislu, francuske kolonijalne železnice nisu ni postojale kao „stvarne”, materijalne infrastrukture, već kao simboli za specifično definisanu „javnost”, odnosno za ljude koji bi mogli imati uticaj na francuske kolonijalne politike – francuske glasače (Starostina 2010: 194-196). S druge strane, železničke i druge infrastrukture su u srpskom, postsocijalističkom kontekstu u nekoj meri izgubile svoju stvarnu potentnost za zamišljanje napretka. Svojim su široko prepoznatim „osobinama” nepouzdanosti, sporosti

i nečistoće ovi sistemi postali suprotnošću ideala modernosti (Simić 2014: 54-55). Železnica je zapravo, nasuprot pomenutim trendovima u Evropi, postala prevoznim sredstvom siromašnih, te tako izuzetno klasno određenom.

Opis građe i analiza

U ovom delu rada biće pružen opis sakupljene građe (iz novinskih članaka i objava korisnika foruma *Beobuild*), te njihova analiza i interpretacija u svetlu teorijskih koncepata iznetih u teorijskom okviru iznad. Zvanični narativi (tj. narativi političkih aktera, ekscerpirani iz štampe)⁸, te nezvanični stavovi korisnika foruma analizirani su odvojeno radi preglednosti, no to ne znači da su nužno nespojivi ili suprotstavljeni (iako je to često slučaj). Kako je polemika o modernizaciji železnice, naravno, deo specifičnih širih borbi zasnovanih na istorijskim i dnevno-političkim promišljanjima aktera, nesuglasice između njih oko konkretnog projekta modernizacije često, ako ne i uvek, imaju podtonove tih promišljanja. No, zbog ograničenog obima rada posebna kontekstualizacija svakog od tih širih istorijskih i političkih faktora nije bila moguća, kao ni sveobuhvatna analiza svih izvora. Ipak usled relativne konciznosti građe, analiza zvaničnih narativa značajno je sveobuhvatnija od analize svakodnevnijskih stavova korisnika foruma. Iz tih razloga, odeljak u kome je ta građa analizirana je dosta ilustrativniji i manje detaljan, dok bi za njegovu temeljnu obradu, nažalost, bio potreban odvojeni rad.

Zvanični narativi

U brojnim člancima srpskih dnevnih novina „železničko pitanje” sporadično se pojavljivalo tokom više godina. Prvi put je, od dolaska na vlast Srpske napredne stranke, pokrenuto 2013. godine, no značajnije mesto je ova tema zauzela tek krajem 2015, kada su počeli nastajati konkretniji tehnički i politički planovi za ovaj projekat.

Prvi značajan element konstruisanja narativa o modernizaciji železnice „odozgo” možemo uočiti u načinu na koji se govori o svrsi ovoga projekta. Naime, projekat je na samom početku, još pre nego što su ikakvi konkretniji planovi izneseni u javnost, plasiran kao rekonstrukcija i revitalizacija postojećih pruga od Beograda do mađarske granice, i podizanje njihove dozvoljene brzine na 160 km/h (Kurir 2013). Ovaj je poduhvat kvalifikovan kao izuzetno značajan za revitalizaciju putničkog prevoza budući da je na ovoj trasi dozvoljena brzina značajno varirala – od 120 km/h u nekim delovima pruge u Sremu, do

⁸ Gotovo bez izuzetka, novinski članci i drugi tekstovi analizirani u radu direktno prenose izjave političkih aktera (posebno oni iz dnevnih glasila [Blic, Kurir, Telegraf i SrbijaDanas]), bez dalje medijske analize ili obrade, te su posebno korisni za uočavanje zvaničnih narativa pripadnika vlasti.

laganih vožnji od 50, a sporadično čak i 40 km/h u Bačkoj. Kasnije, zvanični su planovi zahtevali povećanje projektovane brzine na 200 km/h, što je potez koji značajno menja prirodu posla, zahtevajući znatno obimnije radove na eliminisanju drumskih putničkih prelaza i regulisanju trase, istovremeno znatno povećavajući cenu (Nišavić 2017).

Na većini mesta, državni i drugi funkcioneri ističu prednosti modernizovane pruge kao prevoznog sredstva koje će omogućiti putnicima nesmetan, komforan i, pre svega, brz put do najbliže *evropske prestonice*⁹ – Budimpešte – a na duži rok i do Atine (Telegraf 2017), te veću povezanost Srbije sa EU. Uzimajući u obzir primarni cilj čitavog projekta, koji se, uostalom, ne razlikuje mnogo od prvobitnog razloga zbog koga je trasa i izgrađena tokom devetnaestog veka, može se zaključiti kako narativ o usluzi putnicima igra, primarno, legitimizujuću ulogu. Drugim rečima, kako Srbija uglavnom nema ekonomske kapacitete koji bi, sami po sebi, opravdali masivan poduhvat revitalizacije pruge u teretne svrhe povezane samo sa domaćom industrijskom proizvodnjom, teretni aspekt pruge će biti prvenstveno tranzitni, dok se njena svrha na lokalnom nivou mora na druge načine „opravdati”.

U istom ključu možemo posmatrati i, u najmanju ruku, ekstravagantnu i u političkom narativu dominantnu odluku o podizanju brzine, koja ima smisla jedino u perspektivi putničkog prevoza – kako je za teretni saobraćaj nepraktična. Sa jedne strane, ova znatno skuplja brzina pruge predstavlja legitimisajući projekat ne samo zbog „zamagljivanja” teretne svrhe pruge, već i zbog šire prisutne tendencije vladajuće partije da se predstavlja boljom i uspešnijom od prethodnih (Telegraf 2015a; Kurir 2018; N1 2019). Posebno je naglašeno upoređivanje napretka ostvarenog na gradnji u Srbiji, u odnosu na Mađarsku, gde, kako se često može videti u izjavama, radovi nisu ni počeli i gde postoje ozbiljni problemi (Blic 2018). Na ovaj način se, na klišičnom primeru železnica, pruža dodatna legitimizacija u poređenju sa „naprednijom” državom Evropske unije (up. Starostina 2010). Dodatno, osvetljujuća je činjenica da je u okviru iskaza o modernizaciji gotovo sva pažnja usmerena na samu „fizičku” infrastrukturu pruge kao najočitijeg simbola pomenutih narativa, dok se veoma malo govori o pokretnim delovima istog infrastrukturnog kompleksa – prevoznim sredstvima. Jedini direktni pomen ove teme u medijima jeste kupovina novih Simensovih lokomotiva, koje su, iako nisu nužno namenjene teretnom prevozu, kupljene za preduzeće Srbija Kargo¹⁰ – pri tome, naravno, nije propuštena

⁹ U kontekstu odnosa Srbije prema „Evropi” značajno je uputiti na neke od sociopolitičkih posledica krize devedesetih: funkcionalnu i administrativnu izolovanost, izvesni osećaj da je izgubljena pripadnost „Evropi”, kao i doživljaj da je takvo stanje nepravedno, koji je različito izražen u različitim političkim i društvenim grupama (v. Simić 2014: 71–99).

¹⁰ Jedno je od tri preduzeća zaduženih za prevoz tereta, a koja su nastala podelom Železnica Srbije 2015. godine, od kojih su opstala preduzeća Srbija Voz (prevoz putnika) i Infrastruktura Železnice Srbije (održavanje pruga).

prilika da se pomene kakvo značajno dostignuće predstavlja kupovina ovih lokomotiva, posle gotovo četrdeset godina bez ove prakse (Kurir 2019).

Međutim, značajan problem (iako medijski neprepoznat) ostaje nabavka voznih sredstava za putnički saobraćaj na novoj pruzi. Iako je u izvesnim tekstovima kupovina Štadlerovih elektromotornih garnitura najavljučana kao ovakva investicija – i to, nekoliko godina nakon što su ovi vozovi zapravo kupljeni (Telegraf 2015b; Telegraf 2015c) – ona to svakako nije. Na prvom mestu, garniture su kupljene kada ovaj projekat nije aktivno ni postojao, a na drugom, kupljeni vozovi su tehnički nedostatni za novu prugu – njihova maksimalna brzina je 160 km/h, čime se poništava svaka svrha povećanja dozvoljene brzine.. Jedan od tekstova, međutim, prenosi reportažu o uvođenju u saobraćaj novih kineskih vozova velikih brzina između Pekinga i Šangaja, sugerišući da su to vozovi koji će biti nabavljeni za „našu prugu”, ali završavajući članak anketom za čitaoca sa pitanjem „Kada će srpski vozovi ići ovako brzo?”, sa ponudnim odgovorima: „kada u Japanu budu leteli”, „pre će Srbini na Mesec da sleti”, „u 2018. godini” i „Ko još ide vozom?” (Telegraf 2014). U ovom primeru možemo uočiti odstupanje od zvaničnog „optimizma” (što je retko u medijskom narativu), te određeno „uplivanje” ustaljenih ciničnijih stavova prema državi i idejama modernizacije (up. Simić 2014). Tokom oktobra 2019. zaključena je nabavka dodatnih garnitura za SrbijaVoz, no bez dalje specifikacije, i uz napomenu da se radi o voznim sredstvima namenjenim regionalnom prevozu, istovetno kao i ranije pribavljeni vozovi (RTS 2019).

Ako bismo pridodali već pomenutom i planove za revitalizaciju pruga ka Baru¹¹, Nišu, Dimitrovgradu i Preševu¹² (gotovo svih preostalih magistralnih pravaca) tokom 2020. (SrbijaDanas 2019), te najave prijema stranih zvaničnika u vagonima *Plavog Voz*a, visoko simboličnog ličnog prostora Josipa Broza Tita¹³ (Blic 2019) – prateći Larkina (2013) i Starostinu (2010) – možemo uvideti „poetičku”, odnosno simboličku korisnost razmatranih projekata. Drugim rečima, iako se različite rekonstrukcije seg-

¹¹ Iako je glavica ulaganja u železničku infrastrukturu u Srbiji vezana upravo za analizirani projekat, pružni pravci na kojima je rekonstrukcija već krenula predstavljaju neke od najodržavanijih u sistemu. Sa druge strane, legendarna Barska pruga, zapad zemlje (ka crnogorskoj granici) jeste u značajno lošijem tehničkom stanju, pa su „horor priče” iz srpskih železnica često vezane upravo za vozove ka Baru, a „opipljivo” produženje vremena – sa oko osam časova osamdesetih godina, na sadašnjih dvanaest, „ako sve prođe po planu” – jedan je od prvih primera propadanja u svakodnevnim razgovorima.

¹² Takođe dotrajali i propratno slabo korišteni pružni pravci ka Bugarskoj i Makedoniji.

¹³ Referenciranje Tita, te uspeha jugoslovenskog socijalizma izrazilo je čest motiv svakodnevnih razgovora. Sve češće se u medijima, od dolaska SNS-a na vlast, Aleksandar Vučić i Srbija upoređuju s Titom i Jugoslavijom, kao „ponovo relevantni” „faktor stabilnosti u regionu”. U tom kontekstu, pomenuti primer prenamene jednog od potentnijih preostalih simbola bivšeg sistema, Plavog voza, predstavlja samo jedan od primera.

menata železničke mreže svakako odvijaju, različiti i neprestano pomerajući i ambivalentni iskazi o vremenu njihovog završetka i svrsi, njihovo neprekidno uklapanje u širi zvanični narativ o uspesima vlasti, te upoređivanje sa „poslednjom uspešnom”, jugoslovenskom vlašću – svakako u korist ove prve – govore nam da su ove materijalne infrastrukture „odozgo” značajnim delom građene kao „poetičke”, odnosno infrastrukture čija je legitimišuća *forma* barem jednako značajna koliko i njihova *funkcija*.

Nezvanični stavovi

Za razliku od zvaničnih narativa i predstava o korisnosti i nuždi za brzom prugom, mnogi korisnici analiziranog foruma izražavaju o ovome pitanju oprečne, ili na različite načine suprotstavljene stavove.

Brojne objave, sa jedne strane, kritički su usmerene na percipiranu „megalomaniju” i ekstravagantnost projekta kakvu je on zadobio u finalnoj formi. Učesnici u diskusijama na forumu kritikuju različite aspekte projekta – od pomenutog nedostatka planova za vozna sredstva, preko toga što se ne razmatra modernizacija ka jugu, pa do samih pojedinosti planova (poput plana rekonstrukcije TPS Zemun, te izmeštanja Glavne železničke stanice u Beogradu). Ističu probleme sa cenama, tehničkom izvodljivošću, malverzacijama pri izvođenju i sl., a sve su to teme zanemarene u zvaničnim narativima. Iako je kritika ideje modernizacije kao takve, svakako, većinom odsutna iz objava, čak su i oni komentatori koji nisu bili izričito protiv projekta kakav postoji u praksi, često iznosili brojne specifične kao i „ideološke” zamerke pri čemu je najučestalija uporedba sadašnjeg rukovodstva sa jugoslovenskim. Možemo dalje ilustrovati datu tezu komentarom jednog od aktivnijih članova foruma koji iznosi argumente o „rogobatnosti” celog poduhvata u „državi čije železnice inače jedva uspevaju izdržati lagane vožnje”, te estetskom ocenom projekta kroz zamišljanje situacije u kojoj novi brzi voz pristaje u stanicu Stara Pazova, ispred „žalosne” stanične zgrade sa kraja XIX veka.

Uopšteno rečeno, mogli bismo primetiti da se odnošenje prema modernizaciji železničke pruge ka Budimpešti od strane članova ovog foruma znatno promenilo od prvog trenutka – od skeptične nade, ka izravnoj kritici. Post s kraja 2015. u kome autor prikačuje novinski članak koji prenosi potpisivanje jednog od ugovora o izgradnji, čini se ilustrativnim za prvobitni stav. Već u ovom postu se autor ograđuje, iznevši da ne misli da će se išta dogoditi, ali da je želeo da otvori temu. Nakon ovoga usledilo je nekoliko desetina objava sa „mračnim predikcijama” i ustaljenim pesimizmom o verovatnoći da se projekat uspešno sprovede, te relativna nezainteresovanost za dalje polemike o pitanju. Diskusija se dalje intenzivno razvijala od polovine 2016. kada su i reportaže u medijima postale znatno češće. Tokom idućeg perioda, i dalje česta neverica pretvara se i u otvorene kritike planova, koje su ponekad prerastale u veoma uzavrele političke diskusije. Govoreći o projektu, međutim, mnogi od učesnika foruma u skorije vreme, posebno od početka radova na deonici do Novog Sada i posledičnog ukidanja vozova na

ovoj relaciji, izražavaju i izvesne simpatije ka radovima. Naime, izuzetno su brojni komentari koji sugerišu „korisnost” ovoga poduhvata, ali nužno obavijenog pesimističnim tonovima – najpre u smislu konceptualizovanja „onoga što će biti izgrađeno”, „ako bude izgrađeno”, kao korisnog za „neka buduća vremena”, kada bi se zemlja trebala „dovesti u red”, te Železnice promeniti svoje, kako oni to vide, prakse zapostavljanja i neodgovornosti prema svojoj imovini, kao i putnicima.

Drugu stranu ovog narativa predstavlja konstantno negodovanje jer se zanemaruje mišljenje „struke”, odnosno različitih profesionalaca obrazovanih za projektovanje ili upravljanje železničkom infrastrukturom. Kako su brojni korisnici foruma formalno obrazovani u datom polju, na ovu situaciju gledaju kao na veliku pogrešku – na stavljanje politike ispred profesionalnog mišljenja, pa i „zdravog razuma” – drugim rečima, kao na perpetuiranje „nenormalnosti” sistema.

„...česta neverica pretvara se i u otvorene kritike planova, koje su ponekad prerastale u veoma uzavrele političke diskusije.”

Oba se pomenuta „toka” razmišljanja mogu dovesti u vezu sa analizama Stefa Jansena (2015) i Marine Simić (2014), konkretno, sa Jansenovom analizom upotrebe reči *nekultura* za opis i konceptualizovanje države te daljom analizom koju Simić pruža. Naime, iako je sam termin *nekultura* sporadično korišten za opisivanje postupaka vlasti i praksi u železnici, mnogi se komentari na forumu oslanjaju na isti konceptualni okvir u kome ovaj termin postoji. U stvari, koristeći različite koncepte, poput neefikasnosti i neodgovornosti, većinom uprave, ali i radnika Železnice, te nezainteresovanosti zvaničnika za „stručnost”, oni govore o identičnim praksama kroz koje postsocijalistička država ne uspeva potaknuti definisane promene ponašanja, gde ovaj neuspeh svakako dolazi „sa vrha”. Takođe, nasuprot brojnim i intenzivnim pokušajima političkih aktera da „dokažu”

suprotno – odnosno da se distanciraju od negativnih ideja o postsocijalističkoj državi kao korumpiranoj, neracionalnoj i nefunkcionalnoj, a koji se u toj vizuri pokušavaju „svaliti” na „prethodne vlasti” – korisnici ovoga foruma većinom ne prihvataju ovaj „prekid”.

Usko povezano sa prethodno iznesenim, Jansenov (2015) koncept „omrežavanja” takođe može poslužiti u razumevanju nekih od stavova korisnika foruma, možda najizrazitije u kontekstu stvarne, i često na forumu eksplicirane „želje za prugom”, odnosno za stvaranjem postojane, pouzdane i smislene *mreže*. Mreže kojom će korisnici moći, u ovom kontekstu, putovati i osećati se „delom Evrope”, kako kroz prugu, koja je već postojala kao takva, tako i kroz, nadano, „sažimanje” prostora do „Evrope” (up. Zerubavel 1982) kroz smanjenje vremena neophodnog da se „do tamo” stigne, ispoljavajući tako, suprotnu „stranu novčića” od „klasičnih” romantizujućih predstava o „putovanju” i „udaljenosti”. Naravno, uz ovu želju u stvarnosti je često naglašena i izvesna anksioznost oko budućeg nedostatka finansija za korišćenje ove mreže, za koju se mnogi od komentatora boje da će, usled ogromnih troškova njene gradnje, postati nepristupačnom. Zvanični i nezvanični narativi o povezivanju i sažimanju sa „Evropom”, iako naizgled usklađeni, razdvojeni su u širim promišljanjima evrointegracija i mesta Srbije u „Evropi”. Ukratko, radi se o međudnosu zvanične „okrenutosti ka” EU i političkih promena nastalih od dolaska SNS-a na vlast, stranke koja je, iako deklarativno „proevropska”, nastala iz nacionalističkih i „proruskih” krugova, naspram „istinskog evropejstva” prethodne vlasti.¹⁴

„Železnice, kao specifične infrastrukture, ... posebice imaju („zadržavaju”) jedno od najznačajnijih mesta u zamišljanjima kako političke sadašnjosti tako i bolje budućnosti...”

¹⁴ Demokratska stranka i druge grupacije nastale iz Demokratske opozicije Srbije nakon svrgavanja Slobodana Miloševića, 2000. godine.

Zaključak

U ovom radu analiziran je jedan od projekata modernizacije železničke infrastrukture u Srbiji, te njegovo korišćenje kao „potentnog” simbola „modernizacije” i „kvaliteta” same države. Za ovo vezani trendovi, odozgo i odozdo, predstavljaju u ovom kontekstu znatno polje razmirica između različitih domaćih aktera u narativu o „brzoj pruzi ka Evropi”, kao i specifičnog međunarodnog položaja projekta u svetlu raznolikih međunarodnih interesa, bilo Kine, EU ili drugih. Kroz ove narative takođe je ukazano i na opstajanje specifičnih pogleda na državu i infrastrukturu koje ju „čine” u postsocijalističkom kontekstu, a koji su izneti u monografijama Stefa Jansena (2015) i Marine Simić (2014).

No ovaj projekat, takođe, igra značajnu ulogu u lokalno specifičnim zamišljanjima i stvaranjima značenja oko njega – zamišljanjima koja se oslanjaju na pređašnje ideje o tome čemu železnica treba služiti i zašto ona postoji, te brojna „izneverenja” ovih predstava u domaćem političkom kontekstu. Međutim, iako su specifična značenja ovom projektu dodeljena na osnovu posebnih istorijskih i političkih faktora, ovakve tendencije – ka zamišljanju i kontekstualizovanju infrastrukture – nisu specifične samo za postsocijalističke ili postjugoslovenske kontekste, već ih možemo, eksplicitnije ili implicitnije izražene, pronaći „u” svakom infrastrukturnom objektu (up. Larkin 2013). Železnice, kao specifične infrastrukture, a usled specifičnog mesta u istorijama konkretnih prostora, posebice imaju („zadržavaju”) jedno od najznačajnijih mesta u zamišljanjima kako političke sadašnjosti tako i bolje budućnosti (up. Schivelbusch 2010; Starostina 2010). Dakle, ovaj projekat, inače uključen u različite globalne ekonomske tokove, dobija poseban „život”, kako nameren, tako i nenameren, ugnježđujući ga u širi lokalni kontekst koji se proteže značajno van uskog polja razmišljanja o železničkoj, ili uopšte transportnoj infrastrukturi, i proteže široko u lokalna politička i istorijska promišljanja.

Izvori:

DEDEIĆ, Siniša. 2011. „Obrana i poslednji dani, 1. deo”. *Istinomer* (<https://www.istinomer.rs/amnezija/odbrana-i-poslednji-dani-1-deo/>)

NIŠAVIĆ, Danijela. 2017. „POČINJE OBNOVA PRUGE: Za pet godina vozom od Beograda do Budimpešte za TRI SATA”. *Blic Biznis* (<https://www.blic.rs/biznis/pocinje-obnova-pruge-za-pet-godina-vozom-od-beograda-do-budimpeste-za-tri-sata/hgrc1k4>)

„KASNE RADOVI: Mađarska vlada raspisala NOVI TENDER za prugu Beograd-Budimpešta”. *Blic Biznis*. 19. 12. 2018. (<https://www.blic.rs/biznis/privreda-i-finansije/kasne-radovi-madarska-vlada-raspisuje-novi-tender-za-prugu-beograd-budimpesta/3h94gln>) (u tekstu referencirano kao: Blic 2018)

„Vučić obišao izložbu o aktuelnim infrastrukturnim projektima (FOTO)”. *Blic*. 16. 12. 2019. (<https://www.blic.rs/vesti/politika/vucic-obisao-izlozbu-o-aktuelnim-infrastrukturnim-projektima-foto/8j47lqs>) (u tekstu referencirano kao: Blic 2019)

„Brze pruge sporo dolaze”. *Istinomer*. 27. 2. 2012. (<https://www.istinomer.rs/izjava/brze-pruge-sporo-dolaze/>) (u tekstu referencirano kao: Istinomer 2012)

„160 NA SAT: Studija za brzu prugu Beograd-Budimpešta za pola godine”. *Kurir*. 28. 11. 2013. (<https://www.kurir.rs/vesti/drustvo/1108967/160-na-sat-studija-za-brzu-prugu-beograd-budimpesta-za-pola-godine>) (u tekstu referencirano kao: Kurir 2013)

„ZORANA MIHAJLOVIĆ: Samo nezalce protiv saradnje sa Kinom”. *Kurir*. 08. 07. 2018. (<https://www.kurir.rs/vesti/politika/3082053/zorana-mihajlovic>) (u tekstu referencirano kao: Kurir 2018)

„SRPSKI VOZOVI SU SE MODERNIZOVALI: Posle 40 godina na prugama 16 novih lokomotiva (FOTO)”. *Kurir*. 13. 06. 2019. (<https://www.kurir.rs/vesti/biznis/3267505/srpski-vozovi-su-se-modernizovali-posle-40-godina-na-prugama-16-novih-lokomotiva-foto>) (u tekstu referencirano kao: Kurir 2019)

„Mihajlović: Povezati prugu Beograd-Budimpešta s Pirejom”. *N1*. 07. 06. 2017. (<http://rs.n1info.com/Biznis/a274410/Mihajlovic-Povezati-prugu-Beograd-Budimpesta-s-Pirejom.html>) (u tekstu referencirano kao: N1 2017)

„Mihajlović: Imaćemo najbržu prugu u regionu - vozovi će ići 200 km/h”. *N1*. 18. 01. 2019. (<http://rs.n1info.com/Biznis/a452862/Mihajlovic-Imace-mo-najbrzu-prugu-u-regionu.html>) (u tekstu referencirano kao: N1 2019)

„Kredit EBRD-a za kupovinu 18 novih vozova” *RTS*”. 31. 10. 2019. (<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/3720013/kredit-cbrd-a-za-kupovinu-18-novih-vozova.html>) (u tekstu referencirano kao: RTS 2019)

„Modernizacija pruge Beograd-Bar: Srbija izdvaja 10 milijardi evra za radove!” *SrbijaDanas*. 09. 08. 2019. (<https://www.srbijadanas.com/biz/vesti/modernizacija-pruge-beograd-bar-srbija-izdvaja-10-milijardi-evra-za-te-radove-2019-08-09>) (u tekstu referencirano kao: SrbijaDanas 2019)

„IDE 428 KM/H: Kina predstavila suprebri voz budućnosti (VIDEO)”. *Telegraf*. 07. 11. 2014. (<https://www.telegraf.rs/vesti/129954-kao-munja-kina-predstavila-suprebri-voz-buducnosti-video>) (u tekstu referencirano kao: Telegraf 2014)

„VUČIĆ OBEĆAO: Vozom će Srbi od Beograda do Budimpešte putovati dva i po sata! (FOTO)”. *Telegraf*. 23. 12. 2015. (<https://www.telegraf.rs/vesti/politika/1919476-vucic-obecao-vozom-ce-srbi-od-beograda-do-budimpeste-putovati-dva-i-po-sata-foto>) (u tekstu referencirano kao: Telegraf 2015a)

„VEROVALI ILI NE! Vozili smo se srpskim vozom koji je JURIO 120 na sat. Evo šta nam se dogodilo (FOTO)”. *Telegraf*. 23. 12. 2015. (<https://www.telegraf.rs/vesti/politika/1919941-verovali-ili-ne-vozili-smo-se-srpskim-vozom-koji-je-jurio-120-na-sat-evo-sta-nam-se-dogodilo-foto>) (u tekstu referencirano kao: Telegraf 2015b)

„Vučić i Zorana Mihajlović PROVOZALI SU SE srpskim BRZIM VOZOM! Evo kako će izgledati pruga Beograd-Budimpešta (FOTO)”. *Telegraf*. 23. 12. 2015. (<https://www.telegraf.rs/vesti/politika/1919419-vucic-i-zorana-mihajlovic-provozali-su-se-srpskim-brzim-vozom-evo-kako-ce-izgledati-pruga-beograd-budimpesta-foto>) (u tekstu referencirano kao: Telegraf 2015c)

„Uskoro ćemo vozom moći iz Beograda do Budimpešte i Atine da putujemo brzinom od 200 km/h!”. *Telegraf*. 07. 06. 2017. (<https://www.telegraf.rs/vesti/2819143-uskoro-ccemo-vozom-moci-iz-beograda-do-budimpeste-i-atine-da-putujemo-brzinom-od-200-kmh>) (u tekstu referencirano kao: Telegraf 2017)

Forum *Beobuild*, potforum *Modernizacija železnice* – dostupno na: <http://beobuild.rs/forum/viewtopic.php?f=17&t=968&start=12225>

Literatura:

DE CERTEAU, Michel. 1984. *The Practice of Everyday Life*. Barkley: University of California Press.

JANSEN, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime: "Normal Lives" and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York: Bergbahn

LARKIN, Brian. 2013. „The Politics and Poetics of Infrastructure”. *Annual Reviews of Anthropology*. 42:327-343.

MCMURRAY, Jonathan. 2001. *Distant Ties: Germany, the Ottoman Empire, and the Construction of the Baghdad Railway*. Westport: Greenwood Publishing Group.

ÖZYÜKSEL, Murat. 2016. *The Berlin – Baghdad Railway and the Ottoman Empire: Industrialization, Imperial Germany and the Middle East*. London: I.B.Tauris.

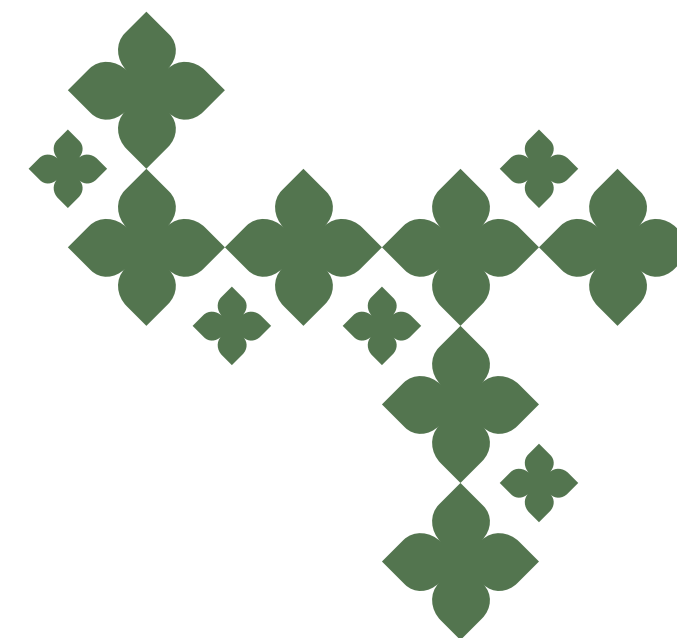
SAMARDŽIĆ, Momir. 2010. *Roads to Europe: Serbian Politics and the Railway Issue, 1878-1881*. Pisa: Plus-Piza University Press

SCHIVELBUSCH, Wolfgang. 2014 [1986]. *The Railway Journey: The Industrialization of Time and Space in the Nineteenth Century*. Oakland: University of California Press.

SIMIĆ, Marina. 2014. *Kosmopolitiska čežnja: etnografija srpskog postsocijalizma*. Beograd: Centar za studije kulture.

STAROSTINA, Natalia. 2010. „Ambiguous Modernity: Representations of French Colonial Railways in the Third Republic”. *Proceedings of the Western Society for French History*. 38:179-199.

ZERUBAVEL, Eviatar. 1982. „The Standardization of Time: A Sociohistorical Perspective”. *American Journal of Sociology*. 88/1:1-23.

Kolektivne sfere izvedbe rituala unutar imaginarnih svjetova *tabletop role-playing* igara

– Marija Rojko

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

„Kada je igrač unutar okvira narativa, njegov govor izvedbe je tek opis onoga što se odigrava, odnosno izvodi unutar uma igrača... Opisi koji uključuju informacije koje ostali likovi ne mogu znati predstavljaju radnju koja se događa unutar sfere izvedbe.”

Autorica kroz rad istražuje stvaranje individualnog i grupnog iskustva kroz igranje *tabletop role-playing* igara – igranje igara uloga na stolu. Kroz provedene intervjuje nastoji se utvrditi kako izvedba u procesu igranja prolazi kroz sfere rituala te koliko dijegetska i nedijegetska pravila i ciljevi utječu na igru i iskustvo unutar igre.

KLJUČNE RIJEČI: tabletop role-playing igre, sfera izvedbe, ritual, prostor igre, izvedba likova

Uvod

Role-playing igre (eng. RPG) na stolu, poznate kao i *tabletop role-playing games* (TTRPG) te kao *pan and paper* RPG, prvi su poznati oblik RPG-a. Iako se unutar samog koncepta RPG-a mogu nadalje razlikovati brojne podvrste igara poput *live-action role-playing* (LARP)¹, *massively multiplayer on-line role-playing games* (MMORPG)² ili *role-playing* video igara koje se baziraju na virtualnom iskustvu, sam će se rad fokusirati na *tabletop role-playing games* (TTRPG), odnosno na igranje uloga u igrama na stolu. Spomenutim inačicama RPG-a zajednički je element igranje uloga, no različiti su načini kako se ono provodi, a kao neke od primjera vrijedno je spomenuti planetarno popularni *Dungeons & Dragons*, *Pathfinder* te *GURPS - Generic Universal Role-Playing System*. TTRPG je originalni oblik RPG-a koji svoje korijene vuče još iz 19. stoljeća, poglavito iz ratnih igara od kojih je najpoznatija *Kriegspiel* koja je simulirala minijaturne terene za borbu unutar kojih su se strateški vodile borbe pomoću bacanja kocke koja je određivala uspješnost poteza. Ovakve vrste igara koriste se i danas u svrhu vojne obuke (usp. Mackay 2001:13).

Cilj rada je analizirati stvaranje individualnog i grupnog iskustva kroz igranje ovakve vrste igara. Nastojat će se prikazati metode predstavljanja kojima se igrači koriste, razine identificiranja tijekom igre, okviri izvedbe unutar kojih se spomenuto predstavljanje odvija te moguće prenošenje iskustava i identiteta stvorenih unutar igre u svakodnevni, stvaran život.

Metode i problemi istraživanja

Metode istraživanja kojima se služim ponajprije su rezultati analize postojeće literature te polustrukturirani intervjui. Kazivači su Ivana (biolog, 31 godina) koja igra *tabletop role-playing* igre već zadnjih 15 godina i Tomislav (automatičar, 25 godina) koji se igranjem ovakve vrste igara bavi zadnjih 5 godina. Oba kazivača zajedno sa svojim prijateljima pripadaju istome društvu igrača koji se tijekom kampanja (*campaigns*) - priče i niza narativnih scenarija koji se nastavljaju jedan na drugog obično uključujući iste likove, nalaze jednom u dva, tri mjeseca tijekom čega se odigravaju tri do četiri sesije igre. Igre koje kazivači izdvajaju prema popularnosti i koje oni sami igraju jesu: *Dungeons & Dragons 3.5*, *Dungeons & Dragons 5.0*, *Pathfinder*, *Eclipse Phase* i *Munchkin*.

Problemi koji su nastali prilikom provođenja ovog istraživanja prvenstveno su terminologija same RPG industrije kojoj je engleski jezik primarni, a u stručnoj literaturi nije preveden na hrvatski jezik. Dakako, i širina područja istraživanja također je jedan od problema na koje sam naišla te je došlo i do nezaobilaznih preklapanja sa već otprije spomenutim područjima. Problemi terminologije i širine područja razriješeni su u tekstu korištenjem emskih izraza te originalnih izraza na engleskom jeziku. Smatram kako će ovo istraživanje doprinijeti istraživanjima vezanima uz studije predstavljanja iz razloga što prikazuje novo područje ljudske svakodnevice koje se vrlo često smatra tek pukom razonodom otkrivenom u novije vrijeme, a iza kojeg stoji izrazito kompleksna struktura i duža povijest nego što se otprije smatralo.

¹ Live-action role-playing igra oblik je igranja uloga u kojoj sudionici u stvarnom životu fizički utjelovljuju svoje likove. Igrači nastoje postići svoje ciljeve unutar izmišljenog svijeta koji je smješten u onaj stvarni dok međusobno komuniciraju glumeći svoje likove.

² Massively multiplayer on-line igra kombinacija je elemenata igara uloga i masovnih multiplayer online igara u kojima velik broj igrača međusobno komunicira unutar virtualnog svijeta.

Literatura

Postojeća literatura koja je dosad poslužila za problematiziranje pitanja igranja uloga unutar TTRPG igara, kao i same kulture igranja RPG igara, pomogla je pri oblikovanju pojedinih teorijskih polazišta te je otvorila brojne poglede na mogućnosti istraživanja unutar ove vrste predstavljačkog oblika. Za početak se kao izuzetno opsežna i korisna knjiga za ovakvu vrstu istraživanja pokazala „The Fantasy Role-Playing Game: A New Performing Art” (2001) autora Daniel Mackaya uz koju se veže i knjiga teoretičara Richard Schechnera „The Future of Ritual: Writings on Culture and Performance” (1993). Nadalje, vezu između izmišljenih uloga i igrača pomnije je objasnio Craig Lindley u svome radu „Narrative Structure in Trans-Reality Role-Playing Games: Integrating Story Construction from Live Action, Table Top and Computer-Based Role-Playing Games” (2005), dok je rad „The Invisible Rules of Role-Playing The Social Framework of Role-Playing Process” (2008) Markusa Montole objasnio društveni aspekt procesa samog igranja uloga. Na sličan način poslužio je i diplomski rad Tanje Vučković „Igrači role-playing igara na stolu (tabletop rpg) kao subkultura” (2005) koji je pomogao i u razjašnjavanju pojedine terminologije. Rad „Connecting Worlds. Fantasy Role-Playing Games, Ritual Acts and the Magic Circle” (2005) Marinka Copiera pomogao je pobliže objasniti teorijske perspektive i definicije *fantasy role playing* igara.

Analiza *tabletop role-playing* igre (TTRPG) i likova unutar igara uloga

Tabletop role-playing igre prvenstveno su igre unutar kojih sudionici kontroliraju svoje likove u svijetu koji postoji isključivo u njihovoj kolektivnoj mašti. Radnja je gotovo uvijek smještena u izuzetno uvjerljiv i potpuno zamišljen, imaginaran *fantasy* ili *science fiction* svijet. U njoj može sudjelovati najmanje tri, a najviše šest igrača među kojima se najviše ističe *game master* (također zvan i *storyteller*, *dungeon master* ili DM) koji ima najvažniju ulogu u samom vođenju igre. Mackay slikovito definira njegovu ulogu i tvrdi da on „kontrolira sve u tom svijetu, od vremenskih uvjeta do političkih atentata” (Mackay 2001:23). *Game master* tako pomoću RPG uputa za igranje osmišljava kompletnu pozadinu igre, postavlja situaciju u imaginarnom svijetu, upravlja sporednim likovima (svim likovima koje ne vode igrači, tzv. NPC-evima, *non-player characters*), važan je za vođenje glavne narativne linije te donosi odluke o ishodima koji se ne odlučuju kockicom (usp. Vučković 2005:17). U opisu jedne od sesija igre kazivač Tomislav navodi ulogu *game mastera*, odnosno *dungeon mastera* u slučaju igre Dungeons and Dragons:

I onda dungeon master pozove sve i objasni gdje smo stali zadnji put i koje opcije sad mi ko igrači imamo, znači objasni u kojoj se situaciji nalazimo i mi sad možemo odrediti kamo bude išla dalje situacija i uglavnom tako to krene...

Ostatak igrača preuzima i gradi jednog lika koji ga u tom zamišljenom svijetu predstavlja. To su takozvani PC-jevi, *player characters*. Likovi na temelju svojih klasa (stereotipiziranih kategorija boraca) posjeduju i određene karakteristike poput spretnosti, inteligencije i mudrosti, a one utječu na djelovanje i ponašanje tog lika u igri. Te su karakteristike zajedno s odabiranjem likova determinirane stilom igranja igrača (ponuđene klase

su primjerice *fighter*, *wizard*, *cleric*, *rogue* itd.). Tako, primjerice, kazivačica Ivana objašnjava preferencu određenoj klasi lika:

E da, rogue sam bila, uglavnom nešt u tom stilu igre, nekaj ukrasti ili nekoga v leđa ubosti, super mi je kaj je dinamična jako... Kaj se tiče roguea jako si dinamičan jer ti si uvijek prvi koji ide da bi recimo otključal nekaj pa onda stalno nešt delaš pa mi je to onda super, dok recimo ovi koji samo buildaju (nado-graduju svoje stats odnosno poboljšavaju sposobnosti vještina svojih likova op.a.) moraju čekati do nekog combata, pa mi je ovo bilo puno više fora, pa sam trapove, zamke pogledala ako ih ima ili ne i tak.

No iako oba kazivača naglašavaju kako odabiru klase likova na temelju vlastitih želja, ukoliko u kampanji koja se već igra nedostaje pojedina klasa potrebno je uzeti u obzir i potrebe tima te se odlučiti za klasu koja je potrebna:

Ako kreneš odma ispočetka s ljudima se onda obično dogovorite tko bude kaj, konkretno ja sam došla naknadno u ovu kampanju pa onda sam ja bila ono kaj im je falilo ali moreš odabrati ono kaj ti je najbliže... nisam mogla birati jer su već imali roguea pa je nepotrebno imati dva roguea v istoj grupi i onda sam zato bila ranger.

No uza sve preference karakteristika klasa bitno je i odabrati svoj *alignment*, tj. poravnanje. Iako se ono ne može naći u svim igrama ovakve vrste, važno ju je spomenuti zbog izuzetnog djelovanja na ponašanje likova. *Alignment* je kategorizacija moralne i etičke perspektive likova igrača, kao i NPC-eva, te

značajno utječe na ishode djelovanja i na ponašanje likova. Ono se dijeli na dobre, neutralne i zle likove među kojima postoje i tri podskupine koje definiraju razinu od najveće, srednje, i najmanje zastupljenosti pojedine moralne vrijednosti te se time može odabrati između devet seta vrijednosti unutar kojih se igrač, odnosno njegov lik mora ponašati. U protivnom slijede kazne (*penalty*) od strane *game mastera* unutar sfere i priče pojedine klase lika ili sprječavanje pojedine radnje. U opisu kazivača Tomislava naglašava se njihova bitnost u segmentu igranja uloga:

...znači ti bi se trebal ponašati u onome alignmentu koji si ti za sebe odabral, znači ako si ti odabral da budeš chaotic good, trebaš jako dobro kužiti kaj to znači, stvar je u tome da ne budeš poštovao pravila ali budeš dobar, dok na primjer chaotic evil, ako si chaotic evil character to znači da si stvarno barbarin najveći. Znači da nema tog alignmenta ti bi se ponašal ubiti ko u stvarnom svijetu taj alignment te baš forsira da se ponašaš van svoje kože.

Međutim i ovaj segment se može birati prema preferencama igrača te tako kazivačica Ivana napominje: „nikad ne bi uzela *evil alignment*, ne znam, meni bi teško bilo RPG-ati nekog ko je *evil*... mislim to je isto i za druge RPG-eve”. Uobičajeno je i da svaki igrač formulira i pozadinsku priču za svog lika, tzv. *backstory* lika, no to nije nužno. Preporuča se da se ta priča ispriča samo *game masteru* koji na temelju te priče može graditi dodatne *story arc*-ove, odnosno dodatne priče unutar one glavne. Kazivačica Ivana tako kazuje jedan od njezinih primjera pozadinske priče:

Evo ja sam imala priču dok sam sad bila ranger da sam hranila selo sa zečevima i selo je bilo gladno pa sam morala iti u neki veći pohod da spasim to svoje selo pa sam se pridružila njima jer ne znam, bi htela ubiti nekogoa zmaja i tak.

Sfere *tabletop role-playing* igara

Kao što smo napomenuli, *tabletop role-playing* igra bazirana je na otprije definiranom svijetu i scenariju na temelju kojeg *game master* i grupa igrača improviziraju novi, primarno verbalni narativ kroz igrane sesije TTRPG kampanje (usp. Lindley 2005:2). Takva vrsta improvizacije uključuje sastavljanje fiktivnih blokova, osnovnih fragmenata ili jedinica koje imaju fiktivnu i narativnu važnost koja se zajedno može spojiti kako bi tvorila višu razinu priče ili narativa. Fiktivni blokovi uključuju portrete, tekst i govor koji pruža sistem igre zajedno sa onim koji proizlaze iz igračeve mašte i iskustva (ibid.). Tako ovdje možemo govoriti o kolektivnom stvaranju usmene priče kroz međusobnu interakciju likova i interakcijom sa okolinom u kojoj se oni nalaze.

Igrači ispred sebe imaju *record sheetove* (*character sheetovi*) svojih likova koji kvantitativno definiraju likove uključujući sve detalje, bilješke, statistike igre i pozadinske informacije koje su bitne za nastavak igre. Neke od općenitih karakteristika koje se mogu naći na *character sheetu* su između ostalog njihova razina iskustva (*experience*), njihove vještine i sposobnosti, razina života te njihov inventar stvari (usp. Mackay 2001:48).

Igrači i *game master* se tako u početku okupe oko stola, ukoliko je „multi *session*”, odnosno nulta sesija, započinje se sa gradnjom likova, a to zna trajati i po nekoliko sati. Grupa se tako uključuje u kampanje, a kazivači nam napominju kako one znaju trajati i do dvije godine. Grupe igrača sastaju se najčešće na regularnoj bazi ili po dogovoru u sklopu sesija koje znaju trajati i po pet, šest sati u komadu te napominju kako je katkad vrlo teško okupiti sve ljude potrebne za igru.

„Unutar igre postoji i određeni sustav pravila, međutim, on je izrazito prilagodljiv i sklon modificiranju kako bi se prilagodio društvu unutar kojeg se igra odvija te time postoji i određena sloboda u odabirima aktivnosti likova.”

Zatim se kreće u pričanje onoga što se događa. *Game master* tako opisuje mjesto i situaciju u kojoj se nalaze likovi, a u nastavku igrači odlučuju što će svaki od njih učiniti na temelju postavljene opcije. Kockice u igranju uloga „služe kao element sreće ili slučajnosti: one npr. odlučuju o ishodu borbe između likova ili o nekim drugim sličnim elementima” (Vučković 2005:18). Unutar igre postoji i određeni sustav pravila, međutim, on je izrazito prilagodljiv i sklon modificiranju kako bi se prilagodio društvu unutar kojeg se igra odvija te time postoji i određena sloboda u odabirima aktivnosti likova. Valja napomenuti i poznati *d20 System* korišten u *Dungeon and Dragons* igrama koji je svoje ime dobio po specifičnoj kockici koja se koristi unutar njega, a koja ima 20 ploha i time 20 mogućih varijanti ishoda određenog odabira situacije.

Imaginarna i zabavna okolina TTRPG-a kreće se kroz porozne sfere koje Schechner definira kao razine iskustva, a koje uključuju sferu akcije, misli, utjecaja i komunikacije na koje ne smijemo gledati kao na racionalne i strogo definirane okvire (usp. Schechner 1993 prema Mackay 2001:63). Autor Mackay tako definira te porozne sfere unutar RPG-a kao dramu, tekst, kazalište i izvedbu te ih smješta u domenu rituala (usp. Mackay 2001:63), a Schechner naglašava da su „umjetnost i ritual, posebice izvedba, temelji igranja” (Schechner 1993:41).

RPG je tako specifična vrsta rituala koji je fiksiran u malim grupama igrača uloga koji se sjedinjuju unutar određenog narativa. Poroznost tih sfera može se uočiti i u izrazu lika pojedinih igrača. On može biti definiran kroz „statistike u sferi drame, opisan kroz treće lice u sferi teksta, izveden u prvom licu ili mu se možemo obratiti u drugom licu kroz sferu kazališta ili pak može biti povezan sa igračem kroz sferu izvedbe” (Mackay 2001:63). Tako se do izvedbe RPG-a može doći kroz raznolike okvire.

Na sličan način Gary Alan Fine (Fine prema Mackay 2001:64) definira kontinuirano ‘titranje’ između igre, narativnog, konstativnog, izvedbenog i društvenog okvira unutar izvedbe RPG-a, no on na njih gleda kao na razine ekspresije – „govor unutar elemenata igre (dramska sfera), elemente pričanja priče (tekstualna sfera), teatralne elemente (kazališna sfera) i društvene elemente (izvedbena sfera)”. Igrači se tako lako mogu kretati između tih okvira te se probijanjem kroz njih stvara izvedba koja uključuje različite načine ekspresije.

„U role-playing igrama, ali i tijekom svakodnevnog života, igrači „konstantno konstruiraju intertekstualne veze između imaginarnog, fantasy svijeta, povijesti, religije, iskustva itd.” (Copier 2005:11).”

Publika i izvođači unutar *tabletop role-playing* igara

U *role-playing* igrama, ali i tijekom svakodnevnog života, igrači „konstantno konstruiraju intertekstualne veze između imaginarnog, *fantasy* svijeta, povijesti, religije, iskustva itd.” (Copier 2005:11). Unutar ovog naizgled transparentnog čina oni ne samo da grade i povezuju svjetove ili prostore, već i identitete i značenja (ibid.). Sistemi ovih igara ostvaruju specifičan način performansa i iziskuju specifičnog izvođača, igrača uloga. Unutar TTRPG-a igrači su ujedno i publika i autori, oni konzumiraju fikciju *game mastera*, ali i prerađuju priču svojim postupcima. Jednako su tako i igrači i *game master* čitatelji i autori izvedbe narativa. Međutim, potrebno je napomenuti da je sam *game master* češće u ulozi autora, dok ostali igrači većim dijelom preuzimaju ulogu čitatelja (usp. Mackay 2001:134), a to potvrđuje i kazivanje kazivačice Ivane koja naglašava da

je „zadaca DM-a (*dungeon mastera*) postaviti likove u situaciju u kojoj se nalaze, ali i igrači naravno moraju slušati i probati se staviti u tu situaciju” te da *game master* ponajviše koristi određene predstavljачke metode kako bi predstavio situaciju ili određenog lika: „DM-ovi najčešće mijenjaju glasove, rade neke gestikulacije i to kad trebaju interpretirati likove”. Kako bi bolje dočarao svijet likova, atmosferu i trenutačnu situaciju, *game master* se služi i dodatnim pomoćnim sredstvima, npr. aplikacijama za dizajniranje zvukova.

Događaji unutar RPG izvedbe događaju se unutar mašte pojedinih igrača. Kada je igrač unutar okvira narativa, njegov govor izvedbe je tek opis onoga što se odigrava, odnosno izvodi unutar uma igrača. Opisi koji uključuju informacije

koje ostali likovi ne mogu znati predstavljaju radnju koja se događa unutar sfere izvedbe. Sfera kazališta tako uključuje ono što je zamišljeno i radnje unutar sfere teksta izvedbe. Sfera izvedbe igre uključuje ono što igrači vokaliziraju i gestikuliraju (usp. Mackay 2001:89). Tako kazivači naglašavaju važnost predstavljanja scene i teksta za daljnji razvoj igre:

Ima dosta različitih igrača koji si mogu predstaviti situaciju i oni koji ne mogu predstaviti situaciju, ako si ti dobar DM i ako te on postavi u situaciju i ti imaš pet dobrih opcija koje ti moraš iskoristiti i koje bi ti možda napravil, da si ti zamisliš tu situaciju i sad kak bi ljudi reagirali na te zanimljive situacije ko da se stvarno to dešava oko njih. (Tomislav)

Kazivač Tomislav izričito naglašava i sličnosti situacija i društvene strukture u virtualnom i u stvarnom svijetu:

I stvar je v tomu da si ti zamisliš da imaš nekakvu situaciju, recimo socijalnu kak ima svako u svojem svijetu znači situacije u igri su dosta slične stvarnom svijetu, neko bu sa strane šutel neko bu progovoric, neko bude agresivan neko bu pokušaval smiriti situaciju kužiš takve stvari se događaju ko u nekoj grupi.

Međutim, ovdje možemo govoriti i o podvojenim identitetima igrača i likova na više razina. Identitet igrača je u sesijama igre ujedno dijegetski (unutar igre) i nedijegetski (u stvarnom svijetu), uključuje socijalni identitet igrača koji se stvara prije, tijekom i poslije narativnog performansa i fiktivni identitet lika kojim igrač upravlja, a koji se stvara unutar narativnog performansa (usp. Mackay 2001:48). U zabilježenim kazivanjima kazivači objašnjavaju kako se tijekom jedne sesije igre prepliću identiteti i uloge igrača:

U biti najmanje si ti svoj lik, najviše se družiš i zezas ovak s igračima ali dok prozove baš tvoj lik da veliš nekaj onda postaneš ozbiljan odjedanput pa moreš reći nekaj. Stvar je u tomu da ako si se ti obratit nekom NPC-u ti stalno moraš, recimo ako si na nekakvoj totalno rogue misiji, na nekoj tajnoj misiji, ti se moraš pretvarati da si neko drugi ti nesmeš ili moreš cijelu partiju i cijelu misiju zeznuti na taj način. (Tomislav)

No činjenicu da tijekom sesije oni najčešće nisu u ulozi svojeg lika objašnjavaju kako se tijekom tih dugih vremenskih perioda gubi koncentracija te se i najčešće ne koriste predstavljачke metode jer bi to iziskivalo previše energije te se razdvaja osoba igrača i lika: „više vremena si ti izvan svog karaktera, recimo dok se smijemo, ne nasmije se lik u igri ali se nasmiješ ti” (Tomislav). Kazivač vuče paralelu i sa video igrama i to ponovo naglašavajući važnost dobro postavljene situacije, odnosno *settinga*, ali i povezujući je s uživljavanjem u svoj lik i s mijenjanjem ponašanja:

Pa da nekad si zapravo jako hyped (uzbuđen) oko tih stvari, na primjer ako si uspel u nekim pregovorima postaneš jako hyped, ono, znaš se malo previše uživjeti v tog svog lika, nije tolko tvoj lik bitan, bitan je setting, to ti je isto kad igraš igru ovak na kompu ne razmišljaš o svom liku previše, ti reagiraš na situacije oko sebe onak kak misliš da ti najbolje odgovara, onak kak si do sad radil.

Kroz prethodna kazivanja dolazimo i do pojma *metagaming* koji označava svaku radnju, strategiju ili metodu koja se koristi u igri, a koja nadilazi propisana pravila te koristi vanjske čimbenike koji utječu na samu igru. Također, ona nadilazi postavljene granice i okruženje igre te se odnosi i na sam svijet van igre. Kroz *metagaming* možemo jasno vidjeti kako se igrači kreću izvan okvira igre i kako to kretanje utječe na ishod pojedinih elemenata unutar igre. Prelaženje iz dijegetskog identiteta, onog unutar igara, i njemu shodnih postupaka u nedijegetski, stvaran identitet, najbolje opisuje objašnjenje kazivača Tomislava:

To je malo čudna stvar taj metagaming. Znači stvar je u tomu da tebe može netko kao lika pozvati sa strane i pričati s tobom i ti budeš onda pričal s DM-om i onda budeš nekaj rekel tom liku, a ostali igrači budu te čuli, tak da je onda odgovornost ostalih igrača da su to oni ko igrači čuli, a nisu čuli kao lik. To je ono kad si mi unutar fighta jedan drugome kažemo to je u biti metagejmanje ako si velimo ko igrači, to je u biti ono kaj naši likovi ne bi trebali jedan drugome reći ak nisu jedan kraj drugoga, kužiš ak si ti 30 metara jedan od drugoga ne bi kao smel pričati s drugima igračima oko toga kaj bi sad moglo utjecati na igru, to se zove metagaming. To nitko nebre popratiti normalno to je nemoguća stvar, jer kužiš ti ako pričaš na pivi sa frendom i ti mu sad ispričaš koji bude tvoj story arc s tvojim likom to onda ne bi smijelo imati utjecaja na njegovog lika u igri, znači ako on priča stvari koje taj lik ne bi uopće trebal uopće znati, to je dosta zanimljivo. Mislim da je veliki problem te igre kaj ljudi igraju igru koja se zapisuje na komad papira i to je to, nema tu nikakvih pravila ovak, mislim ima ih ali su pravila onak jako jako ono, loose (labava), pravila su tu tek tolko da ti sam sebi ne određuješ igru.

Individualno i grupno iskustvo igranja

Ukoliko smještamo *tabletop role-playing* igre unutar pojedinih strukturalnih okvira, onda se razlikuju i određena nevidljiva pravila igre koja se uočavaju u samom procesu izvedbe. *Role-playing* igre se mogu definirati kao one igre koje se kreiraju interakcijama igrača te igrača i *game mastera* unutar specifičnog dijegetskog okvira (usp. Montola 2008:23), dakle unutar okvira samog svijeta igre. Tako se razlikuju pojedina endogena pravila koja su dio okvira igre, ali i egzogena pravila kao dio socijalnih i društvenih okvira (ibid.). Proces *role-playinga* slijedi „određena endogena, ali implicitna pravila, te čini taj proces istodobno relativno formalnim načinom ekspresije i relativno neformalnim načinom igre” (ibid.). Kako bi se ta ekspresija i imaginarno ponašanje smatrali zabavnom i efikasnom izvedbom, izrazito je važna i razina emocionalnog sudjelovanja igrača unutar sesije i unutar igračeva lika (usp. Mackay 2001:89). Izvedbe ovakve vrste iziskuju aktivan angažman sudionika koji je sukladan aktivnostima grupe likova. No na kraju je najbitnije da izvedba, kako to ističu i kazivači, bude zabavna.

U povezivanju grupe prijatelja naglašava se kako se povezivanje događa pretežito na individualnoj razini jer su motivacije sudionika ponekad različite:

Više se s individualcima povežeš nego kaj se cijela grupa super poveže, to je dosta u biti teško zato jer neki ljudi opće ne vole to RPG-anje, neki ljudi su tam čisto radi fightova, ko recimo jedan naš frend, on je tamo došiel i bil samo ako je bila neka borba. (Tomislav)

E ali vidiš, ja nikad ne bi mogla tak igrati, a osjećaj zajednice u grupi često jako varira. (Ivana)

Govorimo li o usvajanju vještina koje se kroz igru mogu prenijeti i u stvarni, svakodnevni svijet, kazivači izvan igre spominju izgradnju socijalnih vještina, poticanje grupnog načina rada i snalažljivost koju napominje kazivačica Ivana: „...snalažljivost, jer imaš za jednu situaciju bezbroj mogućnosti koje ti možeš napraviti, ali dok smo u igri onda smo ipak dosta limitirani.”

Zaključak

Role-playing igre imale su veliki utjecaj na formiranje današnje popularne kulture. To su društvene igre u kojima svaki igrač bira jednu od uloga i gradi zajedno sa *game masterom* narativ u imaginarnom svijetu koji postoji samo u mašti svakog od igrača. *Game master* je tako temeljna osoba koja svojim opisivanjem događaja i okoline smješta ostale likove u pojedinu situaciju unutar koje likovi imaju mogućnost odabira napretka situacije. TTRPG nema za cilj pobjedu jednog igrača, već je najbitnije odvijanje avanture.

Samo vođenje igre temelji se na izrazito labavim sustavima igre kroz koje se može lako prolaziti. Tako se unutar TTRPG-a može kretati kroz porozne sfere koje Mackay definira kao dramu, tekst, kazalište i izvedbu te ih smješta u domenu rituala (usp. Mackay 2001:63). Pravila unutar igre mogu se podijeliti na endogena i egzogena, a unutar tih pravila razlikuju se dijegetski (unutar igre) i nedijegetski (u stvarnom svijetu) identitet. U sklopu tih identiteta može se definirati i pojam metagaminga kao svake radnje koja se odvija van prostora igre, a koja nužno utječe na događaje unutar igre. Ovaj aspekt je izrazito problematičan za same igrače, ali i za proučavanje u već otprije spomenutim poroznim sferama kroz koje se kreće sustav igre. Također smatram kako je povezivanje individualnog i društvenog aspekta TTRPG-a jedan od najvažnijih dijelova ovakvih vrsta igara, kao i najzanimljiviji za nastavak ovakvih vrsta istraživanja.

Literatura:

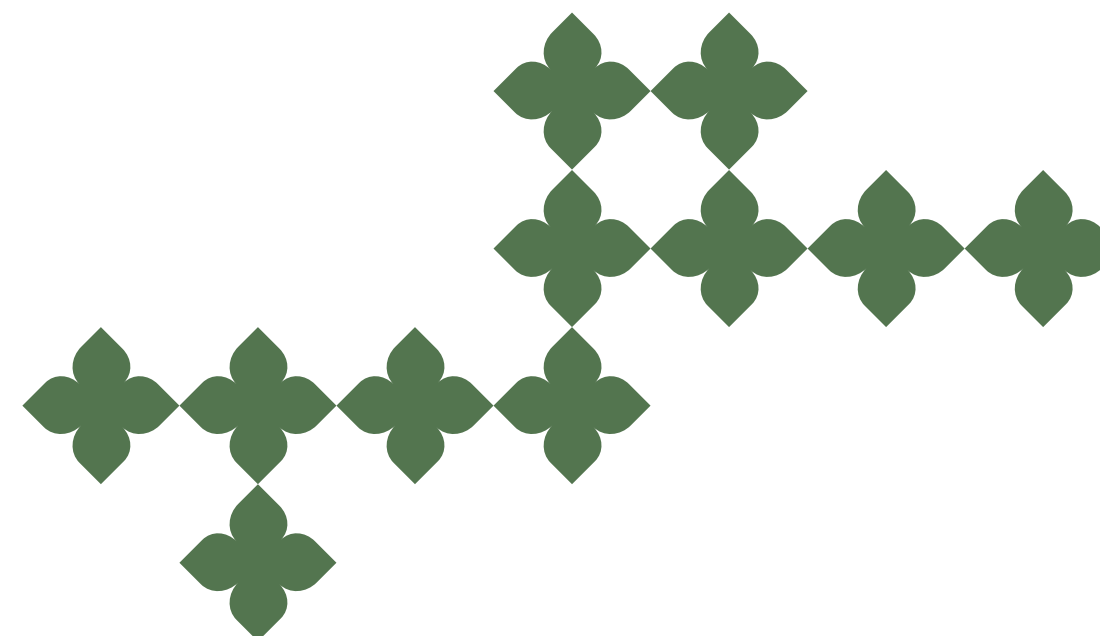
COPIER, Marinka. 2005. “Connecting Worlds. Fantasy Role-Playing Games, Ritual Acts and the Magic Circle”. *DiGRA 2005 Conference: Changing Views – Worlds in Play*.

LINDLEY, Craig. 2005. “Narrative Structure in Trans-Reality Role-Playing Games: Integrating Story Construction from Live Action, Table Top and Computer-Based Role-Playing Games”. *DiGRA 2005: Changing Views: Worlds in Play, 2005 International Conference*.

MACKAY, Daniel. 2001. *The Fantasy Role-Playing Game: A New Performing Art*. McFarland.

MONTOLA, Markus. 2008. “The Invisible Rules of Role-Playing The Social Framework of Role-Playing Process”. *International Journal of Role-Playing* 1/1:22-36.

VUČKOVIĆ, Tanja. 2005. *IGRAČI ROLE-PLAYING IGARA NA STOLU (TABLETOP RPG) KAO SUBKULTURA*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu.

„O tome se onda šuškalilo, govorilo, ali uglavnom o spolnom odgoju nije nikad ništa spominjao” – Promišljanja o spolnom odgoju u Hrvatskoj u prvoj polovici 20. stoljeća

– Lucija Tomac

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

„Između roditelja i djece spolnost je predstavljala tabu, dok se među vršnjacima pronalazio interes za tu temu. Djeca su najviše informacija stjecala promatranjem, razgovorom s vršnjacima i komunikacijom s članovima obitelji istog spola.”

Rad se bavi analizom promišljanja o spolnom odgoju u Hrvatskoj u prvim dekadama dvadesetog stoljeća. Prezentirani su stavovi okoline u kojoj je kazivačica odrastala glede tematike spolnosti kao i načini prenošenja znanja o temama vezanim uz spolnost. Upoznavanje s temama povezanih s ljudskom spolnošću uglavnom se vršilo indirektno, ali i međusobnim razgovorima s vršnjacima u dječjoj i mlađoj odrasloj dobi. Prema riječima kazivačice njezina obitelj nije nikada direktno bila uključena u spolni odgoj djece.

KLJUČNE RIJEČI: spolnost, spolni odgoj, učenje o spolnosti, spolni život

Uvod

Kroz različita razdoblja ljudska spolnost dobiva drugačije konotacije te zauzima različito mjesto u fokusu društva. Spolni život ljudi nekada je bio reguliran pravilima koja su ustanovili svećenici, liječnici i moralisti različitih uvjerenja, no ta se pravila nisu temeljila na znanstvenim činjenicama (usp. Tiefler 1986: 7). Rezultat nedostatka empirijskih podataka uočljiv je u stavu građanstva spram vlastite seksualnosti. Ljudi su osjećali krivnju, sram i frustraciju zbog različitih seksualnih iskustva. Također, doživljavali su negativne emocije zbog neznanja, osobnih nedostataka i osjećaja nesposobnosti.

Do početka 20. stoljeća djeca su o spolnosti većinom učila pasivno i indirektno. Informiranje o spolnim aspektima vršilo se za vrijeme spavanja u istim prostorijama s roditeljima i života na selu, gdje su djeca mogla svjedočiti reproduktivnim navikama životinja. Također, jedan od važnijih čimbenika spolnosti jest način reagiranja roditelja i okoline na iskazivanje djetetovih spolnih ponašanja (usp. Masters, Johnsons i Kolodny, 2006: 232). Promjenom obiteljske strukture iz patrilokalne ili virilokalne u neolokalnu, a samim time i raspolaganjem s više mjesta u kućanstvu, djeci je bilo sve teže dolaziti do informacija o spolnosti. U razdoblju tih promjena zapadno društvo bilo je „prožeto moralnom filozofijom koja je uzvisivala duhovno, a blatila tjelesno i tako činila bolnim i tajnovitim sve što je bilo povezano sa seksom” (usp. Tiefler 1986: 7). Krajem Prvog svjetskog rata, uslijed veoma brzog širenja sifilisa, Adrienne de Sainte-Croix održala je predavanje u kojemu je istaknuto kako čitava budućnost rase ovisi o spolnom odgoju mladeži (usp. Knibiehler 2004: 37). Prilikom pokušaja uvođenja minimalne spolne edukacije u škole pobornici uvođenja takve edukacije nailazili su na revolte koje su provodili svećenici i obitelj dolazeći s argumentom kako edukacija o spolnosti pripada isključivo obitelji. Upravo taj pokušaj uvođenja institucionalne pouke o aspektima spolnosti predstavlja najveći pomak u njezinu shvaćanju (usp. Mrnjauš 2014: 293).

Početkom dvadesetog stoljeća Europom se počinju širiti ideje Sigmunda Freuda, koji je među prvima počeo javno i otvoreno progovarati o seksualnosti. Pod Freudovim utjecajem ljudska spolnost u to doba postaje predmetom metodičkih promatranja (usp. Knibiehler 2004: 118). Osim Freuda, tematiku spolnosti u svome radu obuhvatila je i njegova suvremenica, švedska spisateljica Ellen Key, koja se kritički odnosi prema shvaćanju kako žena ima „samo jednu obvezu, veliku i neospornu obvezu

čije prekoračenje znači grijeh, a to je obveza da novo biće kojem će podariti život začne u ljubavi i čistoći, u zdravlju i ljepoti, u međusobnoj harmoniji, sa zajedničkom srećom” (usp. Key 2000: 38-39) te nikada „u pijanom stanju, iz same dosadne navike, nikad zbog dosade i zasićenosti, nikad s podijeljenim osjećajima koji se tome protive” (usp. Key 2000: 39). Iz tih citata možemo vidjeti kako u pogledu na spolne odnose dominira moralna dimenzija koja jasno pripisuje da se u spolne odnose ne treba upuštati zbog vlastitog zadovoljstva, već je potrebno promišljati o načinu i cilju ulaska u njih.

Sukladno navedenom, cilj ovog rada jest analizirati stavove spram ljudske spolnosti te način prenošenja znanja o spolnosti na području Republike Hrvatske u prvoj polovici dvadesetog stoljeća.

Metodologija istraživanja

Kako bi se ostvario zadani cilj, korišten je kvalitativni metodološki pristup. Proveden je polustrukturirani intervju s jednom kazivačicom te su izrađeni transkripti razgovora na temelju kojih je napravljena analiza sadržaja intervjua. Intervju s kazivačicom proveden je u trima navratima – dva intervjua u prosincu 2018. godine te jedan intervju u prosincu 2019. godine. Prvi intervju proveden je s ciljem dubljeg razumijevanja školovanja i odrastanja kazivačice, ali i šireg društvenog konteksta. Intervju je obuhvaćao sedam tematskih cjelina: trudnoću, porod i pobačaje, odnos prema novorođenčetu, sklapanje braka i obiteljske odnose, školske i radne obveze, igre, igračke i vrijeme za igru, dječju odjeću i opremu uključujući higijenu i uređivanje te slavlja i blagdanske običaje. Druga dva intervjua bila su usmjerena na iskustva spolnog odgoja i sadržavala su tri tematske cjeline: način prenošenja znanja o seksualnosti, mogućnost razgovora u obitelji i društvu te razinu otvorenosti vršnjaka prema temama koje se dotiču spolnosti.

Kazivačica koja je sudjelovala u ovom istraživanju zatražila je anonimnost te da se njezine izjave pišu pod inicijalima. Kazivačica I.J. T. rođena je 1927. godine u Puntu na otoku Krku. Početkom dvadesetog stoljeća život u Puntu temeljio se na obradi zemlje, dok je taj trend krajem dvadesetog stoljeća prešao u iskorištavanje morskih dobara (usp. Novosel-Žic 1994: 111).

Praksu bavljenja poljoprivredom nalazimo i u obitelji IJ. T. Obitelj IJ. T. sastojala se od roditelja, dviju sestara i petero braće koji su živjeli neolokalno uz srednje ekonomske prilike. U vrijeme odrastanja kazivačice školski sustav sastojao se od četiriju, šest ili osam razreda osnovne škole, nakon koje su učenici mogli školovanje nastaviti u gimnaziji ili upisati stručne škole (niže ili srednje) (usp. Pataki et.al. 1951: 84). Nakon završetka osnovne škole u trajanju od šest godina, koju je pohađala u Puntu od 1934. godine, kazivačica počinje pohađati Malu realnu gimnaziju u Gradu Krku čiji je program predviđen u trajanju od osam godina. Poslije završetka sedam razreda gimnazije upisuje Državnu učiteljsku školu u Karlovcu, koju zbog svoje sposobnosti i kronološke dobi počinje pohađati od četvrtog, tada posljednjeg razreda. Mogućnost pohađanja Državne učiteljske škole osigurao joj je stric iz Zagreba koji je od cijele njezine obitelji nju prepoznao kao osobu koja si je svojim višim obrazovanjem mogla omogućiti bolje životne prilike. Nakon završetka srednjoškolskog obrazovanja zapošljava se kao učiteljica u istarskom selu Obranići. Godine 1949. počinje raditi u povjerenstvu za prosvjetu u Delnicama, a godine 1951. postaje upraviteljica Škole

učenika u privredi, nakon čega preuzima posao odgajateljice u Đačkom domu u Delnicama. Nakon osamnaest godina rada u đačkom domu zapošljava se u tajništvu srednjoškolskog centra u kojemu dočekuje staž u trajanju od 35 godina, nakon čega odlazi u mirovinu.

Ovaj rad predstavlja studiju slučaja kroz životnu priču jedne kazivačice koja je za sudjelovanje u istraživanju odabrana metodom prigodnog uzorka kako bi prenijela svoja osobna i profesionalna iskustva o spolnom odgoju. S obzirom na to kako je kazivačica prema struci učiteljica, svojim svjedočenjem usredotočila se na pedagoški aspekt ove tematike čime rad dobiva veću pedagošku dimenziju.

Rezultati istraživanja dobiveni tematskom analizom intervjua i literature podijeljeni su u tematske cjeline prema sadržaju. Rezultati su grupirani u tri tematske cjeline koje obuhvaćaju razgovore o temama vezanima uz spolnost, institucionalno prenošenje znanja o spolnosti te predbračnu čistoću, kao vrijednost koja se promicala u ondašnje vrijeme, i trudnoću.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Razgovori o temama vezanima uz spolnost

Početak dvadesetog stoljeća razgovori o temama povezanim s ljudskom spolnošću u privatnom i javnom diskursu nisu bili učestali. U to vrijeme djeca nisu bila detaljno informirana o funkcijama spolnih organa, reproduktivnom sazrijevanju, reproduktivnom zdravlju, spolnim odnosima i njihovim rizicima, ženskom menstrualnom ciklusu i kontracepciji, što se u današnje vrijeme može smatrati osnovnim znanjima za vođenje kvalitetnog života. Štoviše, kazivačica govori da se u obiteljskom okruženju nije govorilo ni o osnovnim temama vezanim uz spolnost. Tako, primjerice IJ. T. zna kako je njezina majka imala trideset godina kada ju je rodila, no detalji vezani uz to kako je rođena ostali su joj nepoznati. To nije neobično jer se smatralo da „rađanje i njegove tajne pridaju području svetoga” (usp. Knibiehler 2004: 19). Čak i pokušaj razgovora s roditeljima o temi seksualnosti nije davao zadovoljavajuće ishode. Odgovore na pitanja kako su došla na svijet djeca su većinom dobivala u razgovoru s vršnjacima kada su se *znali podsmjehivati da roda donosi djecu*, ali osim podsmjehivanja predajama njihovi razgovori započinjali su zbog interesa za tematiku seksualnosti.

Roditelji njezinih kolegica, za razliku od njezinih roditelja, bili su otvoreniji spram tematike seksualnosti, što je rezultiralo međuvršnjačkim razgovorima. Kazivačica navodi da *neki roditelji mojih kolegica, prijateljica razgovarali su o tome pa su one nešto više znale i onda smo mi međusobno o tome znali razgovarati*. IJ. T. opisuje da nije ni pokušala razgovarati s roditeljima o spolnosti jer je osjećala da neće dobiti odgovore (*...jer je ta tema u ono vrijeme između roditelja i djece bila više kao tabu-tema*). Tabuiziranje spolnosti i seksualnosti počelo je još tijekom devetnaestog stoljeća.

Postoje objašnjenja kako je ova tematika postala tabu-tema jer se prokreacija više nije događala sama od sebe zbog sve veće upotrebe kontracepcije. Također, drugo objašnjenje vezano je uz posljedice industrijske revolucije, koja je „pridala daleko veću vrijednost proizvodnji nego produkciji, organizirala je plaćeni rad kao najvažniju ljudsku aktivnost” (Knibiehler 2004: 32).

„Tabuiziranje spolnosti i seksualnosti počelo je još tijekom 19. stoljeća.”

Zanimljivo je da su roditelji toliko izbjegavali teme povezane s ljudskom spolnošću da nikad nije bilo ni *govora da roda donosi dijete ili nekih drugih spoznaja*. Ako se o ljudskoj spolnosti moralo nešto reći, u dječjoj dobi roditelji, sestra i braća IJ. T. nisu koristili stručne nazive spolnih organa, već *uglavnom smo za muški spolni organ znali reći pipić, dok smo za ženski spolni organ uvijek govorili u deminutivu, pa smo znali reći pikica*.

Nadalje, o tjelesnim razlikama žena i muškaraca djeca su većinom učila promatranjem. S obzirom na to da se od starije djece već u ranim godinama očekivalo da se brinu o mlađoj (usp. Čapo Žmegač 1998: 268), IJ. T. i njezina sestra vodile su brigu o mlađoj braći te *na taj način smo ustanovili te razlike, spolne razlike između djevojčica i dječaka*. Otvoreniji razgovori unutar obitelji bili su učestaliji među članovima obitelji istog spola. IJ. T. opisuje kako je *znala sa sestrom tu i tamo nešto pričati o tome*. Sestra IJ. T. bila je nekoliko godina starija od nje te je i ona o spolnosti saznala putem razgovora sa svojim vršnjacima. Također, IJ. T. spominje kako je, osim sa sestrom, uspjela razgovarati i sa svojom tetom koja je *bila više otvorenija i od nje sam saznala za maternu trudnoću, a ne od mame* te je po pitanjima spolnosti *teta nekad znala nešto reći o tome, ali vrlo šture*.

Institucionalizacija znanja

Brigu za odgoj i obrazovanje djece prije uvođenja institucionalnog obrazovanja preuzimala je majka (usp. Čapo Žmegač 1998: 268). Nakon otvaranja škola u pojedinim mjestima djeca su mogla odlaziti od kuće i pohađati nastavu. U Puntu, rodnom mjestu kazivačice, nakon što je izgrađena školska zgrada, donesena je odredba koja obvezuje svako dijete na pohađanje nastave. Važno je naglasiti da je prva škola za djevojčice bila otvorena 1881, četiri godine nakon planiranog roka (usp. Ragužin 1991: 195). Nadalje, Punat je specifičan jer se u dvadesetog stoljeća može vidjeti kako „duh crkvenog bogoslužjenja kud i kamo nadilazi duh građanskog staleža, te se po tom može zaključiti da mjesto Punat naginje k svevišnjem životu, k životu drugog svijeta” (usp. Žic Dunižarić 2013:42). Svećenici su bili jedni od glavnih prenositelja znanja koji su vodili nastavu po kućama, a kasnije i u zgradama namijenjenim poučavanju djece (usp. Ragužin 1991: 190). Zbog te činjenice nije neobično što je vjeronauk bio jedan od važnijih predmeta u školama.

U strogo kršćanskoj kulturi razlike između dječaka i djevojčica po pitanju spolnosti nisu naglašene jer je za obje skupine spolnost s naglaskom na seksualne odnose predstavljala prokletstvo (usp. Knibiehler 2004: 22). IJ. T. govori kako sam vjeroučitelj nikada nije pričao o spolnosti i spolnom odgoju, već je naglasak stavljen na predbračnu čistoću. Riječima kazivačice:

Vjeroučitelj u to doba o seksualnosti nije pričao, ali se govorilo i govorio je o čistoći. Ne seksualni odgoj prije braka, to je bila sramota za ono vrijeme. O tome se onda šušalo, govorilo, ali uglavnom o spolnom odgoju ni on nije nikad ništa spominjao.

Iako se izbjegavalo otvoreno razgovarati o spolnosti, zanimljivo je kako je upravo vjeronauk kao predmet nudio pregršt pojmo-va i mogućnosti otvaranja razgovora o spolnosti. Na nastavi vjeronauka „često su se spominjali izrazi blud, bludnica, žena

bližnjega, preljub, plod utrobe i slični seksološki pojmovi, koji se nisu komentirali i koji su baš zato dali dječjoj mašti obilnu hranu” (usp. Lewinsohn 1959: 417).

„...učiteljima nikad nismo postavljali neka pitanja niti smo vodili neke razgovore.”

Osim na vjeronauku, tematika povezana sa spolnošću obrađivala se na biologiji, ali tek tijekom pohađanja srednje škole. U sklopu nastave biologije učenici su dobili osnovne informacije o funkcijama i fiziologiji spolnih organa *ali se nije toliko doticalo tog seksualnog odgoja*. Zanimljivo je kako, iako su se teme ljudske spolnosti nalazile u ondašnjem kurikulumu, *učiteljima nikad nismo postavljali neka pitanja niti smo vodili neke razgovore*.

Prema mišljenju Lewinsohna (1959: 417), škola je „sa svoje strane učinila sve, da obide seksualna pitanja, mada su djeca baš u školi čula najlascivnije erotičke pripovijesti”. Jedino što je doprinijelo djelomičnom razumijevanju njihove spolnosti jest dostupnost informacija kroz veoma oskudnu literaturu.

U to vrijeme *nikakvih udžbenika nije bilo niti smo ih imali za nastavu, a kamoli za neko dublje proučavanje*. Nepostojanje udžbenika koji bi djeci i mladima pružili osnovna znanja može se djelomično objasniti cenzurom provedenom tijekom cijeloga devetnaestog i prve polovice dvadesetog stoljeća. Naime, cenzori spolnih tematika nisu se trudili razlučiti erotizam od pornografije (usp. Knibiehler 2004: 119) što je rezultiralo cenzuriranjem svega što ima veze sa spolnosti. Također, tematika kao što su mjesečnica ili kontracepcijske metode nije bila poželjna te se ni o njima nije

moglo informirati. Tako, primjerice, IJ. T. progovara kako se s pojmom kontracepcije susrela tek u kasnijem životu: *u ono vrijeme nismo ni znali za kontracepciju, niti od roditelja niti smo to mogli naći u literaturi tako da nismo se susreli s pojmom kontracepcije i njenim načinima.*

Situacija se u narednim godinama nije mnogo promijenila. S obzirom na to da je IJ. T. prema zanimanju bila učiteljica, progovara kako u svojem kasnijem radu nije svjedočila edukaciji mladih o pitanjima spolnosti niti je u takvoj edukaciji sudjelovala.

Predbračna čistoća i trudnoća

IJ. T. navela je kako svećenik koji im je predavao vjeronauk, nije stavljao naglasak na prenošenje znanja o ljudskoj spolnosti, već na pitanje predbračne čistoće. Pitanje predbračne čistoće uvelike je utjecalo na stavove društva spram osobe i njezine obitelji. Prema riječima IJ.T: *U ono doba rijetkost je bila da je djevojka imala te odnose, seksualne odnose prije braka.* Dakako, bez obzira na isticanje važnosti predbračne čistoće, do maloljetničkih i izvanbračnih trudnoća ipak je dolazilo. Kazivačica objašnjava:

„Sjećam se kad sam bila već u srednjoj školi, onda je jedna naša učenica koja je živjela u domu ostala trudna. I jasno, za nas je to bio jedan pojam više zgroženo-sti. Ona je rodila a da odgajatelj i upravitelj tog doma uopće nije znao za to njeno stanje. Svi smo ostali jako iznenađeni. Prema tome, nije se puno pričalo. Čak se ona možda nije ni povjeravala. Da se povjeravala, onda bi se ta vijest širila među nama, međutim ona je nas u to vrijeme stavila pred gotov čin.”

Osim što su bile tajne, izvanbračne trudnoće obitelji trudnice dovodile su u situacije koje su percipirane problematičnima. Izvanbračna rođenja djeteta donosila su društvene stigme čime „djevojka majka” i njezino „kopile” postaju predmet ismijavanja i prezira (usp. Knibiehler 2004: 35). Obitelji trudnice znale su se skrivati od ostatka mještanina kako bi prikrijele trudnoću te izbjegle sramotu koju je to stanje donosilo. IJ. T. svjedočila je i događaju kada je kći njezine susjede ostala trudna:

„Roža je imala tu jednu kćerku koja je hodala s jednim dečkom. U to vrijeme je bila to sramota da netko ostane trudan prije vjenčanja. I Roži je to bilo strašno. Ona se toliko povukla da se zatvarala s ciljem da nitko ne zna za nju. A na kraju su oni govorili da je ona trudna i da je rodila dijete sa 7 mjeseci. Međutim, kad je došla u rodilište, to je bilo normalno dijete od 9 mjeseci koje se rodilo zdravo i normalno. A ista situacija se dogodila i mojim roditeljima. I sad, ja sam prije nje rodila. I Roža je to osuđivala, ta mama od te djevojke. Ona je osuđivala to.”

Objašnjava kako su njezini učenici bili *„djeca sa sela, a ja sam učila svih 6 tadašnjih razreda, tako da o tome nismo ništa pričali, a program i sadržaj bili su jako široki pa nije bilo mjesta niti potrebe za takvim temama”.* Kazivačica također progovara kako smatra da joj je kroz njezin život, ali i život njezinih učenika nedostajala institucionalizirana pouka o spolnom odgoju prvenstveno zbog nedostatka literature, ali i mogućnosti razgovora s nastavnicima.

Stav o trudnoći općenito, posebice o izvanbračnoj trudnoći, razlikovao se od obitelji do obitelji. Za razliku od susjede o kojoj je pričala, majka IJ. T. na drugačiji način prihvatila je činjenicu kako njezina kći nije poštivala održavanje predbračne čistoće. IJ. T. za svoju je trudnoću prvo rekla majci, dok ocu nije ništa spominjala.

„Moja mama nije to prihvatila kao nešto negativno. Bože moj, mladi su. Voljeli su se. I nikad mi nije to prigovorila. A možda je u sebi, pogotovo zato što okolina nije shvaćala. I onda ona meni ništa nije prigovarala jer ja više tamo nisam živjela, tako da je sve prošlo u redu. A otac se u to nije miješao. Oni su možda međusobno razgovarali o tome. Možda im nije bilo drago, ali nikad mi nisu o tome nešto spočitnuli. Ja sam samo rekla – mi se volimo i to je rezultat ljubavi.”

Odabir majke kao osobe kojoj će kazivačica prvoj obznaniti svoje stanje može se protumačiti s obzirom na njihov odnos. Odnos majke i djece, pogotovo ženske djece, dugoročno je bio prisniji te je majka djelovala kao posrednica između djece i oca. Također, majka je kao obiteljska figura bila zadužena za brigu o „maloj djeci bez obzira na spol i o odrasloj ženskoj djeci” (Čapo Žmegač 1998: 268).

Zaključak

Cilj ovog rada bio je analizirati stavove spram ljudske spolnosti te način prenošenja znanja o spolnosti na području Republike Hrvatske u prvoj polovici dvadesetog stoljeća. Iskustva kazivačice s otoka Krka pokazuju da je društvo u prvoj polovici dvadesetog stoljeća bilo poprilično zatvoreno glede tematike ljudske spolnosti. Između roditelja i djece spolnost je predstavljala tabu, dok se među vršnjacima pronalazio interes za tu temu. Djeca su najviše informacija stjecala promatranjem, razgovorom s vršnjacima i komunikacijom s članovima obitelji istog spola. Nadalje, institucionalizacija znanja u to vrijeme nije nudila dovoljan broj informacija kako bi djeca i mladi stekli osnovna znanja povezana sa spolnošću. Literatura je bila oskudna, a nastavnici nisu bili otvoreni za razgovore niti su sami bili educirani kako o tematici spolnosti poučavati učenike. Predmeti u kojima se ipak spominjala ljudska spolnost bili su biologija i vjeronauk. Biologija se najviše bavila osnovama reproduktivnih funkcija, dok je vjeronauk naglasak stavljao na predbračnu čistoću. Poticanje predbračne čistoće bila je jedna od primarnih vrijednosti u Puntu s obzirom na velik utjecaj Katoličke Crkve. Ipak, izvanbračne trudnoće događale su se i svojom pojavom dovodile trudnicu i njezinu obitelj u neugodnu situaciju zbog negativnih stavova društva. Postavlja se pitanje je li nedostatak informacija rezultirao tada društveno nepoželjnim spolnim ponašanjem ili je to pak odluka pojedinca? Društvena percepcija bila je uvjetovana vjerskim stavovima, što je bitno utjecalo na način promišljanja, no ipak, kao što možemo vidjeti iz primjera kazivačice, obitelji su se razlikovale prema prihvaćanju izvanbračnih trudnoća.

Literatura

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, MURAJ Aleksandra, VITEZ, Zorica, GRBIĆ, Jadranka, BELAJ Vitomir. 1988. *Etnografija. Svagdan i blagdan hrvatskoga puka.* Zagreb: Matica hrvatska.

KEY, Ellen. 2000. *Stoljeće djeteta.* Zagreb: Educa.

KNIBIEHLER, Yvonne. 2004. *Seksualnost kroz povijest.* Zagreb: Agram.

LEWINSOHN, Richard. 1959. *Historija seksualnosti.* Zagreb: Zora.

MRNJAUS, Kornelija. 2014. "Vrjednovanje programa spolnog odgoja s pedagoškog stajališta". *Riječki teološki časopis*, vol. 22/2:293 – 20.

MASTERS, Wiliam H., JOHNSON Virginia E., KOLODNY, Robert C. 2006. *Ljudska seksualnost.* Jastrebarsko: Naklada Slap.

NOVOSEL-ŽIC, Petrica. 1994. "Demografski razvoj Punta u 20. stoljeću". *Acta Geographica Croatica*, vol. 29:111 – 21.

Tematika spolnog odgoja ni danas nije predmet koji povlači velik istraživački interes. Upravo zato ovaj rad pruža pregled promišljanja o spolnosti početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj. Dakako, s obzirom na iskaze samo jedne kazivačice rezultati se ne mogu generalizirati te se ne može se dobiti uvid je li u svim krajevima Hrvatske bilo isto. S obzirom na srednje materijalne uvjete u vrijeme odrastanja kazivačice kao i broj članova obitelji otvorilo se pitanje kako su o spolnosti učila djeca iz ruralnijih područja lošijeg socio – ekonomskog statusa? Također, kakva su znanja mogla steći djeca u dijelovima Hrvatske koja nisu bila pod tolikim utjecajem Katoličke Crkve kao što je bio otok Krk? Na osnovi tih pitanja predlažem daljnja kvalitativna istraživanja sudionika slične dobi i mjesta odrastanja kako bi se dobio sveobuhvatan prikaz promišljanja i prenošenja znanja o spolnosti na hrvatskom području početkom 20. stoljeća.

O pokladnim puntarskim običajima

– Gloria Olič

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

„...na zadnji dan mesopusta načine slamnu lutku, koju zovu Frane mesopus. Svačime ga nagrde i stave mu među noge glavičinu, klip kukuruza, pa ga nose po selu u povorci maškara uz trubljenje rogova...”

U ovom članku prikazuju se narodni običaji vezani za poklade karakteristični za Punat, mjesto na jugu otoka Krka. Tema članka obuhvaća puntarske pokladne običaje koji su se odvijali od početka 20. stoljeća do danas. U radu se nastoje vjerno opisati plesovi, glazba te društveni i obiteljski život Puntara u vrijeme poklada. Također se obraća pažnja na iskustva samih stanovnika i njihova viđenja očuvanja tradicijskih običaja.

KLJUČNE RIJEČI: Punat, otok Krk, poklade, mesopust, tradicijski plesovi

Uvod

Članak je vezan uz temu autohtonih pokladnih običaja na području Punta, malog mjesta na jugu otoka Krka. Članak se oslanja na literaturu koja detaljno opisuje povijesni koncept narodnih običaja u vrijeme puntarskih poklada, koji su ostali aktualni do danas. Cilj je vjerno prikazati tradicijske običaje koje su prakticirali stanovnici Punta tijekom 20. stoljeća te opisati njihov društveni i obiteljski život u vrijeme poklada, ali i usporediti današnje običaje s onima iz prošlosti. Nadalje, u članku su ukratko predstavljeni tradicijska puntarska glazba, plesovi i instrumenti te pjesme karakteristične za vrijeme poklada.

Radi lakšeg praćenja članak je podijeljen u tri tematske cjeline, redom: *Općenito o pokladnim zbivanjima u Puntu*, *Prvi dio mesopusnog razdoblja*, *Drugi dio mesopusnog razdoblja*, a same cjeline podijeljene su na manje odlomke koji detaljnije analiziraju gore navedene naslove.

Za izradu ovog članka korišteni su zapisi iz članka Tvrtka Zebeca „Plesni događaji u mesopusnim običajima Punta” (1991), u kojem detaljno opisuje događanja i plesove za vrijeme puntarskih pokladnih običaja, zatim završni rad o nematerijalnoj baštini mjesta Punat iz 2016. „Usmena književnost i nematerijalna kulturna baština mjesta Punat otoka Krka” Ivane Orlič, koja spominje relevantne podatke za ovaj članak poput završnih obreda za vrijeme poklada kao što je skrivanje pokladarske lutke i njegova simbolika. Nadalje, važni su i etnokoreološki zapisi karakteristični za razdoblje puntarskih poklada u knjizi „Punat II.” Alojzija Ragužina iz 1991, ali i uloga maskiranja o kojoj progovara Milovan Gavazzi u „Godina dana hrvatskih narodnih običaja” (1988). Također, intervjuirala sam stanovnicu Punta Brigitu Orlič radi usvajanja detaljnijih podataka. Intervju se odvio 16. ožujka 2019. u Puntu te sam za to oblikovala vlastiti upitnik koji sam tijekom samog razgovora postupno proširivala kako bih prikupila što više relevantnih informacija.

Općenito o pokladnim zbivanjima u Puntu

Pokladna zbivanja u Puntu nemaju turistički karakter, već se organiziraju zbog očuvanja tradicije i zadržavanja osjećaja lokalnog identiteta, a time se ističu kao pojedinci unutar zajednice pokazujući čvrstu pripadnost sredini. Poklade, odnosno *mesopusno* razdoblje, kako ga nazivaju mještani, započinje dan nakon kršćanskog blagdana Sveta tri kralja te traje sve do prvog dana korizme, odnosno Pepelnice ili Čiste srijede, kada započinje dio liturgijske godine u kojem se kršćani pokornički pripremaju za blagdan Uskrsa. Prema puntarskim običajima, cijelo je to razdoblje moguće podijeliti u dva sustavna dijela. Prvi dio čine ophodi po kućama svakog četvrtka i plesne zabave svake subote, odnosno nedjelje, dok drugi dio dostiže vrhunac glavnom *mesopusnom* proslavom, koja se održava tijekom posljednjih dana *mesopusta*. Tada povorka obilazi cijelo mjesto, čita se *napovid*¹ s duhovitim primjedbama o puntarskim zgodama koje su se zapisivale tijekom cijele godine te se naposljetku „oplakuje” *Frana*² (Zebec 1991: 170).

Zebec navodi kako su pokladni običaji neka vrsta prijelaznog razdoblja, koji dijele božićno razdoblje od korizme, odnosno Uskrsa, te teoriju o obredima prijelaza nizozemsko-njemačko-francuskog etnografa i folklorista Arnolda van Gennepa primjenjuje na puntarske pokladne običaje (Zebec 1994: 104–105).

Također, ples ima neobično važnu ulogu i u pokladnim običajima te je jedan od najranijih istraživanja Tvrtka Zebeca. Analiza pokladnih običaja teorijom prijelaza Arnolda van Gennepa nudi složenije tumačenje spomenutih običaja: „Analiza tih običaja van Gennepovom teorijom obreda prijelaza pruža novo, kompleksnije tumačenje običaja, a tradicijski ples *tanac* izdvaja iz plesnog repertoara Punta kao jedinstveni ples” (Zebec 1994: 106). Naime, Zebec ističe kako su godišnji običaji značajni za cijelu zajednicu te u njima članovi djeluju kao skupina, no ipak sami pojedinac time ne gubi na značenju. Upravo iz toga razloga takvi obredi dobivaju značajku životnih obreda prijelaza (Orlič 2016: 22).

¹ Maksimalan broj sudionika u ophodnji nije određen.

² Frane jest slamnata lutka koju se zadnjeg dana poklada javno proziva, a izrađena je isključivo za potrebe poklada.

PRVI DIO MESOPUSNOG RAZDOBLJA

Ophodnja po kućama

Najvažniji dio ophodnje po kućama jest maskiranje sudionika. Gavazzi navodi kako je maskiranje uobičajeno u doba poklada, ali mjestimično i u razdoblju prije njih. Maske koje se mogu susresti jesu muškarci preodjeveni u žene i obrnuto, maske Cigana (Roma), crnaca, raznih vojničkih i crkvenih zvanja, zatim maske životinja te kojekakvih čudovišta. Također, Gavazzi vjeruje kako je simbolika maskiranja apotropajska, odnosno ima svrhu zastrašivanja i tjeranja duhova, demona i ostalih „zlih sila” radi udaljavanja njihova djelovanja od ljudi, stoke i stanova (Gavazzi 1988: 11–12).

Prema kazivanju Brigitte Orlić, ophodnja počinje prvog četvrtka nakon blagdana Sveta tri kralja, a traje onoliko koliko ima četvrtaka do Pepelnice. Od tada pa nadalje, svakog se četvrtka, djeca i mladi maskiraju u svakojake maske te kreću u ophodnju po cijelom mjestu. U ophodnju, odnosno, u *maškare*, kao nekad, tako i danas, odlaze uglavnom osnovnoškolci i srednjoškolci, no uvijek su prisutni i nešto stariji uzrasti koji se najprije okupljaju na dogovorenim mjestima te u sumrak, po grupama od barem dvije *maškare*³ kreću u ophodnju kuća. Mlađa djeca nerijetko idu u pratnji roditelja ili se kreću u većim grupama jer starije *maškare* obično zastrašuju mlade kako bi prikupile više darova. Običaj je da ljudi imaju spremne darove koje će dati *maškarama* kada ove jednom pokucaju na vrata, a darove pretežito čine jaja, kobasice, razni slatkiši i sitan novac. Starijim se uzrastima obično uručuje i *bukaleta*⁴ s domaćim vinom jer oni uglavnom dolaze u većim skupinama i u kući se zadržavaju nešto dulje od mlađih generacija. U svakoj grupi (kod starijih skupina) najčešće postoji nekoliko svirača, koji sviraju cijelim putem i zabavljaju preostale sudionike grupe, a jedini instrument koji se svira u ophodnji jest harmonika. Prema kazivačici, tijekom ophodnje pjevaju se puntarske i pokladne pjesme, a kad *maškare* stignu do željene kuće, odmah nakon kucanja na vrata, kreće pjesma:

*Maškare ča moru maškare,
s menom si se jubila u kali,
s maškarom sa jednom maškarom,
i rekla si da ništa mi ne fali.
Prominija san govor al nisi znala ko je,
i tija bi se otkrit al ovako mi je boje.
Maškare ča moru maškare,
s menom si se jubila u kali,
s maškarom sa jednom maškarom,
i rekla si da ništa mi ne fali.⁵*

Ova se pjesma uvijek izvodi na početku, odnosno pred vratima nečije kuće, dok se čekaju darovi ili dopuštenje za ulazak u kuću. Možemo primijetiti da pjesma sadrži elemente ljubavne tematike unatoč tome što je namijenjena izvođenju za vrijeme poklada. No postoji niz pjesama koje se pjevaju putem ili nakon ulaska u kuću, primjerice: *Sve ptičice izgore, Otvori Marija vrata, Mesopuste Frane* i mnoge druge. Nakon kratke izvedbe, *maškare* dobivaju darove te često bivaju pozvane u kuću gdje ih se časti kolačima, osobito *fritulama* i *kroštulama*⁶. Nakon cjelovečernjeg obilaska željenih kuća, maskirane skupine odlaze k jednom sudioniku te u njegovoj kući organiziraju *gangu*. *Ganga* jest zabava, koja se organizira svakog četvrtka nakon uspješne ophodnje kuća kod nekog od sudionika. Na *gangi* se priprema večera od svježe prikupljenih namirnica, odnosno spravlja se kajgana i peku se kobasice, a sve je to popraćeno glazbom, plesom i pjevanjem.

Osobno sam sudjelovala u ophodnji kuća i to za vrijeme osnovnoškolskih dana. U početku je to bilo u pratnji jednog roditelja i nekoliko kolega iz razreda, da bi se s vremenom grupa *maškara* povećala, a roditelji bi ostajali kod kuće. Ne sjećam se da smo ikad imali problema sa starijim *maškarama*, no ono čega se prisjećam sa smiješkom na licu jesu pripreme odnosno maskiranje pred ophod i *ganga* koju je cijela grupa nestrpljivo iščekivala. Nakon ophodnje krenuli bismo prema prijateljevoj kući gdje smo unaprijed dogovorili *gangu*. Roditelji su bili zaduženi za spravljanje večere od prikupljenih namirnica, dok smo mi, djeca, uživali u igri, plesu i zabavi. Na kraju večeri, prije polaska kući, podijelili bismo poklone i razišli se. *Ganganje* je trajalo nekoliko sati, od kasnog popodneva do ranih večernjih sati, i nije bilo četvrtka kada je *ganga* mogla izostati te smo je unatoč raznim vremenskim neprilikama uvijek uspjeli realizirati.

Plesne zabave

Plesne zabave subotom odnosno nedjeljom dio su pokladnih puntarskih tradicija. Svake se subote u *mesopusnom* razdoblju Puntari skupljaju u Domu⁷ iza 20:00. Zabave subotom nisu namijenjene djeci, već odraslima koji obično dolaze maskirani te pri ulasku u Dom imaju mogućnost kupiti *tombolu* i prisustvovati izvlačenju nagrada, uživati u tradicionalnim zvucima *sopila* te plesati *tanac*. Izvlačenje nagrada jedan je od dvaju značajnih trenutaka večeri u kojima zabava dostiže svoj vrhunac. Nakon podjele sporednih nagrada, raspoloženje mještana bi se podiglo

izvlačenjem glavne nagrade – miješalica za beton koja je ujedno služila i kao bubanj za izvlačenje brojeva. Drugi značajni trenutak subotnje večeri bio je *tanac*. Puntari pod *tancem* podrazumijevaju plesanje uopće, odnosno cijeli plesni događaj naziva se *tanac*, no kada tijekom takva događaja kažu da *tancaju tanac*, onda pod time misle na konkretan ples. Iako cjelovečernji program čini glazbeni sastav koji izvodi zabavnu glazbu, vrhunac se postiže *tancem* koji počinje kad *sopci*, odjeveni u narodnu nošnju, zasope na *sopilama*⁸ (Zebec 1991: 170–171).

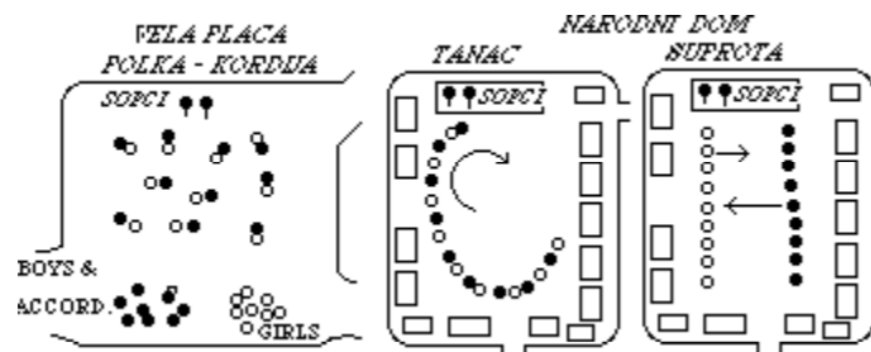
Vrste puntarskog tanca

Tanac, odnosno skupni naziv za plesove karakteristične za Puntat, sastoji se od nekoliko zasebnih plesova koji se plešu isključivo uz glazbu *sopila*, a kazivači su ga opisali ovako:

Tanac po domaću zove se i suprota i šoto, i polka, mažurka i tanac – to je sve skupa tanac. A u tom našem tancu ima posebni ples, posebni korak ki se zove tanac. A to vam je to, iza šota je tanac. To je jedno s drugim (Zebec 2005: 19).

Naime, i danas on nosi naziv *mesopusni tanac*, iako je to već puno moderniji oblik. Kod *polke* koja je prvi dio *mesopusnog tanca* mladići drže svoje djevojke rukom oko pasa, dok djevojke polože svoju lijevu ruku na mladićevo rame. Tada čine dva koraka lijevo te zatim dva koraka na desno (Ragužin 1991: 231). Tijekom izvođenja *mažurke* mladići i djevojke drže se kao kod plesa *polke*, no koraci su u *mažurki* malo sporiji. Mladići i djevojke svojim se tijelima gegaju na lijevo i na desno (ibid.). Za vrijeme *suprote* mladići se poslože u red i stanu nasuprot djevojaka, koje su poredane isto kao i mladići.

Nakon raspoređivanja započinje glazba te mladići prelaze na stranu djevojaka, a djevojke prelaze na stranu mladića, uz izvođenje *prebiranja*⁹ te to čine nekoliko puta (ibid. 230). Šoto karakterizira ples u kojem mladići i djevojke stoje u polukrugu. Tada se prvi par uhvati za ruke i zatim cijela povorka preostalih parova prolazi ispod njihovih ruku u ritmu *sopila* (ibid.). *Tanac* je ples koji je vrlo značajan za plesače jer tek tada do izražaja dolaze njihove individualne plesne sposobnosti. Svaki par, redom, dolazi pred *sopce*¹⁰ i improvizira s figurama koje ima na raspolaganju. Postoji nekoliko figura koje plesači slobodno biraju i izvode prema svojim mogućnostima. Osnova svake figure jest brza vrtanja žene oko vlastite osi (u desnu stranu), pa ovisno o brzini, duljini i ravnomjernosti vrtanje pokaže se tko je najbolja plesačica. Muškarci mogu pridržavati partnericu pri vrtnji (žena se drži za muškarčev srednji prst), a mogu i plesati te pritom pljeskati rukama ili udarati nogama u ritmu glazbe, plešući na mjestu ili obilazeći oko partnerice. *Sopcima* je veoma naporno svirati *tanac* jer moraju svirati bez prekida dok se svi plesni parovi ne izredaju po dva puta plešući, vrteći se i izvođeci figure pred njima. Dužina *tanca* i napor koji pri svirci osjećaju *sopci*, pa i sami plesači, dovoljan su razlog da ga se svira samo jednom tijekom plesnog događaja. Natjecateljski karakter *tanca* i raspoloženje koje pritom pokazuju plesači, ali i promatrači, posredno određuju da se *tanac* izvodi potkraj plesnog događaja (Zebec 1991: 171).

Slika 1.
Prikaz prostora i položaja za vrijeme čitanja napovidi (Zebec, 1994. Tanac u pokladama Punta kao obred prijelaza)

3 Maksimalan broj sudionika u ophodnji nije određen.

4 Bukaleta jest vrč koji se koristi za ispijanje vina.

5 <https://www.youtube.com/watch?v=2Ez2cG9mzUs>

6 Fritule i kroštule su tradicionalni kolači koji se pripremaju u vrijeme poklada.

Fritule karakterizira prženo tijesto, dok su kroštule načinjene od prhkog te hrskavog tijesta.

7 Dom ili Narodni dom Puntat nalazi se u samom središtu Punta te je namijenjen svakojakim kulturnim i društvenim događanjima.

8 Sopile su narodni instrument koji se od davnina svira na kvarnerskom području, pa tako i u Puntu na Krku.

9 Prebiranje jest plesni korak koji se sastoji od hitrog poskakivanja na mjestu, izmjenjujući pritom lijevu i desnu nogu te ih zabacujući 20-ak cm prema naprijed.

10 Prebiranje jest plesni korak koji se sastoji od hitrog poskakivanja na mjestu, izmjenjujući pritom lijevu i desnu nogu te ih zabacujući 20-ak cm prema naprijed.

DRUGI DIO MESOPUSNOG RAZDOBLJA

Drugi dio obuhvaća nekoliko posljednjih dana *mesopusnog* razdoblja – *mesopusnu* nedjelju, ponedjeljak te utorak, koji ujedno označuje kraj maskiranih zabava, ophodnje kuća i veselog raspoloženja, ali prema teorijama Arnolda van Gennepa veoma je značajan kao obred prijelaza (ibid.).

Prema Zebecu, obredi prijelaza mogu se podijeliti na nekoliko stupnjeva s karakterističnim fazama – separacije, liminalnosti i inkorporacije. Prvi stupanj koji tvori fazu tranzicije sastoji se od božićnog razdoblja koje karakterizira fazu separacije, zatim poklade koje utjelovljuju fazu liminalnosti i korizma u kojoj možemo prepoznati fazu inkorporacije, tj. uključivanja. Poklade se u liminalnoj fazi ostvaruju kao oslobađanje od pravila, a korizma u inkorporativnoj fazi kao jačanje pravila. Drugi, odnosno detaljniji stupanj, tvori se od faze separacije, koja traje od blagdana Sveta Tri kralja do posljednje pokladne subote, potom faze liminalnosti, tj. prijelaza, koja se sastoji od nekoliko posljednjih dana pokladnog razdoblja – nedjelje, ponedjeljka i utorka te, na kraju, faze uključivanja koja se definira Pepelnicom. Kao treći stupanj možemo navesti životne obrede po danima faze tranzicije poklada, i to redom – pokladna nedjelja (na kojoj dominiraju djeca), pokladni ponedjeljak (gdje se ističu adolescenti) te pokladni utorak (na kojem najznačajniju ulogu imaju odrasli, netom vjenčani ljudi). Posebno je zanimljivo da djeca na pokladnu nedjelju prolaze fazu separacije, tj. odvajanja na način da ne sudjeluju u večernjoj zabavi odraslih. No, polaznici osmih razreda prolaze fazu tranzicije jer imaju priliku ostati na spomenutoj večernjoj zabavi te od iduće godine mogu sudjelovati u *kordiji* na pokladni ponedjeljak, a do sada to nisu mogli jer su bili premladi. *Kordija* ima posebnu ulogu faze tranzicije tako što u *kordiju* odlaze nevjenčani adolescenti te je običaj da se u *kordiji* sudjeluje do vjenčanja. Posljednju fazu, odnosno fazu inkorporacije, čine *mesopustari*, parovi vjenčani u tekućoj godini, koji simbolički označavaju kraj *mesopusnog* razdoblja, a ta faza njihovih životnih obreda donosi povratak u razdoblje jačanja pravila, tj. korizmu, i to za cijelu zajednicu (Zebec 1994: 104–106).

Pokladna nedjelja

Pokladna nedjelja najznačajnija je mlađim naraštajima, odnosno predškolicima i osnovnoškolcima koji taj dan mogu pokazati svoju kreativnost i maštu. U rano nedjeljno poslijepodne školarci odlaze u Dom te maskirani izvode raznovrsne skupne koreografije redom po razredima. Zadnji su na redu učenici osmog razreda koji taj dan imaju privilegiju ostati na večerašnjoj zabavi odraslih, pa Zebec kaže da je pokladna nedjelja za njih razdoblje prijelaza, odnosno faza tranzicije. Pokladnom nedjeljom tako dominiraju životni obredi prijelaza školske djece koja te godine dovršavaju osnovnoškolsku naobrazbu te su iduće godine spremna sudjelovati u *kordiji* (ibid. 108).

Nakon što su se dječje maskare razišle, dvoranu Doma ponovno su zauzeli odrasli. Prema kazivanju Brigite Orlić iz Punta, odrasli bi se maskirali i izvodili razne igrokaze u vezi s likovima koje su predstavljali te bi grupa s najboljom izvedbom dobila simboličnu nagradu. Igrokazi su uglavnom parodirali suvremene i aktualne teme. Pokladna nedjelja jest gotovo identična prethodnim subotnjim zabavama izuzev spomenutih igrokaza, ali i

**„Poklade se u limi–
nalnoj fazi ostvaruju
kao oslobađanje od
pravila, a korizma u
inkorporativnoj fazi
kao jačanje pravila.”**

tombole koja se te večeri nije prodavala. Nedjeljnu zabavu uz pjevačku grupu upotpunjuju i *sopci* sa svojim poznatim *tancem* te tako nastoje zabavljati publiku do ranih jutarnjih sati. Ovaj se običaj proteklih godina nije njegovao kao u 20. stoljeću zbog sudjelovanja na Riječkom karnevalu¹¹, na koji su mještani počeli odlaziti sve češće te počeli zaboravljati narodnu tradiciju. Međutim, kako bi se povratio „stari duh” puntarskih maskara i kako bi se povećao broj sudionika na nedjeljnoj zabavi, pokladna je nedjelja prebačena tjedan dana prije pokladnog ponedjeljka i pokladnog utorka.

Osobno sam sudjelovala u „pokladnoj nedjelji” tijekom cijeloga osnovnoškolskog obrazovanja u jutarnjim nastupima te po završetku osnovne škole kao „osmašica” i na večernjoj zabavi za odrasle. Pripreme bi počele početkom tekuće godine te bi se tada birala maska i izmišljala prigodna koreografija. Nikada ne bi sudjelovao cijeli razred, no uvijek nas je bilo dovoljno za realizaciju odabrane teme. Prisjećam se „gusjenica”, „pahuljica”, „punkera”, „hokejaša i navijačica”, odnosno nekih maski u čije

¹¹ Riječki se karneval odvija istoga dana kada i pokladna nedjelja u Puntu.

smo se uloge uživjeli tijekom prvih osam godina obrazovanja. U njihovoj pripremi sudjelovali su roditelji, pretežito majke, dok bismo mi, djeca, nastojali kreirati koreografiju. Zabave i pokojih svađa ne bi nedostajalo, no sa sigurnošću mogu reći kako bismo iz godine u godinu sve više s nestrpljenjem iščekivali posljednju godinu našega osnovnoškolskog obrazovanja kako bismo dobili mogućnost sudjelovanja u večernjim zabavama odraslih te u običaju zvanom *kordija*, u kojem osobno nisam sudjelovala.

Pokladni ponedjeljak – KORDIJA

Kordija je običaj koji se njeguje na pokladni ponedjeljak, a riječ je o tome da se formiraju muško-ženski parovi koji odlaze plesati *tanac* na Velu placu, a zabavu zatim nastavljaju u Domu. Po načinu izvedbe i sudionicima *kordija* se u potpunosti razlikuje od ostalih pokladnih obreda. Za sudionike, mladiće i djevojke, to je faza tranzicije životnog obreda prijelaza. Pojedinci, odnosno članovi skupine koja održava *kordiju*, međusobno se dogovaraju o tome tko će s kime ići u *kordiju*, a svi zajedno zaduženi su za njezinu organizaciju. U *kordiju* mogu ići djevojke koje trenutno pohađaju osmi razred osnovne škole, dok mladići moraju čekati godinu dana dulje, odnosno dok ne upišu prvi razred srednje škole. Sudionici se tijekom pokladnih običaja razlikuju od ostalih članova zajednice specifičnom odjećom. Djevojke moraju obući crne hlače te crne cipele, bijelu košulju, zavezati crvenu maramu oko vrata i na glavu staviti crnu *beretku*¹², dok su mladići obvezni obući isto što i djevojke, no umjesto *beretke* na glavu stavljaju crni šešir. U dogovoreno vrijeme popodneva (neoženjeni) mladići nalaze se u Domu i potom u skupini počinju obilaziti kuće djevojaka s kojima su u parovima. Na čelu *kordije* su *sopci* koji sviraju na *korak*¹³, za njima se kreću mladići, a na začelju su također mladići čija je zadaća nositi *bukaletu* s vinom. Po dolasku pred djevojčinu kuću unutra ulazi mladić koji je u paru s njom dok ostali čekaju vani, iako su u kuću pozvani svi sudionici, no rijetko se dogodi da u kuću uđe cijela skupina. Unatoč tome, svi su ponudeni tradicionalnim *fritulama* i *kroštulama*. Dolaskom djevojaka povorka se izdužuje, pa se od skupine mladića pretvara u niz parova. Kada bi se skupili svi parovi, *kordijaši* bi se zaputili na Velu placu. Dolaskom na nju, *sopci* bi zauzeli svoje mjesto i zasopli *polku*, *mažurku*, *suprotu* i *tanac* te bi svi parovi zaplesali. U ranim večernjim satima povorka bi napustila Placu te bi se zaputila u Dom, ponovno predvođena *sopcima*. U Domu bi ih dočekala večera čije bi troškove snosili mladići koji sudjeluju u *kordiji*. Tijekom večere *kordijaši* bi zaplesali uz zvukove *sopila* i harmonike te bi se zabavljali do ranih jutarnjih sati (ibid. 173–174).

¹² Beretka jest mekan, okrugao, ravan šešir, porijeklom iz Francuske.

¹³ Na korak jest plesni korak koji obuhvaća korak naprijed jednom nogom te polukorak naprijed drugom nogom i tako naizmjenično.

Ovaj je običaj zamro za vrijeme II. svjetskog rata, ali na inicijativu mještana obnovljen je sedamdesetih godina 20. stoljeća, što govori o njegovoj važnoj ulozi u životu mještana. Do rata se u *kordiju* odlazilo u tradicijskim nošnjama, a nakon obnove određena je nova „uniforma”. Isto tako, u *kordiju* su parovi odlazili sve dok se ne bi vjenčali, dok danas to završava i ranije zbog različitih obveza. Što se tiče ostalih članova zajednice, njih gotovo da i nema u vrijeme *kordije*. Roditelji i rodbina (djevojaka) promatraju *kordijaše* tek tijekom ophoda i ulazaka u djevojačke kuće gdje ih obično časte prigodnom hranom i pićem. Stariji mještani s ponosom i nostalgijom, bodre mladež u održavanju ovoga običaja, prateći i ocjenjujući ishod – moguće čvršće veze među mladim sudionicima poslije izvedenog ophoda (Zebec 1994: 108).

Pokladni utorak – MESOPUST

Nakon ponedjeljka na koji se odvija *kordija* dolazi pokladni utorak, tj. *mesopust*. *Mesopust* je veliko okupljanje cijelog mjesta na prije spomenutoj Veloj placi, čitanje *napovidi* te zabava i ples koji slijede iza toga. Za razliku od *kordije*, koju organiziraju i u kojoj sudjeluju samo nevjenčani mladići i djevojke, za organizaciju *mesopusne* povorke odgovorni su tzv. *mesopustari* – mladi parovi koji su se vjenčali u razdoblju od prošlog do ovog *mesopusta*. Oni se sastaju mjesec dana prije i dogovaraju se o izradi *mesopusnog* lutka, koji se redovno zove *Frane*, o zajedničkoj maski, sastavljanju *napovidi* te o cijelom *mesopustu*. Sami *mesopust* jest strukturiran od povorke koja se sastoji od *mesopustara*, *kordije*, traktora koji vozi *Franeta* te svih ostalih, a koja se kreće određenom rutom uz zvukove *sopila* te se to odvija tri puta, a potom se cijela povorka skuplja na Veloj placi gdje se čita *napovid*. Kada stignu na Placu, *Franeta* polože na traktor i smjeste na sredinu Place kako bi ga svi mogli vidjeti. Zatim, dvoje se mladića pone uz *Franeta* i uz izrazito naglašenu komunikaciju s publikom čita *napovid* u stihovima (Zebec 1991: 174). Zebec izdvaja citat puntarskog folklorista Nikole Bonifačića Rožina:

U Puntu je običaj, da na zadnji dan mesopusta načine slamnu lutku, koju zovu Frane mesopus. Svačime ga nagrde i stave mu među noge glavičinu, klip kukuruza, pa ga nose po selu u povorci maškara uz trubljenje rogova i pratnju sopila (Bonifačić Rožin 1953: 184).

Zbivanje se nastavilo plesnom zabavom, *sopci* su ponovno zasopli na *sopilama*, smjenjujući se s harmonikašem te su, za razliku od *kordije*, sada sudjelovali svi, bez dobnog i društvenog ograničenja. Važno je napomenuti i tradicionalnu brojalicu koja se također odigrava za vrijeme *mesopusta*:

*Kolo zoro, babinoga janca,
ki po susu tanca,
dajte babo jančića,
bez jednoga roškića.
Cincele-e-e...!*

Uz povik „Cincele” svi čučnu (ibid. 172). Prema riječima kazivačice Brigite Orlič iz Punta, karakteristična je i sljedeća pjesma:

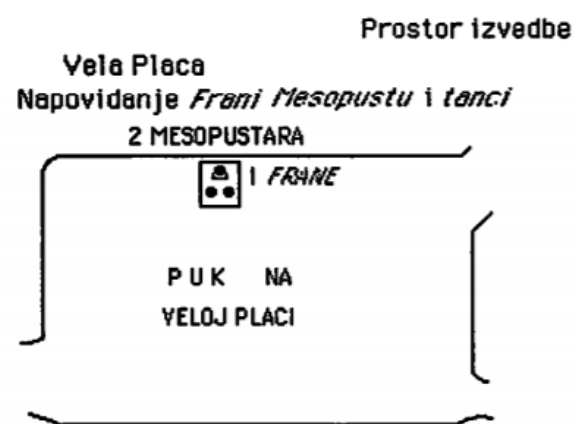
*Mesopuste Frane,
ti naša rujino,
ti si nama popil,
rakiju i vino.
Oja nina nena,
rakiju i vino.*

*Vesel te se gore,
ke se zelenite,
i vi stare majke,
ke ćerke gojite.
Oja nina nena,
gojte jednu za me,
lipu i rumenu,
kano jabučic,
oja nina nena.*

*Veseli se moja,
primorska krajino,
i ti Punte selo,
moja domovino.
Oja nina nena,
moja domovino.*

Navečer sudionici zabave odlaze u Dom te ponovno pjevaju, plešu i zabavljaju se do ponoći, kada muškarci iz grupe mladih parova, tj. *mesopustara*, proglašavaju kraj *mesopusta* i početak korizme, no zabava se ni tada ne prekida, već traje do ranih jutarnjih sati (ibid. 175).

Još se jedna stavka nalazi u tom običaju, a to je da *mesopustari* sakrivaju lutku *Frana* te ga oženjeni muškarci u sumrak na Pepelnicu odlaze tražiti, odjeveni u *kabane*, posebne haljine koje izgledom podsjećaju na one u fratara, pričvršćene konopcem i s kapuljačom na glavi. *Frana* nikada ne pronalaze, a večer završava okupljanjem muškaraca i oplakivanjem nestalog *Frana*, koje je popraćeno ispijanjem domaćeg vina. Time simbolički označavaju i kraj pokladnog razdoblja, a ta faza njihovih životnih obreda prijelaza ujedno cijeloj zajednici simbolički donosi smirenje, očišćenje i korizmu (Orlič 2016: 23).

Slika 2. Prikaz prostora i položaja za vrijeme čitanja napovidi (Zebec, 1994. Tanac u pokladama Punta kao obred prijelaza)

Zaključak

Pokladni običaji jedni su od najznačajnijih manifestacija prisutnih na puntarskom području i kroz njih se vidi kako *maškare* nisu puko maskiranje u različite uloge, već je to događaj koji je od davnina imao svoju društvenu ulogu. Naime, *mesopust* je nešto što se ne propušta i nešto do čega svi Puntari jako drže i nešto što poštuju. Temu *Pokladni puntarski običaji* izabrala sam s ciljem da bolje upoznam kulturu vlastitog mjesta te da uvidim dubinu narodnih običaja. Analiza pokladnih običaja Van Gennepomom teorijom obreda prijelaza, pruža novo, kompleksnije tumačenje, koje je veoma važno za potpuno razumijevanje, u ovom slučaju, tradicionalnih puntarskih pokladnih običaja.

Orlič navodi da istaknuto zajedništvo stanovnika Punta, prikazujemo kao snagu koja je zadržala jedinstvenost i individualnost koja je svojstvena samo njima i koja je dovoljno vrijedna da doprinosi cjelokupnoj tradicionalnoj puntarskoj kulturi, koju je detaljnije opisala kazivačica. Naime, Zebec ističe kako su godišnji običaji značajni za cijelu zajednicu te u njima članovi djeluju kao skupina, ipak pojedinac time ne gubi na značenju. Poklade, kao fazu tranzicije veće ceremonijalne cjeline, možemo dalje promatrati kao samostalnu cjelinu koja se sastoji od triju faza. Pepelnicom tako dolazi do završetka toga najdužeg puntarskog običaja.

Literatura:

GAVAZZI, Milovan. 1988. *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske: Zagreb.

ORLIĆ, Ivana. 2016. *Usmena književnost i nematerijalna kulturna baština mjesta Punt otoka Krka* (Završni rad).

RAGUŽIN, Alojzije. 1991. *Punat II*. Krčki zbornik: Punat.

ZEBEC, Tvrtko. 1991. Plesni događaji u mesopusnim običajima Punta. *Etnološka tribina: Godišnjak hrvatskog etnološkog društva*, 21:169–184.

ZEBEC, Tvrtko. 1994. Tanac u pokladama Punta kao obredu prijelaza. *Etnološka tribina: Godišnjak hrvatskog etnološkog društva*, 24:103–122.

ZEBEC, Tvrtko. 2005. *Krčki tanci*. Rijeka: Zagreb: Adamić; institut za etnologiju i folkloristiku.

Popis kazivača

Brigita Orlič (1975), Punat, datum provedbe intervjua: 16. 3. 2019. u Puntu

KONTAKTI AUTORA

Ana Antolković

ana.antolkovic57@gmail.com

Ines Bačan

inesbacan9@gmail.com

Maša Borović

dance.or.die.distribution@gmail.com

Petra Čaleta

petra.caleta@hotmail.com

Viktorija Čurlin

viktorija.curlin@gmail.com

Ema Grgić

ema.grgic98@gmail.com

Magdalena Janžić

magdajanzic1@gmail.com

Matija Jerković

matija.jerkovich@gmail.com

Matija Krizmanić

krizmanicmatija@gmail.com

Iva Novak

novak.iva96@gmail.com

Nikolina Novaković

novakovicnikolinaaaa@gmail.com

Julija Novosel

julija.novosel23@gmail.com

Gloria Olič

olic.gloria@gmail.com

Aleksandar Radulović

rad.aleksandar.97@gmail.com

Marija Rojko

rojko.marija@gmail.com

Lucija Tomac

ltomac@ffri.hr

Klara Zečević Bogojević

klarabogojevic@gmail.com

